Shree Raghunath Sanskrit Research Institute Library,
Jammu

No. ४९९ - घ

Title ध्वन्यालोकः

Author आनन्दवर्धनः अभिनवगुप्तः

Extent १२२/२४४ Age

Subject अलंकारशास्त्रम् अपूर्णम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नं: ४९९-घ-२

ध्वन्यालोक:
पत्राणि १२२ (अपूर्ण)
२४४

आनन्दवर्धन:
अभिनवगुप्त:

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नं० ४११ – घ – २

ध्वन्यालोकः

पत्र सं० : १२२ / २५४ (अपूर्ण)

आनन्दवर्धनः

अभिनवगुप्तः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एवंकारेणाकृष्णवक्षाप्यनिराकरणेनयोक्ता सर्वतएवेतिना न्यूनमस्य
पदस्याधिकं किंचिदुक्तमव्युत्क्रिहेतुत्वमित्यर्थः रसतत्त्वमितिविशेषलंभस्य
गारात्मकत्वम् ॥ अलंकारान्तरसंकीर्णोयथा स्मरशरसदृशीपूरेणोत्था
न्यादिश्लोकः अत्रहित्रयेकेणयथाम्बुजकलत्तणान्तगतेनप्रसारितोत्तम
सः स्वनवामभिव्यज्यते स्मरशरसदृशीपूरेणोत्थाः प्रनंगेकसेनत्रभियेद
पि विरुतासुः वरतिहंसयशरणोमनोरथाः नदयिल्लिरुविनयशेषैरेतेः एव
स्मरमन्मथवानयननलिनीनालाक्षंपिबंतिरसप्रियाः रूपकएवेति
स्मरशरवनदीश्वरः श्रोष्ठेश्येपश्यबाहुः सरभसमेवशब्दुद्रवान्नेनोत्थाः
परस्परसाम्मुख्यमवाप्यदिशवेमेवनीताः अनेनतरंगरवएवपक्षमुप्र
परतयः सेतवरक्षाश्रमस्तेरयकनाद्यवगरवः अलंगयाः सेतवस्तेः
प्रतिहृतेक्षाः अतएवायदप्यसर्णेमनोरथास्त्रिष्टति तथापरस्परा
न्मुखनालादलेणनान्योन्यताहान्मेनस्वदेहे सकलशंनितितेष्याले
ग्विनमायेषमेनेयनान्येवनलिनीनालानितैरानीतेवसंपरस्परा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰ २२ 122

भिलाषलक्षणमास्वादमास्वादयन्ति परस्पराभिलाषात्मकरतिङ्कुरा
भिन्नौ कावयुतयापि कालमनिवाहयतीति ननु नायकरूपके निर्यूढे हंस
वकचाकादिरूपकनायकयुगलानामरूपितत्वात् तेदिदं साध्यरूपकन
लिनीनालानीलसलिलपानेकीडादिसूचिता इत्याशङ्क्याह यथा कुव
नकेति उक्तेहि सर्वे विवक्षातत्परत्वेनैव्याहेनानि निर्वहणप्रसादित
इति भूषणत्वा रेण रसोपि विश्रामादित इत्यर्थः मूलसूत्रमयं च यः सं
घटनायामामतेयनिर्दिष्टलक्षणम् तत्र संघटना स्वरूपमेव तावद् निरूप्यते
असमासा समासेन मध्यमेन न भूषिता तथा दीर्घसमासेति त्रिधा संघट
नोदिता कैश्चिन्नो केवलमनूद्यदुच्यते गुणानाश्रित्य तिष्ठन्ती माधुर्या
दीन्व्यनक्ति सा रसानित्थमेवं तु योदितं संघटनाया यो ः संघटनारसादी
न्व्यनक्ति गुणानाश्रित्य तिष्ठन्ती अत्र च विकल्प्यम् गुणानां संघटना
याश्चैक्यं व्यतिरेको वा व्यतिरेकेपि द्वयी गतिरौऽव्या गुणाश्रया संघ
टना संघटनाश्रया वा गुणा इति ॥ संघटनायामित्यभावेप्रत्ययः व २२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

णोद्विवक्षानिमित्तमात्रे सप्तमी उक्ता मितिकाविकायाम् निरूप्यते इति
गुणेभ्यो विविक्ततया विचार्यते इति यावत् इमानिति द्वितीयार्थस्यादि
पदस्य इमां स्तत्त्रिय मे दं नन्नौ विस्मंवाद्वत्ता वाक्ययोविति द्विकाविकार्थे
न बहुवचनेनावार्थः संगृहीत इति दर्शयति इमाद्यीनिति श्रवचेति श्रु
स्त्रिवैवकाविकार्थे २ विकल्पेनेदमर्थं ज्ञातं कल्पयितु आख्याते श्राव्यं
कथमित्याह नवैकपक्षे संचरनाश्रयेगुणपक्षे च गुणाननुगम्भूताना
दयं भता नाश्रित्यतिष्ठती गुणपक्षे तत्स्वभावा ननगुणरूपवेन्यर्थः
किं तु नरे वैविकल्पनस्यप्रयोजनमित्यभिधीयते यदि गुणाः संचर
नावेन्यवृत्तत्संयुस्ननाश्रयावगुणास्तदा संचरनायाद्वगुणानामन
नियतविषयत्वमप्रसंगाः आन्मभूतानिति स्वभावस्य वाल्पनया इति पा
दनार्थं प्रदर्शितभेदस्याश्रयवावावश्रुत्विकिं दृश्यते शिंशपत्वाश्रये वृद्धत्व
मिति आधेयभूतानिति संचरनायाद्विधर्मो गुणा इति महोत्सराद्वयः
धर्मोऽश्रयधर्मोऽश्रिता इति प्रसिद्धो मार्गः गुणपक्षे चेति श्रवनायेय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰ ॰२३ 123

भावगुणाश्रयार्थः नहि गुणेषु संघटनातिष्ठति तेन राजाश्रयः प्रकृति
वर्ग इत्यत्र यथा राजाश्रयो विशेनामात्यादिप्रकृतयस्तथायमर्थः एवं गु
णेषु पर्यन्ततस्वभावानतिक्रमन्त एव भेदिनी संघटनेत्ययमर्थो लभ्य
त इति भावः संघटनाया इवेति प्रथमपदेनातादात्म्येन समानयोगक्षेम
त्वादि तु वचनेन तद्धर्मत्वेनेति भावः भवत्वेवं यन्नियमविषयेत्याशङ्क्याह
गुणानां हि माधुर्यप्रसादप्रकर्षः करुणविप्रलम्भशृङ्गारविषय एव
रौद्राद्भुतादिविषयमोजः माधुर्यप्रसादौ रसभावतदाभासविषयावे
वेति विषयनियमो व्यवस्थितः संघटनायास्तु सोऽपि विघटते यायं गुणे
ष्विति नियम उक्तोऽसाविनष्टार्थः तथा तेन तद्व्यवस्थेन मेव हेतुत्वेनाह त
था हि शृङ्गारे दीर्घसमासा दृश्यन्ते रौद्रादिष्वसमासेति इष्यन इ
त्युक्ते हेत्वन्तरस्थानमुदाहरणं सूचयति तत्र शृङ्गारे दीर्घसमासा यथा
श्या मन्दारकुसुमरेणुपिञ्जरितालकेति नात्र शृङ्गारः कश्चिदित्या
शयेन द्वितीयमुदाहरणमाह यथा वा अनवरतनयनजललव

२३

निपतनपरिमुषितपत्रलेखम् करतलनिषण्णमबले वदनमिदं
कं न तापयति इत्यादौ पक्षाद्दीर्घसमासयुक्तापि नाधिकासमासादनौचि-
त्यकृद्येति तथा रौद्रादिष्वसमासा दृश्यते यथा यो यः शस्त्रं
बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः इत्यादौ तस्मान्न गुणाः संघटनारूपाः न च
संघटनाश्रया गुणाः तस्मादिति नैतद्व्याख्यानद्वयं कारिकाया
युक्तमिति यावत् ननु यदि संघटना गुणानां नाश्रयः तत्किमाल-
म्बना एते परिकल्प्यन्ते शब्दार्थालम्बनत्वे हि तदलंकारेभ्यः कोऽवि-
शेष इत्याकूतम् विवेचितं नैतदिति भावः उच्यते प्रतिपादितमेवैषामा-
लम्बनम् तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः अङ्गाश्रि-
तास्त्वलंकारा इत्यत्रान्तरे प्रतिपादितमेवैतस्य स्वस्वलक्ष्यत्वे
नार्थः अथवा भवन्तु शब्दाश्रया एव गुणाः न चैषामनुप्रासादयो
नपेक्षितार्थशब्दधर्मा एव प्रतिपादिताः गुणास्तु व्यङ्ग्य-
विशेषावभासिवाच्यप्रतिपादनसमर्थाः शब्दधर्मा एव नत्वे॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध॰ लो॰ २४ १२४

काश्रितत्वाद्दैवैकं रूपस्य संयोगस्यैवैकत्वसंगात् संयोगाद्द्वितीयमपेक्ष्यमि
तिचेत् इहापि संयोगोपकारकत्वाख्यानयेतस्यैवेति समानम् तथा यत्सम
श्रितपदः अपितु भवत्येषामविवेकत्वनाभिप्रायेणापि शाह्यपर्मेत्वम् श्लो
यीदीनामिव शरीरपर्मेत्वम् अविवेकोहि उपचारकत्वविभागविवेकसम
मर्थः तथापि न कश्चिद्दोषः इत्येवं यत्नमेतदुक्तं भवति एतदाद् शाह्य
मेवं चैषामन्याश्रयत्वेपि शरीराश्रयत्वमिव पैशायीदीनाम् अन्याश्रयत्वेपी
ति आत्मनिष्ठत्वेपीत्यर्थः ननु यदि शाह्याश्रयाशुणाः तत्संयरनाद्यपत्वंत
दाश्रितत्वं वातेषां शाममेव उपचारेयादि शाहेषु गुणास्तदेदं तात्पर्यम्
तत्र शाह्यगतं विशिष्टं वचरनालभ्यते असंयरनानव्यतिरिक्ता काचित्
अपितु संयरिताण्व शाह्याः तदा शाह्याश्रितत्वं तन्मामर्थ्यमिति संयर
नाश्रितमेवेत्युक्तं भवतीतितात्पर्यम् तत्र शाह्यगतं विशिष्टं वचर
नालभ्यते असंयरनानव्यतिरिक्ता काचित् अपितु संयरिताण्वशा
ह्याः तदा शाह्याश्रितत्वं तन्मामर्थ्यमिति संयरनाश्रितमेवेत्युक्तं भवती २४

तितात्पर्यम् ननु स्फोटपक्षेऽपि कथं वाचकत्वं वर्णानामवस्तु किमियं मध्ये सं
चरणानन्तरं वेशयन तस्यात्र शंका स्फुटं वस्त्रैव पठित्वा व्याहृत् न हि संचरिता शब्दा
र्थेऽतिशेषं प्रतिपादयन् स्वाश्रितानां गुणानां सुवाचकानां आश्रया भवन्ति ।
अर्थविशेषैर्नन्तपदानन्तरं निरपेक्षस्फोटपदवाच्यैः सामान्यैः प्रतिपाद्या
व्यंग्यायेर् सम्भावनदाभासतत्स्व प्रामाण्यलदाश्रितानां तदव्यक्तयानन्तरविशेषा
नां गुणानां संचरिताः स्फोटाश्रयाश्रयाणां भवन्तु परंपरे स्वापीति भावः
शब्देन्द्रः शब्दवाचकत्वमिति न हि संचरितत्वं गोविन्द्याद्वदृश्य उक्तः ना
व द्वाचकस्यापि पदस्य स्व वलामात्राव स्थेये न स्वसौभाग्येन वर्णेव
देवयदृशाभिव्यक्तिहेतुत्वं स्फुटमेव लभ्यत इति तदेव माधुर्यादि
इति विं संचरणतया तथा पद स्वरंयो यावद्गुणिरुक्तः तावत्तु दृश्या
पि पदस्य स्वार्थस्मारकत्वेनापि रसाभिव्यक्तियोग्याव भासकत्वमे
व माधुर्यादीति तत्रापि कः संचरणायानयोगः नैवम् वर्णप
दवाक्य तत्स्वरसादीनां प्रतिपादितत्वात् ननु वाक्यस्य गम्भौ नौ तस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व.
लो.
२५
125

वर्णपदमनुप्रवेशश्चाम् संघरनयास्त्वसौ दर्श्यं वा वाक्यमौ दर्श्यं वानया विना
ऊतश्चाशंकाह अभ्युपगते वा वाक्यस्फोटे वर्णादीनां नियता न
काचिद्धरना तेषामाश्रयत्वेन प्रतिपाद्यते ह्यनियतसंघरनानश
ह्यावद्गुणानां संघस्य विशेषानुगताश्राश्रयाः वाक्येऽपि शब्दस्यार्थे
वाक्यस्यापवेपीत्यवयोगः एतदुक्तं भवति अनुप्रविशन्ति ते च संघर
नानातिनस्याः सन्निधाने प्रत्यवभासते किं न माधुर्यस्य तु नियता संघ
रना आश्रयं वा स्वरूपं वानया विना वर्णपदसंघरसादेभावान्माधु
र्यादेः वाक्यस्फोटोऽपि नाहंसी संघरनो विद्यायापि वाक्यस्यानंद्रस
व्यंजकत्वात्संघरनामन्निदिह्नापि रसव्यक्तावयोजिकेति तस्मादेव
वाचिक वेपि ह्याश्रयाय वगुणाद्यनुपसंहरति ह्याद्याय वेति न
तु माधुर्यादिना मैव सम्बध्यते तद्व्यक्तानु ओजसः पुनः कथमनिय
तसंघरनश्च ह्याश्रयत्वम् न ह्यसमासा संघरना कदाचिदोजस आश्र
यत्वेन प्रतिपाद्यते वाक्यसंयमधन्यमिप्राये ए संमतव्यमिति केचिद्दयं २५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नत्वमः वर्णपदव्यंग्यत्वं नास्ति रौद्रादिस्वभावे वर्णपदानामेकाकिनां
स्वसौंदर्यमपि न तादृगुन्मीलति तावत् यावत्तानि समासंघटनादिकानि
नि न हतानीति समासान्वयैनैवायं रूपैवेषयत इति उच्यते यदि न प्रसिद्धिमा
त्रपरत्वं दूषितवेत: तदयापि न ब्रूमः ॥ गेजमः कथमसमाससंघटनाश्र
यः रौद्रादीन् द्वि प्रकाशयत: काव्यस्य दीप्तिरोजो गुण इति प्राक्प्रति पादि
तम् तद्वोजो यदि समासायामपि संघटनायां स्यात् तत्को दोषो भवेत् न च
चारुत्वमसहृदयसंवेद्यमस्ति तस्मादनियतसंघटनाश्रयाश्रयत्वे गुणा
नां न का चिद्विप्रतिपत्तिः तेषां तु चक्षुरादीनामिव यथास्वविषयं विषयनिय
मितस्वरूपस्य न कदाचिद्व्यभिचारः तस्मादन्ये गुणा अन्या च संघटनातु
च संघटनामाश्रिता गुणा इत्येकं दर्शनम् प्रकाशयन इति लक्षणादेता
रिति श्रुत्यप्रत्ययः रौद्रादिप्रकाशनालक्ष्यमाणमोज इति भावः नैवे
ति बाह्यहेतोः यस्माद्योयः प्राप्तमन्यादेनवाकवेप्रतिभाति तस्मादि
त्यर्थः तेषामिति गुणानां यथास्वमिति मणिनारणवपरमोमनः प्रसा

ध्व॰ लो॰ २६ 126

दानवरस इत्यादिना वा विषयनियम उक्त एव अथ वा संचरणादृया एव
गुणाः यत्तूक्तम् संचरणाद्गुणानामप्यविषयत्वं प्राप्नोतीति लक्ष्ये व्य
भिचारदर्शनादिति तत्राप्येतदुच्यते यत्र लक्ष्ये यो विकल्पितविष
व्यभिचारस्तद्धि दूषकमेवास्तु रसाभिव्यक्तावेव दैवशात्तानो सामर्थ्यं
यत्र यथा तथा संचरमाणत्वमिति भावः ॥ कथमवाकवेर्दोषो विषये
सहृदयानां न प्रतिभातीचेन्न कविशक्तितिरोहितत्वात् द्विविधो हि क
वेर्दोषः अव्युत्पत्तिकृतोऽशक्तिकृतश्च तत्राव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्तितिर
स्कृतत्वात्कदाचिन्न लक्ष्यते यस्त्वशक्तिकृतो दोषः स झटिति प्रतीयते
शक्तिः प्रतिभानं वर्णनीयवस्तुविषयनूतनोल्लेखशालित्वम् व्युत्प
त्तिस्तदुपयोगिसमस्तवस्तुपौर्वापर्यपरामर्शकौशलम् परिकर
श्लोकश्चात्र अव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्त्या संव्रियते कवेः यस्त्वशक्ति
कृतस्तस्य स झगित्यवभासते तस्येतिकृत्यः तथा हि महाकवीना
मप्युत्तमदेवताविषयप्रसिद्धसंभोगशृंगारनिबंधनाद्यनौचित्यम् २६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्तमदेवीविषयं शक्तितिरस्कृतं ग्राम्यत्वेन प्रतिभासते यथा कुमारसंभ
वे देवीसंभोगवर्णनम् आस्वादयितॄणां हि यत्र चमत्काराविघ्नात्तदे
व रसस्य सर्वस्वम् आस्वादयितृत्वात् उत्तमदेवतासंभोगपरामर्शे च पितृ
संभोग इव लज्जातङ्कादिना कश्चमत्कारावकाश इत्यर्थः शक्तितिर
स्कृतमिति संभोगोऽपि हि सो वर्णितस्तथा प्रतिभानवता कविना यथा तत्रै
व विश्रान्तं हृदयं पौर्वापर्यपरामर्शं कर्तुं न ददाति यथा निर्व्याजपराक्र
मस्य पुरुषस्य विषये युध्यमानस्य तावत्तस्मिन्नवसरे साधुवादो न वि
तीर्यते न तु पौर्वापर्यपरामर्शे तथात्रापीति भावः एवमादौ च विषये
यथौचित्यत्यागस्तथा दर्शितमेवाग्रे कालिकावरवेऽपि तत्प्रत्ययः व
स्तुनेहि शक्तौ विद्यमानायां तेनान्यद्दूषणमेतस्य कारणमित्यादि शक्तितिरस्कृ
तत्वं चान्वयव्यतिरेकाभ्यामवसीयते तथा हि शक्तिरहितेन कविनै
वंविधे विषये शृङ्गार उपनिबध्यमानः स्फुटमेव दोषत्वेन प्रतिभासते
नन्वस्मिन्पक्षे योऽयं पार्वतीविभक्तीत्येवमादौ किमचारुत्वमप्रतीयमान

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰ २८

127

मेवारोपयामः ॥ प्रतीयमानमेवेति पुनर्वाच्यरूपतामपि विवेकशालि
भिरिष्यते: तस्माद्गुणव्यतिरिक्तत्वे गुणरूपत्वे च रसचर्वणायामन्यः क
श्चिन्नियमहेतुर्वक्तव्य इत्युच्यते ॥ व्यतिरेकपक्षे हि संचर्वणाया नियमहे
तुरेव नास्ति ऐक्यपक्षे हि न रसो नियमहेतुरित्यन्यो वक्तव्यः ॥ तन्नि
यमो हेतुरौचित्यं वक्तृवाच्ययोः तत्र वक्ता कविः कविनिबद्धो वा क
श्चित् कविनिबद्धश्चापि रसभावो रसभावसमन्वितो वा रसोपि कथा
नायकाश्रयः तद्विपक्षाश्रयो वा कथानायकश्च धीरोदात्तादिभेद
भिन्नः पूर्वस्तदनन्तरो वेति विकल्पः तन्नियमेति कारिकावशेषः क
थांत``यति स्वकर्तव्यांभाभावमिति कथानायको यो निर्वहणे फ
लभागी धीरोदात्तादीनि यमेषु इवीरप्रधानो धीरोदात्तः वीररौद्रप्रधा
नो धीरोद्धतः ````धीरललितः दानधर्मवीरशान्तप्रधानो धीरप्र
शान्तः इति चत्वारः क्रमेण सात्त्वत्यारभटीकैशिकीभारतीलक्षण २८
वृत्तिप्रधानाः पूर्वः कथानायकस्तदनन्तरः प्रतिनायकः विकल्प्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इति वस्तुभेदा इत्यर्थः ॥ वाक्यं च ध्वन्यात्मकरसांगं रसांगं वा अभिने
यार्थमनभिनेयार्थं वा उत्तमप्रकृत्याश्रयं तदितराश्रयं वेति बहुप्र
कारम् प्रतीतध्वन्यात्मा ध्वनिस्वभावो यो रसस्तस्यांगं व्यंजकमित्यर्थः
अभिनेयार्थं वागंगान्वाहार्यैरभिमुख्येन साक्षात्कारप्रापणीयः अर्थो
यस्य रूपो ध्वनिस्वभावो यस्य तदभिनेयार्थं वाक्यम् इत्थमेव हि काव्यार्थ
उच्यते तस्यैव चाभिनयेन योगः यदाहुर्मुनिः वागंगसत्त्वोपेतान्का
व्यार्थान्भावयतीत्यादि तत्र तत्र रसाभिनयनेनोत्तरीयकृतया तत
द्विभावादिरूपतया वाक्यार्थोऽभिनीयत इति वाक्यमभिनेयार्थम
न्यच्चैव युक्ततया वाचोयुक्तिः नवनन्यत्र व्यपदेशिवद्भाव्याच्चा
योयथा नैः तदितरेतरेति मध्यमप्रकृत्याश्रयं चेत्यर्थः एवं वस्तु
भेदान्वाक्यभेदांश्चाभिधाय तत्कृतमौचित्यनियामकमाह नचेत्यरसानु
विरपरसभावावकाशनदारचनायाः कामचारः यदापि कविनिबद्धो
वक्तारसभावरहितः तदापि मध्यरचनायाः इति मध्यमरचनायाः इत्ये

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भावहीनः कविः तापसादिरुदासीनोऽपि इति निदर्शनं गतं यायथापि प्रधा
नरसानुयायैव तथापि तावतीरसादिहीन इत्युक्तम् मध्यवृत्तिकाम
ध्व० चारः ॥ एवं च दर्शकोऽपि चिन्त्य विचार्यता औचित्यमनुसृत्य तदेवाह य
लो० दा तु कविः कविनिबद्धो वा वक्ता रसभावसमन्वितो रसश्च प्रधानाश्रि
२८ तत्वाद्ध्वन्यात्मभूतः तदा नियमेनैव तत्रासमासमध्यमसमासे एव सं
128 कविनाऽपि परिस्मा विशृणवगुणकायुक्तः अन्यथा समवबीतरागत्वादिति
स्थित्यानीरसमेव काव्यं स्यात् तथापि यदा यमकादिचित्रग्रस्तोऽनैव
यानोऽसौ भवति तदा रसादिहीन इत्युक्तम् नियमेन रसभावसमन्वि
तो वक्ता न तु कथंचिदर्पितरसो रसश्च ध्वन्यात्मभूत एव न तु रसव
दलंकारप्रायः तथा समासमध्यमसमास एव संघटने अन्यथा तु दी
र्घसमासा परीत्यवं योज्यम् तेन नियममाह रसानुयोगादेवकारयोः
यौ न कदसमनाशंकयम् करुणविप्रलम्भशृङ्गारयोस्तु समासेन संघट २८
नाकथमिति चेत ॥ कथमिति चेदित्याह नियमे स्वच्छकारवचनमिति भा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वः ॥ उच्यते रसोयत्र प्राधान्येन प्रतिपाद्यः तदा तत्प्रतीतौ व्यवधाय-
काविरोधिनश्च सर्वात्मनैव परिहार्याः उच्यते न्यायोयमन्येत्यर्थः
तत्प्रतीताविति तदास्वादे व्यवधायकाविरोधिनश्च तद्विपरीतास्वाद
मयाइत्यर्थः एवं च दीर्घसमाससंघटना समासानामनेकप्रकारसंभा
वनया रसप्रतीतिं कदाचिद्व्यवदधातीति तस्यां नात्यन्तमभिनिवेशः
शोभते संभावनयेति अनेकप्रकारः संभाव्यते संघटनाच्च संभाव-
नायां प्रयोज्जीति द्वौ णिचौ विशेषतोभिनयार्थे काव्ये ॥ ग्रन्थस्थितेनयं
येनतावत्समर्थाभिनयोनशक्यः कर्तुम् काव्यादयोतरप्रसादवानो
दय प्रश्नतरइत्यप्रयोजनावबद्धुनाभेदेदत्तवसंदेहस्तवनाय नच प्रतिपत्ति
नाटचरूपास्यात्सत्यपदरूपनाहतस्यादितिभावः तत्रान्यत्र च विशेषतः
करुणविप्रलंभयोः हि सुकुमारतरात्मत्वात्स्वल्पायामपि स्वच्छतायां शब्दार्थ
योः प्रतीतिर्मन्थरीभवति रसान्तरे पुनः प्रतिपाद्ये रौद्रादौ मध्यमसमा
ससंघटना कदाचिद्धीरोद्धतनायकसंबन्धव्यापाराश्रयेण दीर्घसमा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व. लो. २९
129

अथापि वा तदा ते पापविनाभाविरसोचितवाच्योपलयान विरुणाभवंतीति
सापि नात्यंतनपरिहार्या अत्र वेति अभिनयार्थेपि मेघ्यरीभवतीति अ
स्यादोविच्छित्तवास्तितिस्रुन्यते इत्यर्थः तस्मांदीर्घे समाससंघटनायाय अ
दोषः तेनविनायोनभवति यथाभिव्यंजकत्वा रसेण स्तोचितोरसव्यं
जकतयोपादीयमानोवाच्यः तस्यासावपदत्वादीर्घसंघटनाशक्ति
रहुरुत्येव हेतुः नायकस्यावतेपोव्यापार इति यद्व्याख्यातं तत्रप्रश्रिश्यतेव
त्यलम् सर्वोप्येव संघटनाह प्रसादाख्यो गुणो व्यापी सद्दि सर्वरसा
धारणः सर्वसंघटनासाधारणश्चेत्युक्तम् व्यापीति याकाचित्संघटना
सातथाकर्तव्या यथावाच्यं झटितिप्रभवति अतीति रितियावत् उ
क्तमितिसमर्पकत्वं काव्यस्य यन्नित्यादिना प्रसादातिक्रमे असमासा
पि संघटनाकोकरुणविप्रलंभौनव्यनक्ति नच्च न कीर्ति व्यंजकस्यस्य वा
च्यस्य वा प्रत्यायनाद्धिति भावः तदपरित्यागे मध्यमसमासापि न प्र
काशयति तस्मात्सर्वत्र प्रसादोनुमन्तव्यः प्रसादस्य परित्यागे भीरुत्वा .२९

इत्यर्थैः स्वकंठेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां ॥ गुणसंघटनयोरयः शब्दैर्विशेषतिस्वरू
पगुरुमहत्वाद्गौरवयोजनः स्थितिर्नेष्यते तत्स्वाद्यत्वेऽपि गुणानुमाधु
र्येण न च माधुर्यमिति तेजोमाधुर्ययोः स्वनोन्याभाव इति धकत्वे व्याप्ति इति नामि
ति तयोः संकरोऽन्यतनीतिवाच्यं इति भावः तथाचाकरणमभिधेत्य समप्रका
शनात् प्रसादेनैवमसृणः प्रकाशितोऽनवकाशितः शान्यर्थः ॥ तस्माद्गुणा
व्यतिरिक्ते गुणेऽव्यतिरिक्ते वा संघटनायाः यथोक्तादौचित्याद्विषयनि
यमो नास्तीति तस्या गुणेभ्यः संघटनत्वम् तस्याश्च रसाभिव्यक्तिनिमित्तत्व
नायो यमनंतरोक्तो नियमहेतुः स एव गुणानां नियतो विषय इति गु
णाश्रयेणावस्थानमप्यविरुद्धम् यदि गुणाः संघटनैकरूपास्तथा
पि गुणनियमवत्संघटनाया नियमः गुणाधीनसंघटनापक्षेऽप्येवम्
संघटनाश्रयपक्षेऽपि संघटनायानियामकत्वेन यद्वक्तव्यमायाति तदेव ते
नोक्तं तद्गुणानामपि नियमहेतुरिति पदत्रयेण न कश्चिद्विसंवाद इति
तात्पर्यम् नियामकान्तरमप्यास्तीत्याह ॥ विषयाश्रयमप्यन्यदौचि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं॰ लो॰

२

130

संतां नियच्छति काव्यप्रभेदाश्रयतः स्थिता भेदवती हि सा वक्तृवाच्यगतौ
चित्ये सत्यपि विषयाश्रयमन्यदौचित्यं संघटनां नियच्छति ॥ विषयशब्देन
संघातविशेष उक्तः । यथा हि सेनात्मकसंघातनिवेशी पुरुषः कातरो
ऽपि तदौचित्यादनुगुणस्थैर्यं भजते तथा काव्यवाक्यमपि संघातवि
शेषात्मकं संदानितकादिमध्यनिविष्टं तदौचित्येन वर्तते । मुक्तकं तु वि
षयशब्देनोक्तम् । तस्य चानुभावेन स्वातन्त्र्यमात्रं दर्शयितुं संप्रतिष्ठित
माकाङ्क्षामिति । यथाप्यभिधाने इदमाह । सत्यपि वक्तृवाच्यौचित्ये विष
यौचित्यं केवलं तावत्तत्प्रभेदमात्रमाश्रितेन न तु विषयौचित्येन वक्तृवाच्यौ
चित्यं निवार्यत इति ॥ यतः काव्यस्य प्रभेदा मुक्तकं संस्कृतप्राकृतापभ्रंशनि
बद्धं संदानितकविशेषककलापककुलकानि पर्यायबन्धः परिकथा स
कलकथाखण्डकथे सर्गबन्धो ऽभिनेयार्थमाख्यायिकाकथे इत्येवमाद
यः ॥ मुक्तकमिति मुक्तमन्येन नालिङ्गितं तस्य संज्ञायां कन् । तेन
स्वतन्त्रतया परिसमाप्तनिराकाङ्क्षार्थमपि प्रबन्धमध्यवर्ति मुक्तकमित्यु

२

ख्याते मुक्तकस्यैव विशेषणं संस्कृतेत्यादि क्रमप्रभावात्तथैव निर्देशः
द्वाभ्यां क्रियासमाप्तौ संदानितकम् त्रिभिर्विशेषकम् चतुर्भिः कलापक
म् पंचप्रभृतिभिः कुलकं इति क्रियासमाप्तिकृताभिः द्वन्द्वेन निर्दि
ष्टाः अवान्तरे क्रियासमाप्तावपि वसन्तवर्णनाद्येकवर्णनापेक्षवर्णनीयो
द्देशेन प्रवृत्तेः पर्यायबन्धः ॥ एकं वंशमादिश्य कृत्यार्थमुद्दिश्य प्रकारवै
चित्र्येण नेतृवृत्तान्तप्रधानापरिकथा एकदेशवर्णनात्खण्डकथा समस
फलान्तेतिवृत्तवर्णनात्सकलकथा द्वयोरपि प्राकृतप्रसिद्धत्वाद्द्वन्द्वेन
निर्देशः एवं चैषां मुक्तकादीनां भाषायामनियमः महाकाव्यरूपः पुरु
षार्थफलः समस्तवस्तुवर्णनाप्रबन्धः सर्गबन्धः संस्कृत एव अभिनेया
र्थनाटकादिनाटकनामकप्रकरणकार्यवान्नप्रपंचसहितमनेक
भाषाव्यामिश्ररूपम् आख्यायिकानुच्छ्वासादिनावक्त्रापरवक्त्रादिना
च युक्ता कथा तद्विरहिता उभयोरपि गद्यबन्धरूपतया द्वन्द्वेन निर्देशः
आदिग्रहणाच्चंपूः यथाह दण्डी गद्यपद्यमयी चंपूरिति तदाश्रयेणा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं·
लो·
·२१
13

पि संघटनाविशेषवती भवति तत्र मुक्तकेषु रसबन्धाभिनिवेशिनः कवे
स्तदाश्रयमौचित्यम् तच्च दर्शितमेव अन्यत्र तु कामचारात् अन्यत्रेति र
सबन्धाभिनिवेशेन मुक्तके विभावादिसंघटना कथं येन तदाश्रयौचित्यमस
स्यादित्याशंक्याह मुक्तकेषु हि प्रबन्धेष्विव रसबन्धाभिनिवेशिनः कव
यो दृश्यन्ते तथा ह्यमरुकस्य कवेर्मुक्तकाः शृङ्गाररसस्यन्दिनः प्रबन्धायमा
नाः प्रसिद्धा एव अमरुकस्येति कथमपि कृतप्रत्यासत्तौ प्रिये स्खलि
तोत्तरे विरहकृशया कृत्वा व्याजप्रकल्पितमश्रुतम् असहनसखीश्रो
त्रप्राप्तिप्रमादससंभ्रमं विवलितदृशा शून्ये गेहे समुच्छ्वसितं ततः इत्यत्र हि
श्लोके स्फुट एव विभावादिसंपत्प्रतीतिः ॥ संघटनानियन्तृकादित्वन्तु विकुलनि
बन्धनौचित्यान्मध्यमसमासदीर्घसमासेऽप्येव मसृणे असमासा यादि
संघटना यां मे स्वरूपा प्रतीतिः साकांक्षानमनौचित्येणाक्रियापदे हृद
वल्येन याचवतीवाक्यप्रतीतावेव श्रोतामतीनवसमन्वेणाप्रयोगप्राप्ता ·२१
दितिभावः यथा प्रबन्धाश्रितेषु यथोक्तप्रबन्धविशेषौचित्यमेवानुमत

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्यम् संदानितकादिषु कुलकान्तेषु यदि प्रबंधेपि मुक्तकवत्स्वास्थ्यसङ्ग्रा
वः पूर्वापरनिरपेक्षणापि येन रसचर्वणा क्रियते तदेव मुक्तकम् य॰
थात्वामालिख्यप्रणयकुपितांधातुरागैःशिलायाम् इत्यादिश्लोकाः ॥ पर्यायबंधेषु
पुनरसमासमध्यमसमासे एव संघटने कदाचिदर्थौचित्याश्रये दीर्घस
मासायामपि संघटनायां परुषग्राम्यावृत्तिः परिहर्तव्या कथाविदि
ति दोद्घादिविषये ॥ परिकथायां कामचारः तत्रेतिवृत्तमात्रोपन्यासे
नात्यंतं रसबंधानभिनिवेशात् नात्यंतमभिनिवेशबंधयोगानात्यंतमभिनि
वेशालंकारादिभिः संगतिः ॥ खंडकथासकलकथयोस्तु प्राकृतप्रसिद्धयोः
कुलकादिनिबंधनभूयस्त्वाद्दीर्घसमासायामपि न विरोधः ॥ वृत्त्यौ
चित्यं तु यथारसमनुसर्तव्यम् सर्गबंधे तु रसतात्पर्येण यथारसमौचित्यं
परुषोपनागरिकाग्राम्याणां वृत्तीनामौचित्यं यथा प्रबंधं यथौचित्यं य
थाबंधं अन्यथा तु कामचारः द्वयोरपि ॥ कथामात्रतात्पर्ये तु
निष्ठापि कामचारः द्वयोरपि मार्गयोः सर्गबंधविधायिनां दर्शनाद्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व॰
लो॰
२१
132

सतात्पर्यं साधीयः द्वयोरपीति समसमीकथायां तात्पर्ये सर्गबन्धयोर्यथा भट्टजयं
तकस्य कादम्बरीकथासारम् रसतात्पर्यं यथा रघुवंशादिग्रन्थानां संस्कृत॰
प्राकृतयोर्द्वयोरपि निबध्यते तच्चेदं रसतात्पर्यं साधीय इति यदुक्तं तत्कि
मपेक्षयेति नेयार्थं स्यात् ॥ अभिनेयार्थे तु सर्वथा रसबन्धेऽभिनिवेशः
आख्यायिकाकथयोस्तु गद्यनिबन्धनबाहुल्याद्गद्ये च छन्दोबन्धभिन्ने प्र
स्थाने निबन्धने नियमहेतुरकृतपूर्वोऽपि मनाक्क्रियते तद्यथोक्त
मौचित्यमेव तस्या नियामकम् सर्वत्र गद्यबन्धेऽपि छन्दोनियमवर्जिते
यदेतदौचित्यं वक्तृवाच्यगतं संघटनाया नियामकमुक्तमेतदेव गद्ये छ
न्दोनियमवर्जितेऽपि विषयापेक्षं नियमहेतुः विषयापेक्षमिति गद्य
बन्धस्य स्वभेदापेक्षं विषयत्वेनानुमन्तव्याः तथा ह्यत्रापि यदा कविः क
विनिबद्धो वा वक्ता रसभावरहितस्तदा कामचारः रसभावसमन्विते
तु वक्तरि पूर्वोक्तमेवानुसर्तव्यम् अत्रापि विषयौचित्यमेव तत् आख्यायि
कायां भूम्ना मध्यमसमासदीर्घसमासे एव संघटने गद्यस्य विकटनि २१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

बंधाश्रयेणछायावत्त्वात् तत्र च तस्य प्रकृष्यमाणत्वात् कथायां तु विक
टनिबंधप्राचुर्येपि गद्यस्य रसबंधोक्तमौचित्यमनुसर्तव्यम् स्थितं चैतं
दर्शयति रसबंधोक्तमौचित्यं भाति सर्वत्र संश्रिता रचनाविषयापेक्षं
तत्तु किंचिद्विभेदवत्॥ अथवा पद्यवद्गद्यबंधेपि रसबंधोक्तमौचित्यं
सर्वत्र संश्रिता भवति तत्तु विषयापेक्षं किंचिद्विशेषवद्भवति न तु
सर्वाकारम् तथाहि गद्यबंधेप्यतिदीर्घसमासा रचना विप्रलंभशृं
गारकरुणयोरपि न शोभते नाटकादावप्यसमासैव रचना रौद्रवीरा
वर्णने विषयापेक्षं त्वौचित्यं प्रमाणतोपकृष्यते प्रकृष्यते च तथा
ह्याख्यायिकायां नात्यन्तमसमासा स्वविषयेनाटकादौ चनातिदीर्घसमा
सा चेति संघटनाया दिगनुसर्तव्या इदानीं वाशाहस्यैकपदस्य स्थिति
द्योतकः यथा त्रिपानरपतिर्वृद्धिविषयुतयाहिसेवितम् स्वाथा
यायदिवाड्ःखसंभारायैव केवलमिति रचनासंघटना तदिह

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व. लो. २२

133

रसोचितम् सर्वथैव त्यक्तम् नेत्याह तदेव रसौचित्यं विपर्ययेणेद्द विनया
पेक्ष्य किंचिद्विभेदो वान्तरवैचित्र्यं विद्यते यस्य समस्या तेन तारस्थं भवति
एतद्व्याचष्टे तन्निति सर्वाकारमिति क्रियाविशेषणम् शृङ्गारस्यैवेति
सर्वत्रेति विशेषः तथाहि वाक्याभिनयाललक्षणादिपदैः प्रस्तुतैरि
त्याहुत निभिरभिधावन् शृङ्गारप्रवाहमाह तथेति नारकादावितिव
विपर्ययेणेति संबन्धः एवं संरम्भरनायां बलस्य क्रमो हीयते इति न्यायेनिति
वादस्मिन्नेतायमर्थः स्मिनायवनकर्तव्यं किंचिद्दुष्टि केवलं कविसहृदयानां
मुत्पादयितुं रसव्यञ्जनयेति कर्तव्यता प्रबन्धस्य सानिद्धत्यन्याशयेना
ह ॥ इदानीमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिः प्रबन्धात्मा रामायणमहाभार
तादौ प्रकाशमानः प्रसिद्ध एव तस्य तु यथा प्रकाशनं तत्प्रतिपाद्यते
विभावभावानुभावसंचार्यौचित्यचारुणः विधिः कथाशरीरस्य वृत्त
स्योत्प्रेक्षितस्य वा इतिवृत्तवशायातां त्यक्त्वाननुगुणां स्थितिम् उत्प्रे
क्ष्याप्यन्तराभीष्टरसोचितकथोन्नयः संधिसंध्यङ्गघटनं रसाभिव्यक्त २२

सेवया नतु केवलयाशास्त्रस्थितिसंपादनेछया उद्दीपनप्रशमनेयथा
वासरमंतरारसस्यारब्धविश्रांतेरनुसंधानमंगिनः अलंकृतीनांश
क्तावप्यानुरूप्येणयोजनम् प्रबंधस्यरसादीनांव्यंजकइत्युक्तम् त
स्यव्यंजकत्वेनिबंधनम् प्रथमंतावद्विभावभावानुभावव्यभिचार्यौ
चित्यचारुणः कथाशरीरस्यविधिर्यथायथं प्रतिपादयिषितरसभा
वाद्यपेक्षयायउचितोविभावोभावोनुभावः संचारीवातदौचित्यचारु
णः कथाशरीरस्यविधिर्व्यंजकत्वेनिबंधनमेकम् तत्रविभावौचि
त्यंतावत्प्रसिद्धम् भावौचित्यंतुप्रकृत्यौचित्यात् प्रकृतिर्हि उत्त
ममध्यमाधमभावेनदिव्यमानुषादिभावेनचभेदिनी तांयथायथ
मनुसृत्यासंकीर्णः स्थायीभावउपनिबध्यमानऔचित्यभाग्भवति
इदानींतनप्रकारजातंप्रतिपादयन्इतिसंबंधः प्रथमंतावदितिप्रबंध
स्यव्यंजकत्वेयेप्रकारास्तेक्रमेणैवोपयोगिनः प्रबंधेहिकथाशरीरा
न्याधिकावापः फलपर्यंतानयनम् रसप्रतिजागरणम् तदुचित

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं॰ लो॰ ॰नृय

134

विभावादिवर्णनेलंकारोविचित्रमिति तत्क्रमेणव्याचष्टे विभावेत्यादि
ना तदौचित्येति शृंगारवर्णनेह्यभिनानुत्थाकथासंश्रयणीया यथाऽम
रुमाल्यादेर्विभावस्यलीलादेरनुभावस्यहर्षादेः संचारिणःस्व
रूपवत्सद्भावइत्यर्थः प्रसिद्धमितिलोकेभरतशास्त्रेच अन्यथातु
केवलमानुषाश्रयेणादिव्यस्यकेवलदिव्याश्रयेणवाकेवलमानुषस्यो
त्साहादयउपनिबध्यमानाअनुचिताभवंति तथाकेवलस्यराजा
देर्वर्णनेसमुद्रलंघनादिलक्षणाव्यापाराउपनिबध्यमानाः
सौष्ठवभृतोपिनीरसाएवनियमेनभवंति तत्रचानौचित्यमेवहेतुः
ननुनागलोकगमनादयःसातवाहनप्रभृतीनांश्रूयंते तदलोकसा
मान्यप्रभावातिशयवर्णनेकिमनौचित्यं सर्वोर्वीभरणक्षमाणाम
स्मद्राजामिति नैतदस्ति नवयंब्रूमःप्रभावातिशयवर्णनमनुचि
तंराज्ञाम् किंतुकेवलमानुषाश्रयेणोत्पाद्यवस्तुकथाक्रियते त ॰नृय
त्रदिव्यमौचित्यंनयोजनीयम् दिव्यमानुष्यायांतुकथायामुभया

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विनियोजनमविरुद्धमेव यथा पाण्डवकथायाम् माउवाहनादिषुव
येषु यावदयदानं श्रूयते तेदेव यावन्मात्रमनुगम्यमानमनुगुणत्वेन
प्रतिभासते व्यतिरिक्तं तु तेषामेवोपनिबध्यमानमनुचितम् न ह्य
मत्रपरमार्थः व्यापारइति तद्विषयोऽस्माद्दोपलक्षणमेतत् स्याच्चो
चित्यंहिव्याख्येयवेलोपक्रान्तं नानुभावैर्विलयम् सोप्यवश्यं तो यीति
वर्णानांमाहिम्नेत्यर्थः नवेतिनीरसमेव व्यतिरिक्तंविति श्रुयिकामि
त्यर्थः एतदुक्तं भवति यत्र विनेयानां प्रतीतिखेदो नानुजायते तादृ
ग्वर्णनीयम् तत्रैव वल्लवमानुषपदेसमार्णवलंघनमसमभा
व्यमानतयान्नमिति हृदयेस्मरदुपदेशस्यन्तर्वैगोगायस्या
लीकतो बुद्ध्यानिवेशयति दसादेस्तु न याविधमपि वर्तितं सर्वमसि
द्धपरस्यरोपवर्तितं संप्रत्ययोपारूढेनासम्भतयावकालि श्रुतप
वतस्याप्यियदप्रभावोनरमनुजेदन्तेनदानाहशामेव नवसेभाव्वनास
दवर्णनीयमिति नदयमत्रपरमार्थः श्रुनौचित्यादन्तेनान्यद्दम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं. लो. २५
135

ंगस्यकारणम् प्रसिद्धौचित्यबंधस्तु रसस्योपनिषत्परा अतएव च भरते
प्रख्यातवस्तुविषयत्वं प्रख्यातोदात्तनायकत्वं नाटकस्यावश्यकर्तव्यत
योपन्यस्तम् तेन हि नायकौचित्यविषये कविर्न विमुह्यति तेन हीति
प्रख्यातोदात्तनायकप्रख्यातवस्तुत्वेन न व्यामुह्यति इति किं वर्ण
नीयमिति यस्तूत्पाद्यवस्तुनाटकादि कुर्यात्तस्याप्रसिद्धानुचितनाय
कस्वभाववर्णने कथं विहिव्यमानुषाद्यौचित्यपरीक्षा क्रियते तत्कि
यताम् यस्त्विति कविर्महान् प्रमाद इति तेनोत्पाद्यवस्तुनाटकादि
निरूपिते मन्निनेति कर्तव्यमिति तात्पर्यम् आदिशब्दः प्रकारे विन्त्येव
साहः प्रसिद्धादेवचरितस्यानसंग्रहार्थः अन्यस्तूपलक्षणमको बहु
व्रीहिमिति प्रकरणमत्रोक्तमित्याहुः नाटकादीति वा पाठः अत्रादि
शब्दोऽप्रकारवमवक्तुम् तेन प्रतिरूपिते नाटिकालक्षणे प्रकरण
नाटकयोगाद्युत्पाद्यवस्तुनायकोत्पत्तिविषयः यथा हि ख्यातेन प्र
ख्यातोदात्तनृपतिनायकत्वेनोक्तमिति भावः इत्यादेनकितया २५

प्रयोजनम् इति हि भारतवर्षोचितेनैव व्यवहारेण दिव्यानामपि व
र्णनीयेति स्थितिः नैवम् तद्वौचित्यादिक्रमेण महान्दोषः तथा
हि अधमप्रकृत्यौचित्येनोत्तमप्रकृतेः शृंगारोपनिबंधने का भवेन्नो
पहास्यता त्रिविधं प्रकृत्यौचित्यं भारते वर्षेप्यस्ति शृंगारविषयम् य
त्तु दिव्यमौचित्यं तत्तत्रानुपकारकमेवेति चेत् न वयं दिव्यमौचित्यं
शृंगारविषयमन्यत्किंचिद्ब्रूमः किं तर्हि भारतवर्षविषये यथोत्त
मनायकेषु राजादिषु शृंगारोपनिबन्धस्तथा दिव्याश्रयोपि शोभते
नतु राजादिषु प्रसिद्धग्राम्यसंभोगशृंगारोपनिबंधनं प्रसिद्धं नाट
कादौ तथैव देवेषु तत्परिहर्तव्यम् नाटकादेरभिनेयार्थत्वादभिने
यस्य च संभोगशृंगारविषयस्यासभ्यत्वात्तत्र परिहार इति चेत् न यद्य
भिनयस्यैवंविषयस्यासभ्यता तत्काव्यस्यैवंविधविषयस्य सा केन नि
वार्यते तस्मादभिनेयार्थेऽनभिनेयार्थे वा काव्ये यदुत्तमप्रकृते राजा
देरुत्तमप्रकृतिभिर्नायिकाभिः सह ग्राम्यसंभोगवर्णनं तत्पित्रोः सं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व॰
लो॰
·३६·
136

भोगावेशेन वस्तुतस्तन्मयीभवनम् तथैवोत्तमदेवताविषयम् कथं तर्हि संभो
गशृङ्गारः कविना निबध्यतामित्याशङ्क्याह नच संभोगशृङ्गारस्य सुन्द
रतलक्षण एवैकः प्रकारो यावदन्येपि परस्परप्रेमदर्शनादयः प्रभेदाः सं
ति ते कस्मादुत्तमप्रकृतिविषयेन वर्ण्यन्ते तस्मादुत्साहवद्रतावपि प्र
कृत्यौचित्यमनुसर्तव्यम् तथैव विस्मयादिष्वप्येवंविधे विषये महाक
वीनामप्यसमीक्ष्यकारिता लक्ष्ये दृश्यते स दोष एव स तु शक्तितिरस्कृ
तत्वात्तेषां न लक्ष्यत इत्युक्तमेव अनुभावौचित्यं तु भरतादौ प्रसिद्धमेव
तथैवेतिगुणिनापि स्थाने प्रकृत्यौचित्यमेव विभावानुभावादिष्वपेक्षित
ं प्रमाणीभूतस्याचरणोत्तममध्यमाधमानां नीचानां संभ्रमेण वैन्यादि
वता इयदुच्यते भरतादिविरचितां स्थितिं चानुवर्तमानेन महाकविप्र
बन्धांश्च पर्यालोचयता स्वप्रतिभां चानुसरता कविनावहितेन चेतसा ·३६·
भूत्वा इति रामायणादिषु रसवत्तोपकर्षाया स्वविभिया कुशलतां प्रपद्यते विभा
वाद्यौचित्यवत्कथाश्रयणे तदेवग्राह्यमेतत्परत्वात् तास्थितिं चानुवर्तमानेन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हृतादपि च कथाशरीरादुत्प्रेक्षिते विशेषतो यत्नवता भवितव्यम् तत्र
ह्यनवधानात्स्खलतः कवेरव्युत्पत्तिसंभावना महती भवति परिकर
श्लोकश्चात्र कथाशरीरमुत्पाद्य वस्तु कार्यं तथा तथा यथा रसमयं
सर्वमेव तत्प्रतिभासते तत्र चाभ्युपायः सम्यग्विभावाद्यौचित्यानुस
रणम् तच्च दर्शितमेव तच्च दर्शितमेव यत्किल्यादिनालक्षणस्यैवं ल
क्ष्यपरिशीलनमेव रसबन्धप्रसादो हि तत्र शक्तिभाषणालिंगं वृत्तानुमन्तव्यम्
इति संक्षेपः रसवतीविधिमानादृश समसमीक्ष्य सर्वथैवाविवेचकजना
भिप्रायेणैवमुक्तव्यम् विभावाद्यौचित्येन विनाकारसप्रकाशेरि
न हि तत्वेतिहासवशादेवसमयानिबद्धमिति ज्ञात्वा स्वतन्त्ररसमपि संभ
वति तच्चैवेति रससमयबन्धे पादनेन किंच सन्ति सिद्धरसप्रख्या ये च
रामायणादयः कथाश्रया न तैर्योज्या स्वेच्छा रसविरोधिनी तेषु
हि कथाश्रयेषु स्वेच्छैव तावन्न योज्या यदुक्तं कथामार्गे न चातिक्रमः
स्वेच्छापि वा यदि योज्यते रसविरोधिनी न योज्या सिद्धेति सिद्धप्रख्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं. लो. २७
137

द्रमात्रशेषेणानन्तभावनीयो रसो येषु कथानामाप्रबन्धाद् इति निर्वाहाः तैर्विनिर्वाह
सार्थैस्तैः सह स्वेच्छानयोज्या सदार्थश्चात्र विषयविषयिभाव इति व्याचष्टे
नेषिति समभ्यासेकानेकनयोज्या कथंचिद्वा यदि योज्यते ततस्त्वसिद्धिवि
रुद्धा न योज्या यथा रामस्य सीतया समस्तललितनयोजनेनात्मिका नायक
त्वेक्वाप्यितु कुर्यादिति तदत्यन्तासमंजसम् यदुक्तमिति रामाभ्युदये यशो
वर्णास्थितमिति यथा शाख्याम् इदमपरं रसाभिव्यंजके प्रबंधस्य निदर्श
नम् इतिवृत्तवशायातां कथंचिद्रसाननुगुणां स्थितिं त्यक्त्वा पुनरुत्प्रेक्ष्या
पि अन्तराभीष्टरसोचितकथोन्नयो विधेयः यथा कालिदासप्रबंधेषु ॥
यथा च सर्वसेनविरचिते हरिविजये यथा च मदीय एवार्जुनचरिते म
हाकाव्ये ॥ कालिदासेति रघुवंशादौ राज्ञां विवाहादिवर्णनेनेतिहासा
दिषु निरूपितम् हरिविजये कान्तानुनयांगत्वेन पारिजातहरणादि नि
रूपितमितिहासेष्वदृष्टमपि तथा अर्जुनचरितेर्जुनस्य पातालजया
दिवर्णितमितिहासाप्रसिद्धम् एतदेव पतुकमित्याह कविना प्रबंधमुप २७

निबध्नता सर्वात्मना रसपरतन्त्रेण भवितव्यम् तत्रेतिहासेषु यदि रसाननुगुणां
स्थितिं पश्येत्तां भंक्त्वापि स्वतन्त्रतया रसानुगुणं कथान्तरमुत्पादयेत् नहि
कवेरितिहासमात्रनिर्वहणेन किंचित्प्रयोजनम् इतिहासादेव तत्सि-
द्धेः रसादिव्यञ्जकतेश्च बंधस्य वेदस्यास्य न खलु निबंधनम् यत्संधीनां मुख
प्रतिमुखगर्भावमर्शनिर्वहणाख्यानां तदङ्गानां चोपक्षेपादीनां घटनं
रसाभिव्यक्त्यपेक्षया यथा रत्नावल्याम् संध्यंगानामिति इदमनुसम्मतेभ्यः
कृतिस्मृतिश्रुतिभ्यः कर्तव्यमिदमित्याह मात्रपरमार्थेभ्यः श्रुते
भ्यो येन वस्तुत्पत्त्रान वाच्यमेवेदं हृन्नममुष्मान्न मेला ह्येवं श्रुतिः युक्तकर्मफल
मेवं पतनप्रकटनका विभ्यामित्यसंमिते भ्य इतिहासे श्रुणाह भ्योत्तमवत्सम
तेयोध्यवावधयवस्तुत्पाद्याः प्रजार्थसंपादनयोरपतात्रात्वाजश्रयायाः
स्तेषां हृदयानुप्रवेशाभावेन वन्तर्वर्गोपायवस्तुत्पत्तिथा रस्याहृदयानुप्रवे
शाच्च रसास्वादमयप्रवृत्त्व रसस्त्वन्तर्वर्गोपायवस्तुत्पत्तिर्नोत्तरोयक विभा
वादिसंयोगात्प्रमाणोपपन्नत इत्येव रसोचितविभावादिउपनिबंधे रसा.

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं॰ लो॰ ॰३८ 138

स्यादेवैवमयमेवरसभावितत्वात्मनतौ प्रयोजकमितिशीतिदेवमुन्यते: प्र
योजिकाधीत्यात्मावरमः नदेवनाट्यनाट्यमेवनवेदरुत्यस्याद्युयाख्या-
यः नवैतेशीतिमुन्यन्नीमिदन्नरूपत्वन्नयोरप्येकविषयत्वात् विभावायोवि
न्यमेवहिसम्यत: प्रतीतिनिदानमित्यसकृदभाविभावानौचतदुत्साहता
नोतथास्वरूपवेदनेफलपर्यंतीभूततयानुन्यतिविन्द्युच्यते फलेवनामृत
दस्वद्यत्राहिवलात्प्रसादादन्यतत्त्वजायते नवनद्युपदेश्यम् ततउपायो
मुन्पत्तियोगात् तेनोपायक्रमेणप्रहृतस्यासिद्धिरनुपायद्वारेलवप्रहृत
स्यासिद्धिरनुपायद्वारेणचप्रहृतस्यनाशइत्येवंनायकंप्रतिनायकवातत्वे
नाथोनर्थोपायव्युत्पत्ति: कार्या उपायश्चकर्त्तोश्रूयमाण: पंचावस्थाभजते
तद्यथास्वरूपेस्वरूपान्त्विविद्युतनताम् कार्यसंपादनयोग्यताम् प्रति
बंधोपनिपातेनप्रांकसमाततताम् निहतिप्रतिपन्नतायोबाधकबाधने
नस्तब्धफलपर्यंततताम् एवमानिसाहिस्मूतोविप्रलंभभीरूपाणांप्र- ॰३८
लाप्तवैकाविणांतावदेवंकरणोपादानम् नाएवंविधा: पंचावस्था:॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कारणगतामुनिनोक्ताः संसाध्येफलयोगेव्यापारः कारणस्ययः
तस्यानुपूर्व्याविज्ञेयाः पंचावस्थाः प्रयोक्तृभिः प्रारंभश्चप्रयत्नश्चतथा
प्राप्तेश्चसंभवः नियताचफलप्राप्तिः फलयोगश्चपंचमइति पंचयापत्ताः
कारणस्यावस्थाव्यस्तसंपादकंकर्तुरितिहृदंपंचधाविभक्तंतदेवमन्यत्वप्र
तिमुखगर्भावमर्शनिर्वहणाख्याग्रन्थनामानः पंचसंधयाइतिप्र
देशयः संधीयंतइतिकृत्वातेषामपिसंधीनांस्वनिर्वाहप्रति तथाप्र
मदर्शनाद्वांतरभिन्नइतिश्चभागः संध्यंगानिउपक्षेपकःपरिक
रः परिन्यासःविलोभनमित्यादीनां। अर्थप्रकृतयोनैवांतर्भूताः त
थाहि स्वायत्तसिद्धबीजंबिंदुःकार्यमितितिस्रः बीजेनसर्वव्यापता
त बिंदुनानुसंधानात्कार्येणनिर्वाहात्सन्दर्शन प्रार्थनाव्यवसाययु
पायैतालिप्तः अर्थोपायः कर्तृप्रकृतयः स्वभावविशेषाः स
चिवायत्तसिद्धवेतत्सुविचक्षणतदर्थमेतद्वा स्वार्थमपिवाप्रवृत्तेनेन
प्रकीर्णेनप्रसिद्धनाम्नाप्रकरीपताकाव्यपदेश्यतया उभयप्रकार

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं· लो·
·२९

139

संबन्धी आचारविशेषः प्रकरीपताकाख्याभ्याम् नृत्यं इत्येवं प्रस्तुतफलफल
निर्वाहणान्तस्याधिकारिकस्य प्रवृत्तस्य समं शक्तो सा संगतनाय सर्वजनसु
त्वमिदायिनी निबन्धनया प्रासंगिके वितिवृत्ते नायं नियम इत्युक्ते प्रासंगि
केन परार्थत्वान्नात्र शेषनियमो भवेदिति श्रुतिनायके स्थिते बन्धावल्यां धीरल
लितस्य नायकस्य प्रयोगविरुद्धसंभोगासेवायां मनोविनभावान्नस्तु तेन ॥
निःस्वः स्यादितिसूत्रा अथवान्पृथिवीराज्यमहाफलानवाप्तं यथा कन्याला
भफलोद्देशेन प्रस्तावनोपक्रमे प्रवापि मेघयावसायेन कसाहिलाः मनुवि
तसंगायविरहणामुग्रयोग्यप्रकृतिपुत्रकाद्दर्शिनायव प्राधे भेस्मिन्स्वामिनइ
ति बीजा देवादिप्रवृत्ति विश्रान्तविग्रहकथ इति राज्यनिर्जितशत्रुविति च
वचोभिरुपभोगासेवा प्रसन्नीयमित्युपदेशान्तश्रुतिरिह निरूपितम् एतन
न्नुसमस्तसंख्यानासत्यन्पेतनपाठत्वम प्रदर्श्यमानमतितन मे ग्रंथगौरवमाव
हति प्रत्येकेनन्तु प्रदर्श्यमानप्रवर्णपराननुसंधानवैदग्ध्यनया केवलेसमु
त्विदायिभवतीतिन वितनम् ग्रंस्यार्थस्य यत्नावधेयत्वेन एतान्स्वकंठेन

·२९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

योऽयमतिरेक उक्तो न तु केवलेतित्तस्योद्दीपनमात्रमिति ननु केवलं
शृङ्गारस्योद्दीपने कृत्या यथा वत्सेशद्वारे विलासाख्यस्य तृतीयस्यैवसंयो
गस्य भरत रसनिबंधाननुगुणमपि द्वितीये के भरतमतानुसरणमात्रे
कृपाचरतनम् केवलशाद्वमित्यत्राशाहं वयमेतं जानस्याशयमाशय: भरतम
तिनासर्वांगानां रसांगभूतमिति हृत्प्रशास्तुल्यादनमेव प्रयोजनमुक्त
म् ननु सर्वरसानां वद्दरस्येव मद्दनेविज्ञादिवारणेवा यथोक्तमिदस्मा
र्थस्य एवनाहम्नौ तस्यानुपपन्नय: गणशामि: प्रयोगस्य गृद्गानो वैपशृद्
नम् शास्त्रार्थवदभिधानेन प्रकाशनात्प्रकाशनम् संगानोपरि स्थितं ह
दृष्टस्य प्रयोजनमिति ततश्च समीद्दारतिभोगार्थो विलास: पत्तिकी
र्तित इति प्रस्तस्य संयोगविलासलक्षणे रतिभोगशब्दस्याधिकारकर
सोचितस्याधिभावो यस्य का विभावायुपलक्षणार्थं प्रयुक्तो यथा तत्र
नाधिगतार्थ इति प्रकृतो यत्र वीररस: इदं वा परपर्यस्याजकमति
मिति यदुद्दीपनप्रशमने यथा रत्नावल्यामेव उद्दीपने विभावादिष्व

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मा॰
टी॰
॰५॰
150

ण्या यथा अयंमोघाख्य उदयणोऽनिमातामिकायाश्चप्रवनं वा सर्वस्त्रातः
पलायने पुनरुद्दीपनेनविजयफलकोलाहलेविश्रामनेन मंगलतामुपैतु
त्यादिगाढं हि पुनर्वासरस्य दिनरजनिमारमालतीजनमवगन्तुमिति
एवमग्रानिमवलम्बते विशेषतस्त्वम्भृगारे यदाहुर्मुनिः पञ्चमामिनि
वेशितं यन्नस्त्रविनिवार्यते दुर्लभत्वं यन्नोनार्थः यैः कामिनः मायवावि-
विति वीरवत्सादावपि यथा वदुद्दीपनप्रशमनाभ्यो विनाकृतिरेवाद्भुत
फलकलेममध्यमकुदीविकाशिनउपायोपेयभावेन प्रदर्शितएव तस्मात्
॥ पुनरारभ्य विश्रान्तेन नरसस्यागिनोनुसंधि प्राणयथा नायकवत्सराजेप्र
बंधविशेषस्यवनाटकादेरसत्यकिं नूमिनमिदं वावयं नत्वम् इतिह
नवशादावत्र्याशंकाभग्नप्रायानन्तु सर्वेथायन्नताविश्रान्तिविकेदोयस्य
सनयारसस्येतिरसो नाभूनस्य कस्यापीति यावत् नापमवत्सराजेहि
वामवदत्ताविषयोजीवितसर्वस्वाभिमालान्माप्रेमबन्धस्तत्रद्विभावै ॰५॰
विन्यात्कमणिविप्रलम्भादिभूमिका मध्येनिहतिव्यापीराज्यप्रत्यापि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हृत्याद्हि सचिववनी तिमहि मोपनतयातदवाभूतपद्मावतीलाभानुगतनया
नुशामात्यमानृशपा एवमाममभिलषणीयतमनाथामावासवदत्ताधिगमे
वनत्रफलम् निर्वहणेहि शामादेवीशतयाद्यीवभूय: सर्वथाप हृष्टो वे
नैत्यवंदेवीलाभप्राधान्यन्निर्वहितमियति चेति हृतवैविद्यविज्ञेभितिस्था
नीयोवासवदत्ताप्रेमबंध: प्रथममनाये भात्मश्रुतिपद्मावतीविवाहश्रेति
वध्यापाराव् तेन मणववासवदत्ताविषय: प्रेमबंध: कथ्यावशतदाशं कामा
नविच्छेदाध्यपसहित: तथाहि प्रथमेतावदंके स्तु हंसणवोपनिबद्ध: ॥
तद्वेंकेडविलोकनेनहिवसानीन: प्रद्योयसण्या तत्रोप्यवेत्यादिना बद्धोत्कं
ठमिदंमन: किमथवाप्रेमासमाप्तोस्वमित्यं तेनद्वितीयेपि दृष्टिर्नामस्त
वर्षिणीतिमनुप्रसंगादिवर्द्धेन किमित्यादिनामणववि विविच्छिन्नो
प्यनुसंहित: तृतीयेपि सर्वज्ञोज्वलितेष्वेवप्रमस्तनदाहासीलीजनेवि
हुते प्रासोत्कंपविहस्तयाप्रतिपद्देवापतेन्यानथा हानाद्यतिस्फुट:
प्रलापयपरयादन्यंवराकानतयाप्रणंते नापि वर्यंन्तेनदहनेनायाति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दृष्यामहइत्यादिना चतुर्थेपि देवी स्वीक्रियमाणस्यानियतं स्वमायमानु
ष्यमेन तद्गोत्रग्रहणादियमवदनाया न्कथेनव्यथाम् इत्ययंत्रण्या सर्थं
ध॰ कथमपि त्रीण्णानिशृणजाग्रतो दालिण्यो यदनेव सा प्रियतमा स्व मेपिना
लो॰ सादित्येत्यादिना पंचमेपि समागमप्रत्याशाया करुणेन निहतेन विप्रलं
॰४२ भेंकृतिते तथाभूतेवतस्मि– निवर्तमानानागसिमयि प्रयत्नोवशेषं
151 गुरुषमुपागतामेषियतमा प्रसीदेति शोकानवलम्बते पितेस्तु किंविधु
रैस्तद्भिन्नपीनैर्नयनसलिलैः स्यास्यान्निश्चइत्यादिना षष्टेपि तत्स्य
शामिविलोभितेन मनसा प्राणानयापाविना इत्यादिना यद्दलेदृक्ती
नोमाकाचम्पान् प्रयणाचोजनम् प्राकोदिदिवि: कदाचिदलंकाचनि
बंधनेतदाविमनपूर्वानयेलितर मबंध: प्रबंधमारभते तद्दपदेशा
प्रोमिदमुक्तम् दृष्यंतेवकवयोल्लेखारनिबंधनेकरस्मानयेत्ता: प्र
बंधेषु मूलेहृतीनामितियोजनायेलाकर्मणोषष्ठी दृष्यंते चेति ॰४२
यथास्वमवामवदन्याख्येनारके स्वविनपदमकवारदनयनस्वार

स्वरूपतार्ऽनेन तु उत्प्रेक्षाप्रविभाहृदयशृङ्गमेव पतनुजेति नकेवलं प्र
बंधेन सालक्ष्यक्रमव्यंग्यो रसो यावत्याव पर्ययेतापीति दर्शयितुमुपक्रमते ॥
अनुस्वानोपमात्मापि प्रभेदो य उदाहृतः ध्वनेरस्य प्रबंधेषु भासते सो
पि केषुचित् अस्य विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेरनुरणनरूपव्यंग्योपि
यः प्रभेद उदाहृतः द्विप्रकारः सोपि प्रबंधेषु केषुचिद्द्योतते तद्यथा
मधुमथनविजये पांचजन्योक्तिषु यथा वा कामदेवस्य सहचरसमाग
मे विषमबाणलीलायाम् यथा च गृध्रगोमायुसंवादादौ महाभा
रते अनुस्वानोपमः शब्दशक्तिमूलश्च यो ध्वनेः प्रभेद उदाहृतः स
केषुचित्प्रबंधेषु निमित्तभत्नेषु व्यंजकेषु सन्निवेशयतया स्थितः सनु
प्रत्येति रसादिध्वनेः प्रकृतनसभासते व्यंजकतयेति शेषः शक्तिग्रयो
ग्यमेव योज्यः अथवानुस्वानोपमः प्रभेद उदाहृतोयः प्रबंधेषु
भासते अस्यापि समयोः लक्ष्यक्रमः कश्चिद्दिन्मात्र श्लोकेन कारिका
हृद्यो संगतिः एतदुक्तं भवति प्रबंधेन कदाचिदनुरणनव्यंग्यो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व॰
लो॰
॰५२
152

ध्वनिः साक्षात्प्रयुज्यते तत्र रसादिध्वनौ पर्यवस्यतीति यदि तु स्फुटमेव॰
व्याख्यायते तदा ग्रंथस्य स्फुटैवोक्तरसानलक्ष्यक्रमविषयस्य मध्ये ग्रंथोपस
ङ्गतः स्यात् नीरसत्वं च पाञ्चजन्योक्तादीनामुक्तं स्यादित्यलम् लीला
दाढग्गुव्वूढसअलमहिमंडलस्स च्चिअ अज्ज कीस मुणालाहरण
न्नु गरुआइ अंगम्मि इत्यादयः पाञ्चजन्योक्तयो रुक्मिणीविप्रलम्भवा
सुदेवाशयगतिभेदनाभिप्रायमभिव्यंजयंति रसोऽभिव्यक्तः प्रकृतेतर
रसस्य त्रयपर्यवसायी महत्त्व रामस्य वननमनयानिलादयस्ते समानात्मे
हृष्मिगवदन्ति ग्रहो हानिरंशुसोऽग्रहदविधेयगुरहितेन विसार्येण तिमवशि
शुण्णोपनि ग्रभनिर्णयपफुरन्ते इत्यादयो योऽवनौ कयत्नेन त्रिजस्वभा
वव्यंजिकाः स्वभावः प्रकृतरसपर्यवसायी यथा चेति प्रमथनाना
वलीलेश्वरदाह्यर्थेभागिने विप्रलब्धगुरुश्रुद्धोदियाप्तवशरीरभग्नल
ग्यांशेनैवमेव यत्र स्वतन्त्रस्य भिन्न्यतो लक्ष्मितायत्र प्रणतेऽस्मिन्नरतुगोमा
युक्ते जले वचेद् जीवितः कश्चित्कालयर्मेव्यागत इत्यायनेक ॰५२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सर्वे वन गोमायुस्तन्निशोह्यावधिममीति श्रुंततो गृध्रादपहृत्या
हृं भक्षयिष्यामीत्यभिप्रायेणावोचत्‌ यावदित्यो यावत्स्थितो न क्षुधाः वे
दृं कुरुत संप्रतम्‌ बहुविघ्नो मुहूर्तोयं जीवेदपि कदाचन इमं कन
कवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम्‌ गृध्रवाक्यात्कथं बाला स्त्यक्ष्यथ माविशं
किना इत्यादिस्तत्राभिप्रायोक्तयः श्रुतेन रमणव यातिनिहतो ग्रामः ए
वं स्मादिषु नेरलक्ष्मणमर्थेरमस्यपर्ये ष्वपि वर्णैभ्यः पश्यति प्रबन्धपर्यन्ते
ष्वनकबुद्धौ विकृपितेन निरूपणीयात्तत्रमवसिष्यते तथापि कोविस्म
हृदयानो भिलोहानेन नरपिसद्भूतश्श्रणन्वयव्यतिरेकाभ्यां शिष्य
व्यञ्जकवर्णमाह स्वमिहृवन मेवये स्वथा कारकशक्तिभिः हृ
न्हितसमासेष्वयोन्यालक्ष्म क्रमः क्वचित्‌ शब्दस्य क्रमो ध्वनेरात्मार
सादिः स्वश्रुत्वे प्रत्येत्येकविशेषैः सर्वेयविशेषैः कारक
शक्तिभिः कृद्विशेषैस्तद्धितविशेषैस्समासैश्चेति वशङ्गा द्विशीतितो
पसर्गकालादिभिः प्रयुज्यमानैरभिव्यञ्जकोरस्यते यथा न्यक्का

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं. लो.
५४
143

ग्रोपकत्वमेवमपदवयस्य ज्ञाप्यसौ तापमः सोप्यैव निर्दहति राजन्मकु
लं जीवन्मुक्तो रावणः पिपि कृ शाकु जितेष्वपितवता किंजमवु
ऐनवा स्वर्गोग्रामुण्ठिकाविलुंठनहृद्याकुलैः किमेभिरुजैः स्वत्र
द्विष्ट्राकेभ्यस्ता सर्वेषां कृष्णमेवव्यञ्जकतवेष्यते तच्चमपदवयस्य
नेन स्वस्वभवपवचनानां व्यंजकत्वम् तथाप्यसौतापमसहतितादि
ततिपातैयः सोप्यैव निर्दहति राजन्मकुलं जीवन्मुक्तत्वं च तिकावक
शाकीनाम् पिपिषकृष्णकुजितमित्यादौ श्लोकार्थेष नहि नतसमा
सस्रोपसर्गाणाम् वर्ये नित्यमेन ह्वेमहत्त्रिकेवावाक्यमितितृष्याम
द्वेस्यां विशिभिर्योग्यस्तानोपमेभासते वक्त्राभिप्रायादित्युपः स्वस्या
पिस्यविद्विभिव्यक्तस्तानुस्वभावोपमस्यालक्ष्यक्रमव्यंग्यत्वोदयः ॥
क्वचिदपि पूर्वसंवाति कयासह सम्मीलमेवतिरेति सर्वथा हि पुर्वा
दीनामभिधाय विशेषाभिव्यंजकत्वमेवोदाहरणेषु विभाव्यते अभि ५४
प्रायाणामपि विभावादित्वप्रयत्नालक्षणसमादीन्व्यनक्तिः पतेइके

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भवति वर्णनीयतादिभिः पूर्वपंक्तौ सानानाद्वारसोभिव्यज्यते विभावा
दिप्रतिपादनद्वारेण यदि वा विभावादिप्रतिपादनद्वारेण परंपर
येति नच पूर्वपक्षेस्मिन्नस्य रूपस्य यामेजकत्वप्रसंगाद्युक्तम् अथ नात
वर्णनीयतादीनामन्यमत इति तेन हेतुनावपि अभिव्यज्यमानो दृश्यते
इति आदौ वाक्यशेषोध्याहार्यः विभावादिव्यंजनद्वारतया पारं
पर्येणैवं रूपः ममायमिति मम शत्रुः संभवो नोचित इति स्वरूपेणौ
चित्यं क्रोधविभावं व्यनक्ति अरयः इति बहुवचनम् तपो विद्यते यस्य
ति पौरुषदीनत्वं तुहितेन मनस्वीत्येनापि व्यक्तम् तत्रापि शाहेन नि
पातसमन्वहायेनान्यतासंभाव्यमानत्वम् सत्कर्ता यदि जीवत्क्रियात
तोहन न तु मनागुचितता तस्यां सत्यां ततो अपि शाहेन मनुष्यमात्रकः शूद्रे
वेति मदापिशितो हेयोपि करणेति: प्रोषेणदन्त्यमानतया गातमव
लेवकमैति तु इदमसंभाव्यमानमुपनतमिति शकयकारासेपति
धेस्मते तिङ्गाकारकयानिपातिपादकैश्चशाहेः तवगणइति वर्ण्यो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं. लो. ५५

144

नरसंक्रमितवाच्यत्वं शर्वैर्मैव व्याख्यातम् पिबिगिति निपातस्य चार्थं
जिनवानिम्नाख्यायिके पमितुयपद्समासेन सदृहृतः स्वर्गेत्यादि
समासस्य सर्थोरूपानुस्मरणं श्वतिर्व्यंजकत्वम् इत्याशाहूस्य निपातस्य
स्वात्मर्पोरूपनिंदा शृतिव्यंजकताभुजैरिति बहुवचनेन प्रस्तुतभाववना
त्रमेनदितिव्यज्यते तेन तिलशस्तिलश्णोपि विभज्यमाने यः श्लोके सर्व
एवाक्षोव्यंजके न भातीति किमन्यत् एतदर्थप्रदर्शनस्य फलं दर्श
यति एवंविधव्यंजकस्य स्वेच्छया रमाने काव्यस्य सर्वातिशायिनी ब
पञ्चाया समन्वीलति यथाहि सुन्यायाभावभासिनः पद्स्यैकस्य तदा
विर्भावः न चापि काव्ये कापि विधयाहिः किन्त्वनयचैतेषां बहूनां समुदा
यः यथा चानेन तेमेदाहृते श्लोके शुद्धाहिरावणइत्यस्मिन्नदर्थान्तर
संक्रमितवाच्यध्वनिप्रभेदेनालंकृतेपि शुनवनेन रोकानां व्यंजकत्व
कारणानुग्रासनम् ॥ एकस्य पदस्येति यद्युक्तं भवति तदुदाहरति ५५
यथा चैवेति ॥ इषयं तेव महात्मनो प्रतिभाविशेषभाजो बाहुल्येन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वंविधाबंधप्रकाराः तथामहर्षेर्व्यासस्य अतिक्रान्तस्त्वाः कालाःप्र
त्युपस्थितदारुणाः श्वःश्वःपापीयदिवसाः पृथिवीगतयौवना ॥
अत्रबहुलंप्रडितवचनैरललाक्रमव्ययः पृथिवीगतयौवनेत्यनेनवृत्य
देनान्येनतिरस्कृतबाधोधतिप्रकारः प्रकाशितः ॥ अतिक्रान्ते
नत्वकदाचनवर्तमानतामवलंबमानेस्तुएवंयेष्वयेष्वकालाइतिस
र्वएववनत्वमस्वप्रतिवर्तमानोनामकोपिकाललेशइत्यर्थः प्रती
पान्युपस्थितानिनिकरस्तयावर्तमानीभवंति दारुणाकरुणानिदुः
खानियेष्वतेनदुःखेबहुप्रकारमेवप्रतिवर्तमानत्वाः सर्वकाला
श्वणइत्यनेनकालस्यानागतत्रिवेदमभिव्यंजयतः श्वोत्तरमव्ययंतव
नम् इतिमाधावृत्या पृथिवीश्वःश्वः प्रातःप्रातः दिनाद्दिनेपापीय
दिवसापापानांसर्वेभिः पापिष्ठजनस्वामिकादिवसायस्याःसा
तथोक्ता स्वभावतएववलीवद्दुःखमयः कालस्तत्रापिपापिष्ठजन
स्वामिकःपृथिवीलक्षणदेशोरोगान्त्यादिदोषतोदुःखमयइत्यर्थः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰
लो॰
५५
125

तथाहि दिनादिनेंगगनयौवनाहृङ्घाशीवदसंभाव्यमानसंभोगगतयौ
वनादियोयादिवसश्रीगाह्कनि ससर्वश्वोपेतयाणायोयोतिइश्वा
नू यदिवेयस्वर्पतोयंशाह्रोमुनिनैवश्यकोगिजेनोवा शून्यंनेतिम
पिप्रकारेरसमेवोगतामतोतिभावः तेषां स्ववादीनामेकैकशः स
मुहितानोवाच्यनुकवमहाकवीनोयवंपेषु शायेणान्यत्रापिदृश्यते
स्ववतस्वयंजवतंयथा तालैः शिंजवलयसुभगैः कोन्तयानर्ति
तोमेयामध्यासोदिवसविरामोनीलकंठः सुहृद्ः ॥ समुदितन
नृत्तनमुहाहृवर्णोक्स्तनैवोच्यतेइतिभावः तालैरितिबहुवचन
मनेकविधंवेदयत्यधनिर्विमलेमोहोपकतामेति ॥ तिङ्न्तस्य
था श्रुपस्वरोत्रंवेणिकिंश्राइमाघुंसमेमेदृष्टनक्रोडसणामे
श्रुश्रस्वाइप्यादि जेहिदि श्रुन्तहणणाद श्रुपसरोगदितममवनिमि
ते मानस्थमध्यहतै श्रुह्तुली मेहर्शनमायोम्बमताभ्यातेव हृदयमे ५५
वहूपंनयातम उन्मेतोहिनकिंविज्ञानातिइतिकस्याप्यपवाये

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दैवेनैषमेवनिर्माणंकृतमिति अथएतत्समाहृत्याप्रयासंकार्षीन्नैवस्यवि
पवित्रतैस्थितमपश्यकमादितितिरुतोऽञ्जकः तदनुगृहीतानिलयह
नराएषपीतिभावः यथा मायस्यांकेभीरुअवोरिबालग्रयहोमिश्र
हिरी रुञ्जे शुणितिकृगोमृणावरंरकुविशवणी ॥ मायस्यानेक
यः अवहिबालकस्यपोरस्यास्त्रस्विश्रह्मीकः वयंपरतेयाः यतः स्व
न्यरहमस्मान्केरत्नणीयेवर्तते इत्यथावेदीतितिरुतमिदंध्वनति ते
नावदृश्योऽठोलोकमध्येयदेवप्रकाशयामि यत्किंतसंकेतस्यानेस्वन्य
गृहेतद्वैवागोनक्ष्यामिति संवधस्ययथा ॥ अणामयवस्त्वबालस्यएदाय्याति
कोऽसमंसवणामियअहोज्ञायाभीरुस्याणेनदृश्चियएणाहा३ ॥ अस्यत्व
जबालकस्यप्रौढ अकृषैलालोकयस्येतत् भोइतिमोल्लुठनमाहात्तम
ज्ञायाभीरुकाणामसंवेधितत्समेवनभवति अत्रज्ञायामोयेभीरवस्तेषामे
तस्यानमिति हृदापेतः संवेधइत्यनेनसंवेधेनैवेक्षीतिशयः अथ
कत्रकाव्यामिधानकः ॥ कृतकस्यप्रयोगेषुप्राकृतेनदिनविषयेयंज

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

धं. लो.
. ७६
146

कत्वमावेयतएव कृतमेकेति कथयन्ति नहितेषां पत्नत्वं लोपार्थम् कृ
तः प्रयोगो येषु कान्यगावे यथा जायाभीरु कालाणामिति येषु समस्ता
धर्मपत्नीषु प्रेमपरतेत्यालेभ्यः कोन्यो जगति तत्प्रियः स्यादिति वच
स्ययोविनातिशयपरता तत्कः समासानेकसंयोजने नित्यं नयोजने निपाना
नां बन्धकत्वं यथा पृथगेकपदे नयावियोगाः प्रियपत्नीवाप नतो निवृ
त्तदोमेन वधावियत्नाद्यादस्याभिर्भवितव्यं वनिरात न पञ्चदश्यः पृ
थक्शब्दः यथा वामनरूपे गुलिस्मृतनाय रोहं प्रति विषयान्तर विल्व वा
सिद्यानम् प्रत्वसमन्दि वर्तितष्ठत्म लाभाः प्रथमपद्मभिन्नेन तेन वि
तेन प्रयत्न शब्दः समासानां केवलानामेव वधनं कन्त्वमावेयतइति
संबंधः नशब्द इति जातावेकवचनम् द्वौ हि शब्दावेवमाहतः का
कतालीयन्यायेन गं उस्वोप विस्फोटस इति वचनं हि योगावकाशो सम
यश्च समनुपतनमन तदलं भ्रामणाहरणाय प्रतनयन स्वपदेन स्वनरा . ७६
गहीपनविभावनमकम् नशब्द इति पञ्चागतापसवर्कः संलाप ।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नायपरिवृत्तं वनलाभेनापि हृतत्कृत्यतानास्यादिति ध्वनतीति भावः । निपा
तानां यथा सिद्धमपीहद्योतकत्वेन स्मार्यते द्योतकमिति द्रष्टव्यम् । प्रसिद्धम
पीति वैयाकरणादिग्रन्थेषु द्विशाकयोग्यत्वात्तेषां प्रयोगाभावान्न
ह्याक्षरवर्णालिङ्गसंख्याविवक्षावाचकत्वेन लक्षणेन द्योतकानि निपा
तानि न तु वाचकत्वेनेति भावः । उपसर्गाणामभिव्यञ्जकत्वे यथा नीवाराः शु
कगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफ
लभिदः सूच्यन्त एवोपलाः । विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं स
हन्ते मृगास्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः ।
मधुमत्तरवकपोतनमृगमयूरं प्रविरलवामनहृद्यस्थावेशम् । वनमि
दमवगाहमानमभीमं क्षमनमिवोपविदाकुलनवमेति । अत्र प्रशाहृस्थो
कुहूस्वरसमुज्जनकनमपि कंपोतनन इत्यादौ प्रकर्षणोऽस्ति स्निग्धा इति
प्रशाहुः प्रकर्षेणानयत्निङ्गुदीफलानां सरसभावदानां णाश्रमस्य
मांसदयानिषण्णत्वेभवति नापमस्य फलविषयोऽभिलाषाविरेकोऽथ॰

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं. लो. ४७

स्वतश्चनिरमल अभिज्ञानशाकुंतलेद्विराज्ञ्यमुक्तिः ननापसंख्यत्वले
हिग्राणांतोयसमाणामेवावपदेयः अयोगोरचुपते सोपिरसंख्यता
नुगुणानतथैवनिर्योधायथा प्रथ्रश्रुणनुनरीयलिखितमत्ति मद्गीस
वीनाहृतीष्ठायजनतनित्यादौ अस्मैसनुणागतस्येत्यादौचनिपाता
नामपितथैव अद्दोवनासिस्पृहणीयवीर्यइत्यादौ यथावा येजी
वंतिनमोतियेस्वबशवधीत्यायन्नत्यंतिये येप्रस्पदिमसस्तवःअ
लकिनोरश्रेणुणान्तिर्जितेनापिकृष्णमद्दोकयासिशवणेनेषांजना
नोकृतेवीनानांश्वलयंशाठेनविपिनास्वाद्रुद्विषः अथ्यनेरत्यादौ द्विग्रा
णामित्यनेनापिवेवनिरस्यतिसमस्तगश्रार्थ श्रोषेणेद्विनवेद्विभावतः
हृयातिशयेनमिव्यक्तः मनुष्यहृत्यासमनुणावरेतंस्वगुरुहिमामान्यक
नानुमानाः योगीभ्युरैवयस्वबोधमीषांनोबाद्गुमिकुंनगुथाःस्वत
वैः समयानतमयांशुकना अमसेनाखरेतमित्यनेननलोकानुति ४७
हेतयाति पायस्वलनरावरतः परमेष्ठरसथनितः नथैवेतिरस

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ञ्जकत्वेनैव द्विधा गुणानामपि विषयो गोनिर्दिष्ट इत्याह हृदि शिवमिति ध्वन
ते श्रमेणात्मानःकरणंतरमपि व्यञ्जकमित्याह पादपीनकत्वं व
व्यञ्जकतापेक्षयैव वक्तृदाक्षिण्यगुणमानशोभावहति यथा यज्ञव
नादित्यमतिर्विद्ववाङ्गर्भे कार्यो न्यायः ललज्ञनः हननं कुर्वीति न
न्याय्यो न नवविदंति विदंति किं न कर्तव्यं याज्ञपयमस्यनयात्र येनो
न्याये यद्ययद्गुणानामग्याद्यैरपि यथासंभवमुपलक्षणम् विदंती-
ति तापवादि सर्वं विदंति कतरामिति ध्वन्यते वाक्यपीनकत्वं य-
थापश्यदीयादन्यस्मादपीति वचनान्तरंकः संदेहो दीयादन्यस्मा
दपीत्यनेनामर्षातिशयः सर्वं द्विनिष्टनो नाथ ह्युष्ठ सर्वांगमेव
नीडस्वन्मावातिशयः कालस्य व्यञ्जकत्वं यथा समविसमनिद्धिसे
मासमनकमेदमदसंचाराः प्रहिवादद्भिनिपदामणामहाणासि
इत्येवाः प्रवर्त्यविगाढ्विकाप्तिर्यथानेन्यत्र भवतीत्यस्मिन्नदरत्न
यः कालविशेषाभिधायीरमपविद्योतितः प्रकाशमानेश्वरं हि गाथा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व. लो. ५८ 148

धीः प्रवासविप्रलंभशृंगारविभावतया विभाव्यमानो रसवान् ॥ त्रिदं
तपदानुप्रविष्टस्यापूर्वैकलापस्य कारकालसंख्योपग्रहरूपस्य म
ध्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां सत्यमरणभागगतमभिव्यंजकत्वं विचार्य
मितिभावः । रसपरिपोषेति उक्तस्समाशेषवशात्समयः कथंकारी
किमिति वर्तमानइतिप्रत्यये शृंगारिकास्मेवाद्वेवाह् । यथात्र
प्रत्ययांशे व्यंजकत्वं तथा क्वचित्प्रकृत्यंशेऽपि दृश्यते यथा तद्गेहं
नतभित्ति मंदिरमिदं लब्धावगाहं दिवः सा धेनुर्जरती चरंति करि
णामेता घनाभा घटाः । स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं यो
षितामाश्चर्यं दिवसैर्द्विजोयमियतीं भूमिं समारोपितः । अत्र श्लोके दि
वसैरित्यस्मिन्नपि प्रकृत्यंशे द्योतकः । दिवसैर्यो हि । अत्रान्यतमसंभा
वमानतामस्यार्थे प्रदर्शयन्ति सर्वनाम्नां च व्यंजकत्वं यथा चैवानंत
रोक्तश्लोके सर्वनाम्नां व्यंजकत्वं । तदिव्यवस्थाप्य कविना तेन्यादिशा
हि प्रयोगो न कृतः । एवंविधानामसहृदयैरन्योऽपि व्यंजकविशेषाः ५८

स्वयमुन्मेषरूपणीयाः ॥ सर्वनाम्नां वेति ग्रहणं त्यंशास्त्रवेदार्थः तेन प्र
शस्तेनैशोनसंभूयसर्वनामव्यंजकत्वेस्वयपनस्यकेभवतीतिनयेनस्व
रूपम् तथाहि नहितिपदं ननभिन्नोन्मेनसहास्यंशासद्वायंसमस्तामे
यानिधानश्रतांमधिकायावीर्णनोधनतिनहितिहिकेवलमुच्यमाने
स्वगत्वर्षोलिखायोपिसंभाव्यते तत्रनवभितिशोहेनापिएतेदोभीत्या
यतनतस्वकाविशेषाउक्ताः एवंमायेनविम्यादावपियोज्यम्
एवंविधेवविधयेस्मरणाकारयोनकनातनकूहूस्पनतयकूहूसंबं
धतेस्मकेशाकू ग्रनयथात्रतदिदंशाहादिनास्यत्वनुभवयोरन्य
तविकल्पाविषयतास्वतेनाश्चर्यविभावनायोजिता तदिदंशाक्ला
भावेनसर्वमसत्वंस्यादिति तदिदमाद्येवशास्त्रेणयोज्यम् ए
तदुक्तिप्राः सामस्त्येत्रिपाः सामस्त्येव्यंजकमित्युपलक्षणपर
म् तेनलोहचुम्बकन्यायेनानेनैवविश्वमित्युक्तम् यद्वक्ष्यति
गमनेपीति प्रतिविंदितमनयाप्त्याव्याप्तिसमानेनभवेदित्याभि॰

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व. लो. ५९

145

प्रायेणासंभविष्यति एतत्तु सर्वं पदवाक्यरचनाद्योतनेनोक्तैव गतार्थम
पि वैचित्र्येण व्युत्पत्तये पुनरुक्तम् वितत्याभिधानेऽपि शब्दयोजनं स्या
रयति वैचित्र्येणेति ननु वाच्यसामर्थ्यात्तेषां रसादय इत्युक्तम्
नवर्णवादीनां व्यंजकत्वे वैचित्र्यकथनमनन्वयमेव शब्दनिर्णीतम्
णेनमविस्मरणार्थमपि कारिकाभिधानार्थवृत्तिमम् उक्तमत्र पदानां
व्यंजकोऽत्र वस्तुरे किंवार्थविशेषादेवेत्यपि रसादीनां तेषामर्थ
विशेषाल्लोके व्यंजकशब्दाविनाभावित्वयाप्रदर्शितव्यंजकस्वरूप
परिज्ञाने विभज्योपयुज्यत एव नवाचकत्वध्वनिव्यवहारोपयोगि
येनावाचकस्य व्यंजकत्वं न स्यात् इति प्रागेवोक्तम् ननु न गीतादि
वद्धस्याभिव्यंजकत्वेऽपि शब्दस्य लयाख्यापारोऽस्त्येव स्वव्यंजनात्मैवे
तिभावः एतच्चास्माभिः प्रथमोद्द्योते निर्णीतचरम् नचेदमस्मा
भिरपूर्वमुक्तमित्याह शब्दविशेषाणामित्यत्र चारुत्वे यद्विभागेन
दर्शितं तदपि तेषां व्यंजकत्वेनैवावस्थितमित्यवगन्तव्यम् श्रुत्येति

५८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भामहविवरणे विभावेनेति स्रक्चंदनादयः ग्राह्याः शृंगारे वीरे वा
बीभत्से तु वीरे च इति रसहेतव एव विभावः इमे यतीव ग्राह्यस्य अज्ञेय
तमेवेत्युक्ते ग्राह्य यथापि तन्नयतिनाभासते तथापि व्यंजकेभ्य एव नात
रयरूहेसोरुवेनेघाश्रवादयतिनानांत देवाभ्याभादयो ङतानामप्यव
भासत इत्यवसातव्यम् स्रक्चंदनादिग्राह्याणां तदानीं शृंगारादिव्यं
जकत्वाभावेपि व्यंजकत्वे यस्मात् दर्शनात् अपि वा समेदरीभूतमध्ये
हेयादयित्वसामर्थ्यमस्ति तदादिकं तदीनां रतीनाम्प्यतीमत्र तत्र ग्राह्य
गृह्णन्तुं सत्तमेयुनासत्यसीतमेवाश्रितेमहहेतवः सतीतिनामा
पिमयुरमिति निहता यथा वा: स्रद्गुणाध्याय स्यविदग्धविभहद
यच्छकवतिनोभहेंदुराजस्य इंदीवरद्युतियशोविभ्रत्याभ्रलल्मम
विस्मयेव तु स्यहदो स्मयदाविलासः स्यात्राम भूएव परिणाम वं
ग्णात्तदानीं रामाकपोलतलकोमलकांतिरिंदुर्विति ग्रवहि इंदी
वरलक्ष्मविस्मयकृत् हविलासनाम परिणामकोमलादयः यो

ग्राहकतायामभिव्यंजनसहृदयानां यो ऽनुभवः सौन्दर्यमात्रहेतुः इति एवं चैतद्-
भ्युपगन्तव्यमित्याह कोऽन्यथा तल्लेशावकाशहानौ चाकृतविषयो
प- विशेषः स्यात् सहृदयम् एवं चेयत्तावद् हीनः कस्याशयेनाह ॥
ले- अन्यथा वा सौ सहृदयत्वं चेत् इति चेत् किमिदं सहृदयत्वं नाम किं रस
भावानपेक्षकाव्याश्रितसमयविशेषाभिज्ञत्वम् उत रसभावादि
-५- मयकाव्यस्वरूपपरिज्ञाननैपुण्यम् पूर्वस्मिन् पक्षे तथाविधसहृद
15 यानां रसव्यक्तिनां शाब्दविशेषाणां चाकृतनियमो न स्यात् पुनस्सम
यान्तरेणान्यथापि व्यवस्थापनसंभवात् द्वितीयस्मिन् पक्षे रसज्ञ
तैव सहृदयत्वमिति तथाविधैः संवेद्यो रसादिसमर्पणसामर्थ्यमे
वनैसर्गिकं शब्दानां विशेष इति व्यंजकत्वाश्रयेणैव तेषां मुख्यं चारुत्व
म् ॥ पुनर्वक्ति अस्ति यं च तत्स्वरूपं वाच्यवाचकाश्रयमपि समग्रः कथं नियतः
स्यात् मुख्यं चारुत्वमिति विशेष इति पूर्वमेव संबन्धः वाचकत्वा -५-
श्रयस्तु समयादिरवाश्रितत्वान्नैवाविशेषः व्यंजकत्वाश्रयात्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तृणमात्रादेव ग्रन्थापेक्षायामिति वाच्यापेक्षायामित्यर्थः अत्र प्रा-
माद्विवेति शब्दान्तरेणासहृयाद्भवत्वात दपेक्षो सौ विशेष इत्यर्थः
आदिशब्दात्कृष्णगुणालङ्काराणां संग्रहः अत एव वचनाद्यः प्रसा-
देन वाक्यवैनोपहेहिनापव शब्दाकाव्ये योन्या इति तात्पर्यम् एवं
रसादीनां व्यञ्जकस्वरूपमभिधाय तेषामेव विरोधिरूपं लक्षयितुमु-
पक्रम्यते प्रबन्धे मुक्तके वापि रसादीन्बन्धुमिच्छता यत्नः कार्यः
सुमतिना परिहारे विरोधिनाम् प्रबन्धे मुक्तके वा रसभावनिबन्ध-
नं प्रत्यादृतमनाः कविर्विरोधिपरिहारे यत्नमादधीत अन्य-
था ह्यस्य रसमयः एकोपि श्लोकः सम्यङ्न संपद्यते रसादीनां यद्व्यञ्ज
कं तदाहि प्रबन्धेनेत्यस्य स्वरूपमभिधायेति संबन्धः उपक्रम्यत
इति विरोधिनोपि लक्षणकारेण प्रयोजनमुच्यते शाकुन्तलादिने-
नाप्रनयाकारिकया लक्षणेन विरोधप्रसङ्गे यीत्याहि नाभिविष्य
तीत्यर्थः न तु विभाववानुभावसंचार्यौचित्यचारुरित्यादि यत्-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कं तत एव व्यतिरेकमुखेनैतदधिगम्यते मैवम् ॥ व्यतिरेकेण हि तदभा
वमात्रेणागम्यते न तु तद्विरुद्धम् तदभावमात्रेण तु तथाऽप्रकर्षयुक्त्या नद्विरु
द्धम् पथ्यानुपयोगो हि न तथा व्याधिं जनयति यद्वदपथ्योपयोगः
तदाह कानि पुनस्तानि विरोधीनि यानि यत्नतः कवेः परिहर्तव्या
नीत्युच्यते विरोधिरससंबन्धिविभावादिपरिग्रहः विस्तरेणान्वितस्या
पि वस्तुनोऽन्यस्य वर्णनम् अकाण्ड एव विच्छित्तिरकाण्डे च प्रकाशनम् परि
पोषं गतस्यापि पौनःपुन्येन दीपनम् रसस्य स्याद्विरोधाय वृत्त्यनौ
चित्यमेव च ॥ विभावेत्यादिना यदुक्तं तद्विरुद्धं विस्तरेणेत्यर्धश्लो
केनाह उद्दीपनेत्यर्धश्लोकस्याविरुद्धमकाण्ड इत्यर्धश्लोकेन प्रशमनी
नामित्यनेन यदुक्तं तद्विरुद्धमन्यदपि च विरुद्धं ह्यनौचित्यमित्यने
न एतत्क्रमेण व्याचष्टे प्रस्तुतरसापेक्षया विरोधी यो रसस्तस्य संब
न्धिनां विभावानुभावव्यभिचारिणां परिग्रहो रसविरोधहेतुः संभा
वनीयः तत्र विरोधिरसविभावपरिग्रहो यथा शान्तरसविभावेषु ५१

तद्विभावतयैव निरूपितेष्वनेनेन रसमेव शृंगारादिवर्णे विरोधिरसभाव
परिग्रहो यथा प्रियं प्रति प्रणयवद्वलक्ष्य पितास्व कामिनीषु वैराग्यक
थाभिरनुनयने विरोधिरसानुभावपरिग्रहो यथा प्रणयकुपिताया
मप्रसीदन्त्यां नायकस्य कोपावेशस्य रौद्रानुभाववर्णने हास्यशृंगार-
योः वीराद्भुतयोः रौद्रकरुणयोः भयानकबीभत्सयोः शान्तबीभत्स
योर्नानुभावविरोध इत्यभिप्रायेण शान्तशृंगारानुपन्यस्तोपशमतानव
योर्विरोधाद्विरोधिनिरसनस्यैवाभिचारिणस्तस्य परिग्रहः विरोधि
नस्तु यः स्थायी स्थायिनो नानावस्थापरिग्रहे सम्भवनीयस्तदनुस्थान
प्रसंगान व्यभिचारित्वेन परिग्रहो भवत्येव स्तनसामान्येन भावग्रह
णम् वैराग्यकत्याभिवृत्तिर्वैराग्यप्राप्तेन निर्वेदः शान्तस्य यः स्थायी
मउक्तः यथा प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषम् इत्याद्युपक्र
म्याधीन्तरन्यासो न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिण इति अमना
गपि निर्वेदानुप्रवेशो मतिरवते विच्छेदः ज्ञानविषयमतत्वो द्विजी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं॰
लो॰
॰५२
152

वितसर्वे स्वाभिमानात्कथं भजते नहि ग्रामस्थितिकारजनतनत्वल्लङ्घ्या
येयाप्रियमभजते अतेसंहृतिमायात कथ्याभिरिति बद्धवचनेशृंतेनम
स्यव्यभिचारिलोहलिमनिश्चमतीन्नांरहस्यानि ग्रथंचान्योरसभंगहे
तुः यत्रस्वतनरमापतया वस्तुनोन्यस्यकथं विदन्निनस्यापि विस
वकरणकथनम् यथाविप्रलंभशृंगारेनायकस्यकस्यचिद्वर्णयितुम्
पक्रान्तस्यकवेर्यमकाद्यलंकारनिबंधनरसिकतयामहताप्रबंधेनप
र्वतादिवर्णने नवनस्यदनुमतस्य: कथंवर्णयेन्निमतविस्तरे:
ण्याह कथंचिदन्वितस्येति अयंचापरो रसभंगहेतुरवगंतव्यो दका
ण्डएवविच्छित्तीरसस्यअकाण्डएवप्रथनम् नयानवसरेविरामो रसस्य
यथानायकस्यकस्यचित्स्पृहणीयसमागमयानायिकयाकयाचि॰
त्सहपरांपरिपोषपदवीं प्राप्तेशृंगारे विदितेचपरस्परानुरागेसमा
गमोपायचिंतोचितंव्यवहारमुत्सृज्यस्वतंत्रतयाव्यापारांतर ॰५२
वर्णने व्यापारांतरेतियथा वत्सराजस्यचन्द्रर्थेकेरत्नावलीना

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मध्येयमप्यशृङ्गलनोविनयवमहिमांनवर्णने अनवसरेवप्रकाशनेम
स्यययाप्रहृते विविधवीरसंदर्यकल्पसंदर्यकल्पसंग्रामे देवप्रायस्या
पिनावज्ञायकस्यानुपक्रान्तविप्रलम्भशृङ्गारस्यानियमितस्यवितमंतरे
णेवशृङ्गारकथाघामवनारवर्णने अपिनावदिति शास्त्राभ्यादयोधना
देस्तवर्णनेहृदयापास्तमितिवर्णनेहृदयदित्तीयाकभागमेवोदाहृतम्
वेधनति अनयवचसाति नवेदवैविधयदेवव्यामोहितनंकथाश्रुत
घस्यपरिहारः यतोरसबंधप्रवृत्तकवेःप्राधान्येनरसप्रवृत्तिनिबंधने
युक्तमितिहृन्नवर्णनेतदुपायतयत्वेतदुक्तंप्राक् आलोकार्थीयथादीप
शिखायांयत्नवानित्यादिना एवंनसंख्यावातामभिप्रायेणप्रस्तुतरदहृतणमु
क्तम् कथाशरीरस्येतिप्रतिनायकस्येतियावत् अनयववेतिशुद्धमा
त्रवर्णनेप्राधान्येनाभिमतावरहितरसभावनिबंधनेयुक्तानामेव
विधानिसकलेनानिभवतीतिरसादिरूपप्रयगतानापर्यमेवकापुन
मितियत्नोस्माभिवारत्रोनधनिप्रतिपादनमात्राभिनिवेशेन य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तेरसबंधप्रणवमूलः कविव्यापारविषयः इति हृद्यमात्रवर्णनेन यायान्ये
सतियुद्धयोगाभिभाववर्द्धिनानामविवादिनि गुणध्यानभावानां रसभावा
नां निबंधनेन त्रिभिस्त्रिभिः सवलितानि सर्वैदोषा इत्यर्थः तथा निषेति
पादनमात्रेति व्यथापार्थोभिवन्नमावाभून् कल्लाभिनिवेशः काकदंत
परीक्षाप्रायमेव तत्स्यादिति भावः पुनश्च प्रायमूलमोः सम्भवादेत्त्ववधा
रणीयोयत्नविशेषे तस्यापि समर्पणेन पुष्पेनदीपनम् उपभु
क्तोहिरसः स्वसामग्रीलब्धपरिपोषः पुनःपुनः परामृश्यमानः
परिम्लानकुसुमकल्पः कल्पते सारम्भ तथाहमेवेव वहारस्य घट
नौचित्ये तदपि रसभंगहेतुरेव यथा नायकं प्रतिनायिकायाः कस्याः
चिद्युक्तिनोभगिमन्तरेण स्वयं संभोगाभिलाषकथने यदि वाहमी
नां च लक्ष्यसिद्धानां कौशिक्यादीनां काव्यालंकारादीनां प्रसिद्धानां वाय
नौचित्यमविषय उपनिबंधनं तदपि रसभंगहेतुः एवमेषां रसविरो ५३
धिनामन्येषां चानया दिशा स्वयमुत्प्रेक्षितानां परिहारे सत्कविभि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रवहितैर्भवितव्यम् प्रतिकलनीयाणकस्मात् मुख्यो व्यापारविषयः सु॰
कवीनां रसादयः तेषां निबन्धने भाव्यं तैः सदैवाप्रमादिभिः नीर
सस्तु प्रबन्धो यः सोऽपशब्दो महान्कवेः स तेनाकविरेव स्यादन्येनास्मृ
तलक्षणः ॥ इत्यनौचित्यमेव चेति बहुधाभावस्थे रसभंगहेतुरेवेत्य
नेनैव कारणस्य कालिकागमनस्याभिज्ञत्वमवगन्तव्यम् रसस्याविरोधाये
त्यर्थः नायके प्रतीति नायकस्य हि धीरोदात्तादिभेदभिन्नस्य सर्व
थावीररसानुबन्धेन भवितव्यमिति कातरपुरुषोचितमधैर्ययोज
नेदृशमेव प्रतिकरणीयाके तेषामिति रसादीनाम् तैरिति सुकविभिः
सोऽपशब्द इति दुर्यशा इत्यर्थः तेन कालिदासः प्रियोऽस्मात स्यापि कु
हृणास्य रतिविलापप्रपोनुप्रजेन दीपनमकार्षीत तत्कोऽयं रसवि
रोधिनोऽपविहारे प्रतिनिबन्ध इत्याशंक्याह पूर्वे विशृङ्खलगिरः कव
यः प्राप्तकीर्तयः तान्समाश्रित्य न त्याज्या नीतिरेषा मनीषिणा
वाल्मीकिव्यासमुख्याश्च ये प्रख्याताः कवीश्वराः तदभिप्रायबाह्यो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मं. लो. ०५४ 154

येनास्माभिर्दर्शितो नय इति । न हि वासिष्ठादिभिः कथंचिदपि दृष्ट इति मा
गेऽस्य कस्य हृदयमपि न्यञ्जामः अविच्छिन्नेन कवान्तर्गतिलानामिति मा
वः इति ग्राह्येन परिवारस्तोकसमासमिच्छयति एवं विरोधिनां परि
हारे सामान्येनोक्तवस्तुनियतविषयमाह विवादिनेरसलक्षण
निहितविशेषणानाम् बाध्यानामेवाभावे बाध्यमानाशक्तिरच्छला ॥
कुलामस्यालक्षणपरिपोषेन रसे विवादिने विरोधिनां विरोधिवसाना
नां बाध्यानामेवाभावे बाध्यमानो समनाशक्तिर्दोषः बाध्यं न हि विरो
धिनां शक्याभिभवत्वे सति नान्यथा तेषां शक्तिः यत्नेन रसपरिपो
षायैव संपद्यते अवाभावे बाध्यमानो वत्तेषां विरोधित्वमेव निवर्तते ॥
अवाभावबाधासिद्धि हि तेषां स्वाभाविकी समवाये परिहृता वा नन्वपि येषां नै
सर्गिकी तेषां तावद्बाध्यत्वे विरोध एव यथा विप्रलम्भशृङ्गारे करुण
रसानां बाध्यादीनां तेषां च नन्दनानामेव दोषानां नन्दनानाम् त
दनन्तरमेव संभवत्यपि मरणस्योपन्यासो नन्याय्यः अप्रयविच्छे ०५४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देहस्यास्यं तत्त्विच्छेदशाने: कृत्स्नत्वनयाविधेर्विषयेपरियोषाभ
विष्यतीति चेत् तस्याप्रसक्तत्वात् प्रसक्तत्वस्य च विच्छेदात् यद्वानुक
रणस्येव कार्यार्थेन तत्राविशेष: बाध्यानामिति बाध्यत्वाभि
प्रायेणाशुगानामभिप्रायेणेति वेत्यर्थ: शृङ्खलानिर्देशेनत्वस्य: बा
ध्यत्वाभिप्रायेण्यावृद्धे तत्र प्रथमं स्वाभाविकप्रकारेण निरूपयति।
तद्देशानामिति निरुपेक्षभावतया सापेक्षभावविप्रलम्भशृङ्गा
रविशेषिन्यायेन कारणयाथात्म्योदय: सर्वेषां गतेन द्रष्टालेषा
मितिहि कर्मणाभस्येव तच्च संभवतीति ब्रह्मादेर्भवेन्यवनापि
तत्स्वेति मृत देशानामिति यथालक्ष्यं अनुगुप्तानामित्यर्थ:
तद्देशत्वेचेति सर्वपदबृन्दार्थेभ्यभिचारिणं इत्यपेक्षानामिति निभा
व: शाश्वतस्यैवशुद्धकृष्णत्वनरस्यापि स्थानस्याणायेरितिविधि
यते तस्याशीवितत्सर्वस्वाभिमानत्वपदे नोभयस्थितान् बाल्य
लनस्यैतिविप्रलम्भसेवार्थ: कार्यार्थेनामिति प्रसक्तत्वनामित्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं॰ लो॰ १५५ 155

र्थः तेनैवं सर्वथैवाभिधाविरह इति किं वा विकासिनमित्याशंक्याह ॥
शृङ्गारे हि नाम मरणस्यादीर्घकालप्रत्यापन्नो तु न स्यान्नराभावात् विच्छेद एव
नैवंविधप्रतिहतोपनिबन्धेन सर्वथैवानेन कविना परिहर्तव्यम्
अदीर्घकाले यत्तु मरणे विश्रान्तिपदबन्ध एव नोपपद्यते तथा सत्यपि
वाचितम् कर्त्तव्यमिति यदि नाटके श्रीमभिनीयरथेन तु कवेः कौशले
भवति यथा श्रीहर्षनायकहृतिकरुणमेवजक्रन्त्यासरस्योदेदत्याशादन
रगान्तराले रसमासाप्रयः प्रत्याकारात् विगतहृद्यासमानः कान्तयासो
लीलागारेषु रमतेष्वनन्देदनामन्तरेषु प्रसक्तदेववरसेगतामरणस्या
तएव सकरुणं किन्नामरणे पदबन्धमात्रेनहृतनमनुष्यमानत्वे नैवोपनिबन्ध
नान्न पदबन्धनिवेशनसर्वथाप्रोक्तोदयएवेति परिभिन्नकालप्र
त्यापत्तिलाभेऽपि श्रयहृदयमामर्षकसहृदयसामाजिकाभिप्रायेण १५५
मरणस्यादीर्घकालप्रत्यापत्तेरंगतोच्यते दलनापसवत्सराजेपिसे
गांधर्वायमाणादिनीतिमार्गीकरणेन समस्कन्तमनीनावासवदत्तामरण

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वृद्धेर्वाभावात्कृतस्नानास्यान्नस्यादिमलम्भवांतरेण बहूनामस्मा
दीर्घकालं न ज्ञायते बंधलाभवेदिमनस्म् एवं नैसर्गिकानानाख्या
ख्यामस्माकोऽपि निनेनानहि यदीलेस्वयं लब्धमानाल्वकेतेनाख्यानां
एवं प्रकारत्रयस्याख्यायक्रमेणोदाहरति नयलब्धप्रतिष्ठविवरिते
रसविरोधिरसाङ्गानां बाध्यत्वेनोक्तावदोषो यथा क्वाकार्यं शशिन
लक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो
कोपेऽपि कान्तं मुखम् किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि
सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽधरं पास्यति ॥
यथा वा पुण्डरीकस्य महाश्वेतां प्रति प्रथमाभिलाषे राज्ञा सह द्वितीय
मुनिकुमारोपदेशावलीने क्वाकार्यमित्यादि विनेकुटिलकेन मतः
स्मरस्यापि कौतुकेन न शक्तिरेतेनैवबाध्यते एवं द्वितीयोदाहरणा
एवमन्यकामस्याभिः द्वितीयेऽपि विपर्यस्तनैवोदाहरणं विभावायबधा
रणेऽपि यथा काविके दत्तेनदार्ढ्यमेवानुगम्यतां मम भवतीति

ध्वं लो ५६

156

वः स्वाभाविकत्वमंगाभावश्चाभावदोषो यथा शशिनवतिमित्यादौ
भवतीति भावः समासेऽपि विनायामपि विशेषो यथा पंकजाक्षीमेव ह्र
हृदयस्थमेव बालमेव च पुनः ग्रावेद्यति निर्मिते नैव यदेतांसुखितः
हेतुरित्यादौ यथा वा कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेनेत्या
दौ समासेऽपि विनायामित्यंगभावश्चाभावविशेषः पंकजाक्षीमिति ग्रहक
हृणो विनैव्याप्तिः स्त्री पद्मे न्यासेऽपि तः कोपादिति बहुतिहन्यनश्चित्य
रीत्यानुभावानां इव बलादरेऽपि नानानहनिर्वाहादेवांगानम् न
तु श्लेषमेवानेकानेकनिर्वेहलोषितेन्यान्तरे इत्यंगांगभावश्चाभिव
न्यायदर्पिकाविनाश्च पानवत्कस्मिन्नाकत्वार्थी रसयाभावयोपरस
रविशेषेऽपि नौ दयोरंगाभाववातमनम् तस्यामपि न दोषः यथैकम
त्रिशाहस्तावलग्नः इत्यादौ [illegible] निच तथांगप्रकारइत्यर्थः शृंगे
हि विशेषेऽपि नः [illegible] तेनेरे [illegible] तोक्ता प्रधानानन्तरयोर्विशेषेऽपि नावे
स्वं तदेवांगभाव इति श्लोकः [illegible] इति व्याख्यानमेतत्तथा नेत्यत्र। ५६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वाक्यार्थे इत्यत्र कथं वाऽत्र विरोध इति चेन्न द्वयोरपि तयोरन्यपर
त्वेन व्यवस्थानात् ॥ अन्यपरत्वेपि स्वभावेन निवर्तेतां ॥ स्वभावस्य
तथात्वविरोध इत्यभिप्रायेणाह अन्यपरत्वेपीति विरोधिनोरि
ति तत्स्वभावयोरिति ॥ इदं तत्राभिप्रायेण विशेषणम् उच्यते वि
धौ विरुद्धसमावेशस्य दुर्घटत्वम् नानुवादे यथा पुरोडाशकपालो
त्रिष्टुबर्दमोऽनेकसमावेश एकस्या गायत्र्या रत्नः कोऽपि तेपतिनोऽपि
भिः इत्यादावनुवादे विधिप्रतिषेधयोरनुवादमानत्वेन समावेशेपि न
विरोधः तथाह्यपि भवति श्लोके यास्मिंश्रीणीविषले भक्षणा रकत
णावत्स्व वोर्नैर्विधीयमानत्वम् त्रिगुणविषुअभावात्तिशादयस्पवा ॥
क्यार्थत्वात् नत्वेकत्वेन वचनयोर्व्यवस्थानात् उच्यत इत्यस्यायं भावः
नानुर्वीविशेषयतीति तत्वेन भावानां विरोधाविरोधौ न स्वभावमात्र
निबंधनौ किंतु देशाद्यौः शीतोष्णयोरपि विरोधाभावात् विधावि
ति तदेव तदेवक्रमकाव्यापीति नियम्याविधिविशिष्टेना त्रैकेयाप्यापा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वमुच्यते अनपवादित्वादेषोऽस्तिनेह स्त्येनिनगुहतीतिविरुद्ध
ध· विधिर्विकल्पपर्युदासा ईतिवा कुतविदः अनुवाद इति अन्यथा
नाथोऽभिन्नार्थः श्रीडागावेन सत्र विरुद्धानामर्थानामभिधानमि
लो· ति सगतिकस्य व्यवस्थितानां नानार्थविरुद्धन्यायेन विरुद्धानामन
प्रेक्षितापरस्तेवीभूतानां श्रौवेनकृमेणाम्नातानां पूर्वाभ्रंशौप्रिवलि
·५७ श्राम्यते काकस्थापरस्परविरुद्धपर्यवसितायाम् येनविरोधः स्यात् के
157 वले विरुद्धवादत्वाणाधिकरणस्थितायो धाकेोयपद्धापाश्राम
स्त्वेवः संभाव्यते सविरुद्धत्वताम् नतुपथानततयाप्रज्ञावनाहि
थिः परपथानवेन नन्वगमेनवाद ः नवश्वस्वस्ववाद्यमवेनयेवसो
ऽभिव्याप्तकस्मात् ः परिहरति नवश्वमेवविष्यनुवादस्यवह
वोनास्तीति शाकेवकुतेषांवाक्यार्थेनाभ्युपगमात् वाक्यार्थस
ववाक्यस्थार्थविध्यनुवादौ नैवनदविमानात्मानो वेनवायनो प· ·५७
यानाप्रथानवमात्रकतोविध्यनुवादोतावयोरपतायामपिभव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नएवेतिभावः अन्यथातयावद्रसएवकाव्यवाक्यानामर्थ इत्युक्त
म् तेनमुख्यतयापरमोऽर्थस्त्वयानुघमानेनरसस्यापिपृथक्त्वम्
यदिवानूद्यमानतानतदाह वाक्यार्थस्यवेति यदिवामायदनूद्य
मानतयाविरुद्धयोरसयोः समावेशः सहकारितयानुभविष्य
तीति सर्वथाविरुद्धयोरैक्यंकिंतुकोणाङ्गिभावेनाश्रयास्तः क्व
चित् इतिदर्शयति येषांमाद्यादिरसादीनांकाव्यार्थतानाभ्युप
गम्यते तेषांतन्निमित्तत्वान्नतावदवश्याभ्युपगमनीयाल्पाय
त्वल्लोकेनविरोधोयस्मादनूद्यमानानांवनिमित्तोभयरसेवस्त्व
रसस्यसहकारिणांविधीयमानांशगुणावविशेषवत्तीनिरूप्यते
तेनकश्चनकश्चनविरोधः इत्यनेहि विरुद्धोभयरससहकारिणः
कारणत्वात्कार्यविशेषोत्पत्तिः नन्निमित्तेतिकाव्यार्थीविभावा
दिनिमित्तंयेषांरसादीनांतेनतयानेषांभावस्तन्नत्वनूद्यमानानायेन
स्तेनयाद्वयोरसयोर्नानाविभावादयस्तन्निमित्तेयद्भयकारण

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व. लो. ५८ 15

विप्रलंभात्मकं समवलम्बमानानीयं तत्स्य हृत्कारि विविधीयमानं पर्य-
स्थाभूवप्रावृड्विजृम्भितनिनदविनदाहलदर्णस्पतस्माज्ञावविशेषेषु
योलंकारविशेषभूगावत्सभावातिशायलक्षणधर्मीतिविनिमेत्त-
तिः विरुद्धं सदृशमयं वा रितेजो गानेऽभीनोत्सेडस्मादृत्कारि यस्तत्
द्भुलादेः कारणं तस्मात्कार्यविशेषस्य कोमलभक्तनुगुणलक्षण
स्योत्पत्तिरीक्ष्यते सर्वेदोष्यमेवं कार्यकारणभावो बीजांकुरादौ
नान्यथा ननु विरोधस्तदि सर्वेषां किं विरुद्धं स्यादित्याशंक्या-
ह विरुद्धफलोपादानहेतुत्वं हि युगपदेकस्य कारणस्य विरुद्धत्वेन
नविरुद्धोभयसहकारि विरम यथा बाहुनोपादाने विरुद्धे सति
नन्वभिन्नेपार्थेकाव्येपदीदृशाव्याकस्मात्प्रदायदि समस्तोऽभिन्न-
यः क्रियते तदा विरुद्धार्थविषयः कथं युगपदभिन्नयः कर्त्तुं शा-
कः इत्याशंक्यनाशंकमानमाह एवं विरुद्धपदार्थविषयः कु- ५८
र्षमभिनयः प्रयोक्तव्यः इति चेत् एतत्परिहरति यन्नुपमानेन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विषयत्वाच्च विषये यावान्तौ मात्राऽपि भविष्यति अनूद्यमानमेवं वि
कल्पकावेवाप्यं यत्र नारसेऽयो विषयप्रदिगङ्कपत्तेनाविशेषमाहिः
नत्वयावानौमात्राऽपि पत्रद्रुके भवति ह्रिमोहूलावलग्रहन्या
दौश्राचान्येन भीतविलम्बनादिरसस्रुपपादनक्रमेण शाकुन्तलि
कल्लावक्ष्यः प्रदर्शयितव्यः यद्यप्यवकुरणोऽपि परां नामेवन
याप्यविप्रलम्भपत्नुया नसूलावत्रिकरपाकर्णिकवेमदे
प्यवसूभवप्रतिक्षेपयोऽप्यवान् विप्रलम्भस्य तत्कामी वेत्त्यस्त्रलोप
मावलेनायात्तस्म हूद्रवान् एवं च सास्नुनेत्रोत्पलाभिरितंने श्रा
धानेन ककुलोयप्रभागाभिनयक्रमेणलेशत एव विप्रलम्भस्य क
कणेनमारस्यपान्मनोवकृता कामीवृत्त्ययचापि श्रणयक्रोपा
विनोभिनूयः कृतः तथापि ततः प्रतीयमानो यसौ विप्रलम्भः
समेनताभिनीयमाने सदहृत् इति नमिताद्रौ मात्राणाभिनयम
मपि नो यो भवति स्वभावस्य ज्ञातानायां पर्यवसनीति न कश्चिद्दो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म. लो. ५८ 159

रोधः एवं विरोधपरिहारमुपक्रम्य इदानीं एवं विपर्ययबाधनया श्रये
ण यश्लोके तावन्न विरोधो नो विरोधः ॥ विषयान्तरेण प्रकारान्तरेण
विरोधपरिहारमाह ॥ किं च नायकस्याभिनन्दनीयोदयस्य कस्यचि
त्प्रभावातिशयवर्णने तत्प्रतिपक्षाणां यः करुणो रसः स परीक्ष
काणां वैक्लव्यं नादधाति प्रत्युत प्रीत्यतिशयनिमित्ततां प्रतिपद्य
त इत्यतस्तस्य कुण्ठशक्तिकत्वात्तद्विरोधविधायिनो न कश्चिद्दोषः प
रीक्षकाणामिति सामाजिकानां विवेकशालिनां वा नैव क्लव्यमि
ति तन्नाशविषये चित्ते इति कथयेत् करुणस्यास्वादविश्रान्त
भावात् किं तु वीरस्यैव सोत्कर्षो व्यभिचारितां प्रतिपद्यते तत्प्र
लक्षणो यो करुणरसः सूक्ताभिर्व्यञ्जनद्वारेण वीरास्वादा
तिशयायैव पर्यवस्यति यथा नृपम् रोद्धस्यैव यन्के मे से ने यः
करुणो रस इति न वाच्यम् प्रीत्यतिशयोऽपि प्रत्युदाहरणम् उत्तर
कण्ठायातन्नीशब्दत्वेन विपुलमुकुलविहगपिन्स्मृतत्वेन ५८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वामवमेवनम् । वरणाद्वन्द्वाभ्युन्मोयास्यस्यशोकमशोकं त्वामि
तिनिजश्वरन्यागेयस्यविशेषाजगङ्गः स्थितः ।। तस्मान्नाकृतार्थीभूत
स्यरक्तस्यभावस्यवायोरसोविरोधीनरसविरोधीति वक्तुन्यायोन
वेगभूतस्यरसस्यवित ।। भावस्यवतिनस्मिन्नसेव्यायितः यथानभू
तस्यव्यभिचारिणांवा यथाविप्रलम्भशृङ्गारेऽौत्सुक्यस्य शृङ्गा
रवैरस्मिन्नेवश्लोके निमस्यादेः प्रकारान्तरेणविरोधपरिहृतेन ।।
ग्रन्थावाक्यार्थीभूतस्यापिकस्यचित्करुणरसविशेषस्यतादृशे
नशृङ्गारवस्तुनाभङ्गिविशेषाश्रयेणसंयोजने रसपरिपोषायै
वजायते यतः प्रकृतिरमणीयाः पदार्थाः शोचनीयतांप्राप्ताः
प्रागवस्थाभाविभिः संस्मर्यमाणैरधिकंतरं शोकावेशमुपजन
यंति यथायमभावः एवं विप्रलम्भकरुणयोरन्यत्राप्यभावप्रम
नानिविरोधपरमकतम गतौनान्नविप्रलम्भः करुणस्येवाङ्गतां
प्रतिपद्यः कथंविरोधीतिव्यावस्थापयते तथाहि करुणोरसो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

धं॰
लो॰
160
420

नामेहननविनिपातादेर्विभावेनुक्तम् इह नानामरमणीय
नाम्लानलनश्चकामीवाह्योपराध इत्युमेतयेदमुक्तम्. शांभव
शारवाह्निवेष्टितावलोकनेनशोकनशल्यकलहस्त्रांतः स
र्पमाणइदानीविधलतयाशोकविभावनांशइहसंप्रतिपद्यते।
नदाहर्भगिविशेषेति अशामलतयाविभावानुभावादिरूपणा
श्रपएणयाग्राम्याभिरिरहिनयैनपृथः॥ अत्रैवरसांतमाह यथा॥
अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नी
वीविस्रंसनः करः इत्यादौनदर्शविप्रश्रवतीनांशांभवः शारा
स्त्रिराह्मोपराधः कामीयथातुबहरेतिस नयाग्रवहननवानित्य
नेनापिप्रकारेणस्वैवनिर्विविरोधित्वम् नत्वाय यायथा अति
रूप्यते। नयातनयादौ भावः अत्रभूरिश्रवसस्तुरभीविनिपा
तिनेबहुरष्ट्वातत्कलत्राणामेतदनशोचनम् इशोनामैवला:
संभोगावसरे अर्थकर्पणीनीविशोनोत्कर्षी अत्र नामैवनायोजरेणन्न

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कारेणबद्धान्तर्बलस्तम्भपर्यपादितं भवतीत्यभिप्रायेणाह ॥ इत्थंच
कामन्तः हतकामलाग्रुलिगलद्रुकैः सदर्भाः स्थलीः पातिव
यावकैर्विवपन्तश्चाख्यात्रुपोतानन्ताः भीताभर्त्रैकरावलंवितक
एस्तच्छत्रुनार्योप्यनारवाग्निंपरितोभ्रमन्ति श्वरणुर्यदिवाहाइ
व इत्येवम्प्रादीनां सर्वेषामेवन विरोधित्वमवगन्तव्यम् ॥ होमा
ग्निधूमस्तनेवाष्पाद्गुपदिवावधूर्हृत्यागोइवमू भयंतत्रागीज
नोचितः साध्वसः ॥ एवमियतांगभावशमानानुनकिरच्छेलेतिका
विकाभागोपयोगिनि निशपिलमित्युपसेइयति एवंनावद्धसा
नाविरोधिभिः समाप्तेशसमावेशपोविषयाविभावोदर्शितः
॥ नावहृद्धणेन वक्रव्यानरमप्रसीतानुसञ्चयति तदेवावतार
यति ॥ इदानीतेषामेकप्रवेपति वंधानन्याख्यायः श्रीमल्लशति
पाद्दर्शयितेमत्याते प्रसिद्धेपि प्रवंधानां तानारसानि वंधने एका
रसीकर्तव्य सेवानन्तर्यमिकृता प्रवंधेष्वमहाकाव्यादिष्वना

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व·
लो·
·८१
161

रूकादिष्टवा विशकीर्णेनयागंगाविभावेनवा वद्वीवरसा उपनिबं
ध्नेनेदं तु प्रसिद्धो सन्यामपियः प्रबन्धानाकृत्यानिष्टायामिकृति
नेननेषा रसानामन्यतमः कश्चिद्विवक्षितो रसो गिवेनविविवे
शितन्यमित्यययुक्तनरोमार्गः तेषामितिरसानाम क्रमइतिपो
ननाप्रसिद्धेपीतिभरतनवनिप्रमनिभितिश्चापितेपीत्यर्थः ते
षामितिप्रबन्धानाम् महाकाव्यादिविषिन्यादिशाहः प्रकारेणाभि
नेयान्भेदानाह द्वितीयवत्वमितयानविशकीर्णेनेयति नायक
प्रतिनायकप्रकारीनायकादिनिष्ठत्वेनयेन्यर्थः अगाविभावेनेत्ये
कनायकनिष्ठत्वेनप्रकतेनरइति यद्यपिसमयकारादौ पर्याबपासे
वनैकस्याविबनयायाश्विननयकतानयाप्येवविषयोपः प्रबंधः ते
ययानास्वंमहाकाव्यवानइलुस्तनरमितितनरशाहस्यायमर्थः
ननुबनानरेषुबहुपुरुषामपारिपोयेषुसन्नकथमकस्याविनानं ·८१
विरूप्यनइत्याशंक्यादिमयनेरसानरसमावेशः प्रस्तुतस्यवस्ता।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्यः योयमहन्त्वगिलतां मोक्षस्य व्याप्तिवेनाय भासिनुः एवं चेत्तस्य
मलं च यत्तत्स्वन्त्रं तत्त्वं स्पर्शयमानं तेन व्याप्तो योगः स्वलस्वल
लक्षणं व्याप्तिनो रसानवेवलयालयर्तिभिः समावेशाय ः सता
गितामृस्यहूति स्वपलक्षणं यावनेशाकत्वेर सवमिति रमव
मेतानेवानेन्योन्यविरुद्धम ते याभोगमानापेकध्यमेव स्यागिकम
केषितिभावः रसानवेतिकल्पतत्स्वसमसति हत्न व्याप्तिनन्ततप
वविततव्यामिकवेनांगिभावोवितत्स्वस्वस्य रसांनवैतितिश्च व
गुणस्यानवेन परिमितकृपाणाकलव्याप्तिमिर्यः समावेशास्वस्व
पक्षेदणमृ सतस्वस्याप्तिवेनेतिहृत्न व्याप्तितयाभासमानस्वता
गितामयूहतिशुगितायायमिस्वेवन्यर्थः पतङ्केभवति यदि
भता न्यविरसानवाणिस्वभावादिसामय्यास्वावस्यायाययावि
लब्ध पार पाणाणिचमन्त्रावगावरताशतिपृष्टने तथापिसव
मन्त्रावस्तावनेयवपारिनष्यावि श्राम्यति । किन्नवमन्त्रावात

ध॰ लो॰ ४२
162

रमनुपावतिसमर्थैव यं कारणभावे यमेवोदंतः यथा हुतवहभावा
नुगुणः कृतात्मसंस्कारः शयानमनुपयुज्यते शयानस्तोपकारो
हि तथा भूयसि वर्तते इति एतदेवोपपादयितुमस्यते कार्यमेकं
यथा कार्यविशेषे यस्य विधीयते तथा तस्यापि विशेषो विशेषेण विधि
यते संख्यादिमयरस्य वृन्दं धूमादीनां यथा कार्यमेकमनुपयायिजा
यते तत्कारणं तव्यते न च कार्यान्तरे तत्संकीर्यते नवतेः संकीर्यमाणस्या
पितस्य प्राधान्यमपवीयते तथैव तस्यापेक्षकस्य सामर्थ्यविशेषक्रिय
माणो विशेषेण कश्चित् एतत्प्रत्ययहितविशेषकानामनुसंधानव
तो मम चेतनस्य तथा विधेयविषये प्रज्ञानातिशयः प्रवर्तते उपपाद
यितुमिति हृदयं तस्य प्रत्यभिज्ञस्य निरूपणे नेति भावः तथा चैत
देतदेवोपपद्यते कार्यं हि तावदेकमेवाधिकारविकेव्यापके ग्राम
विकार्यो न तत्पक्षिय प्रमाणमत्र प्रयाणी कार्यम् तत्स्वरूपनिनी
नो विविक्तस्थानान्तरता देवानां निभावात् प्रतिपादयितत इति

४२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यथा सर्वस्मिन्नितावर्यम् तथेति व्यापितयापादिवायवकारो ऽभि
व्रक्रमः तथैवत्ते नैव प्रकारेण कार्यो ऽयोगिभावरूपेण वसानाम
पिबलादेवासावायतनीत्यर्थः तथाविश्वैर्वक्ष्यति तथैवेति॥
कार्यमिति स्वस्यमात्रम् सम्यक् स्वरूपाप्रसर्यतीनिलक्षितम
बीजात्प्रभृति प्रयोजनान्तो विक्षेदेयस्ववक्षेप्सकारेणम् यावत्समा
प्तिः प्रवेपस्यसन्नाविं इति तित्रिंदुरूपयायो प्रकृत्यानिवेदलक्षणयै
तव्यासौ ऽपि तदाह शून्यायोति अनेनबीजंविंदुश्चेत्यर्थः प्र
कृतेसंग्रहो ऽनेकार्यैतत्त्वैविति प्रागर्भोदाविमर्शो ऽवापतीका
विलिवीतिव इति प्रामाणिके यत्स्वाकालतत्त्वाद्यं प्रकृतिनिषं
कार्यत्याविवलनोद्यामितया प्रकृतीलक्षणानिकार्यौ ऽलितैवि
मैषपंचानामस्य प्रकृतीनांवाकेकवाक्यतयाविदिशेषकः।
तथाविध इति यथा तापसवत्सराजस्वमनेनश्लोकेनागो
लिभावसेयमिहयंनिरूपितम् इति निर्ग्रथोपक्रमयाभिप्रायेणानु.

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध॰
ला॰
८३
163

यः ननु येषां रसानां परस्परविरोधो वीरशृंगारयोः शृंगारहास्य
योः रौद्रशृंगारयोर्वीराद्भुतयोः वीररौद्रयोः शृंगाराद्भुतयोर्वीर
रभयानकयोरङ्गाङ्गिभावः तेषां न समकक्षत्वं भवेत् तेषां परस्परं बाध्यबा
धकभावश्च यथा शृंगारबीभत्सयोः वीरभयानकयोः शान्त
रौद्रयोः शान्तशृंगारयोर्वैरस्याशङ्कायामुच्यते अविरोधो विरोधी
वा रसोङ्गिनि रसान्तरे परिपोषं न नेतव्यस्तथा स्यादविरोधिता ॥
अङ्गिनि रसान्तरे शृंगारादौ अवाप्ये व्यज्यमाने विरोधी अविरोधी वा र
सः परिपोषं न नेतव्यः ॥ शृंगारेण वीरस्याविरोधः युद्धनयपरा
क्रमादिना कन्यारत्नलाभादिहास्यरसानुरूपमेव तदङ्गत्वमु
क्तं हास्यस्याप्यङ्गत्वं स्वभावेऽपि समधिकं जनेनाभ्यादत्तेन च
नाकृतानन्देष्वद्भुतयाभावात् रौद्रस्यापि तेन करणीयविरोधः ॥ यथा
योगात् ॥ शृंगारस्यान्तैः शमभयेन सा तु वैरिणि रौद्रभयबीभत्सो ८३
दानवीरेण न मतुः धीरमर्थः केवलं नायिकाविषयमोऽन्यत्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

परिवर्तनक्रमः एवं भावव्यभिचारिसमर्जनादिनिर्मितविलक्षणया
नवीराद्भुतयोः समावेशः क्रोधोत्साहयोश्च विरोधात् रौद्रकरुण
योश्च नैतन्नैवेत्थं रौद्रस्यैव वचयत्कमेसतेयः करुणो रस इति
शृङ्गाराद्भुतयोरपि यथा रत्नावल्यामैन्द्रजालिकदर्शने शृङ्गार
बीभत्सयोरपि यथा हि परस्परेण मूलनानात्मकत्वयैवोद्भवलक्ष
णोऽङ्गाङ्गिभावः शान्तवनन्तु निमग्नरूपत्यावत्र शमस्यानां
शयत्वेन तयोरन्योन्यसमवेशान्मूलकत्वम् भयोत्साहादिवेष्यथ मे
व विकल्पाक्षेपात्स्थापितनयानमसम्बन्धितसमस्तसमस्ताऽवि
षयनिर्वेदप्राणनेन सर्वलोकनिर्वेदस्वभावस्याविषयात्सकि जीवि
ताभ्यामपि क्रोधाभ्यामविरोधश्च विरोधीति विरोधीतिवाग्र
हणस्यायमभिप्रायः शृङ्गारस्यापेक्षायामपि परमानन्दस्यानन्द
योनिबध्यते न चापि कश्चिद्रसोऽनिबद्धप्रायाधारः शृङ्गारशृङ्गा
रिनिवर्तनाभावस्यानोऽन्यविवर्तते न किञ्चिदपि रसान्तरस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व॰
लो॰
२४
164

णेन विषयभेदादिति योजने नोपनिबध्यमानो न दोषावह इति बो
धेयानि विरोधायां किं विकल्पेन निवेशनेन प्रकारेणेत्यत्र यातश्च
मिति अङ्गिनीति समभ्यनादरे अङ्गिनेत्यविशेषणता इत्यन्यकृ
तेनाभूतानन्याधायितत्वमर्थः अविरोधेनेति निर्दोषत्वेन
र्थः ॥ परिपोषणविरहोऽङ्गीभ्यकारागानाद् नत्राविरोधिनो रसस्या
ङ्गिरसापेक्षयाऽधिक्यमापादयन्न कर्तव्यमित्यर्थः प्रथमः परिपोषण
विरहः उत्कर्षसाम्यमपि तयोरविरोधे सम्भवति यथा एकोऽत्र
कथ इति श्रावणगोसमभवन् पाणिर्बाधो दृश्यते रणरसेन भट
स्वदोलाद्युग्रोद्दिग्ध्रम् यथा वा केनचित्किरातसमालावलयमि
त्यादिश्लोके न च न्यूनत्वे कर्तव्यमिति वाच्यं अपि तु रसस्य काम्भा
वना बलेनाङ्गमापि बलनकर्तव्यमित्याशङ्क्याह उत्कर्षसाम्य
इति एकत्रारोहितिरियाग्रस्यत्वतः समत्वे यनिर्दोषः सेरे नव
णरसेन च भरस्य सालापि नैहृदयामिति रोहितानि श्रेयस्मैनारञ्च ॥ २४

त्कर्षः समरत्नयैतिभस्सेति खेत्पाद्यो त्कर्षहेतोर्नायिकेति मिलित
योरन्यनायिकतया वाच्यमुक्तम् । एतच्च मुक्तकविषयमेव भ
वेति नन्वेवं प्रबन्धविषयमिति केचिदाहुः तच्चासत् प्राधिका
धिकेयमिति हुक्केविवर्गफले समप्राधान्यस्य सम्भवात् । तथाहि र
त्नावल्यां सचिवायत्तसिद्धनायिकाभिप्रायेण पृथिवीराज्यलाभः प्राधि
कारिकं फलम् कन्यालाभः प्रासंगिकं फलम् । नायिकाभिप्रा
येण त्वविपर्ययः इति स्थितेऽपि वृद्धे नायकवत्सराजस्य साम्राज्य
वृद्ध्यै कन्यालाभमिति नीतिकौशिकयमानायां समप्राधान्यं पर्य
वस्यति यथोक्तम् कवेः प्रयत्नान्नेतृणां युक्तानामित्यत्र सं
बन्धेन बहुना एवं प्रथमप्रकारं निरूप्य द्वितीयमाह ॥ शृंगि
रसविकल्पानामभिधानेनापचतुर्यैर्नानिवेशनम् । द्विव्यु
नैवाद्विप्रसेवांगिगतत्वमभिधायेन्तु इति तितिद्वितीयः प्रगाढ़त
नरसस्थनिरोधः नन्वेवं नायोपर्यतन्तुसौभवेदिमापाकसमनीत

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व० लो० ९५
165

रमाह निवेशनेनेति अनपवादग्रहणमन्तरपदं दार्ढ्यं सम्पत्ति ॥
नविकल्पम् तथाच एकतरायप्रकारोऽन्यथा न द्वौ स्यातामम् अङ्गि
नो रसस्य योऽभिमतो रसः स्यात् तस्यानन्यनिरनुसन्धानम् यथा को
पात्कोमललोलनिद्रावैतमिभूता पात्रसम्भावाग्नय नयः कोपश्च
निबद्धः तत्र बहुशाह ० मिन्यम वेदनिवेशन स्यात् अयमेव रुद्रत्याति
द्रमत्रिति च रसविते व्यभिचारिणोऽनुसंधानम् तृतीयप्रकार
माव माह अङ्गत्वेन पुनः पुनः प्रत्यवेक्षा परिपोषं नीयमानस्या
प्यङ्गभूतस्य रसस्येति द्वितीयः यत्र वत्सराजे वत्सराज
स्य पद्मावतीविषयसम्भोगशृङ्गार उदाहरणीकर्तव्यः अनुयादिष्टा
वैपिप्रकारात् उत्प्रेक्षणीयाः अन्येषामिति विभावानुभावानां व्यभिचारि
उत्कर्षेण कर्तव्योऽपि रसविरोधनात् निमेषणमेव वा न कार्यम्
उत न मणि वांसि रसविभावानुभावैरुपवृंहणीयम् परिपोषि
ता अपि वा विरुद्धरसविभावानुभावा अङ्गत्वेन प्रतिजागरितेन ९५

ग्या इत्यादि स्वयं शाकसमवेल्लितम् एवं विरोध्यविरोधिसाधारणं
प्रकारमभिधाय विरोधिविषयसाधारणदोषपरिहारप्रकारद्वगतवे
नैव विशेषान्तरमप्याह ॥ विरोधिनस्तु रसस्याङ्गिरसापेक्षया यावत्स्य
विच्छुन्नतासंपादनीया ॥ यथा ॥ शान्तेऽङ्गिनि शृङ्गारस्य शृङ्गारे वा शान्त
नस्य परिपोषपरिहृतस्तु रसस्य कथं समवभित्तिचेत् उक्तमङ्गाङ्गि
रसापेक्षयेति अङ्गिनो हि रसस्य यावान्परिपोषस्ततः नावान्तस्य
न कर्तव्यः स्वगतस्तु संभवी परिपोषः केन वार्यते एतच्चापेक्षिकं
प्रकर्षयोगित्वमेकस्य रसस्य बहुषु रसेषु प्रबन्धेषु रसानामङ्गाङ्गि
भावमनभ्युपगच्छतापि शक्यप्रतिक्षेपमित्यनेन प्रकारेणावि
रोधिनां विरोधिनां च रसानामङ्गाङ्गिभावेन समावेशे प्रबन्धेषु
स्यादविरोधिता संभवतीति प्रधानाविरोधित्वेनेति शेषः एत
दुक्तं भवति उपकार्योपकारकभावो रसानां नास्ति स्वचमत्कारवि
श्रान्तत्वात् त्वत्स्थायिरसनायोगात्तद्भावे वक्तव्यमङ्गाङ्गित्वेन्यपि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व° लो° ९९ 160

येषां मतम् नैतदपि कस्यचिद्दूषणमत्र यत एवंभूतः प्रबन्धव्यापकत्वम
न्येषां चाल्पप्रबन्धगामित्वमभ्युपगतत्वम् इति हृदयमेव हन्त याव
तान्यथानुपपत्तेः भूयः प्रबन्धव्यापकस्य च रसस्य रसान्तरैर्यदि न
कादिविसंगतिसहितस्तस्यापि न स्यान्मन्तान्निःशेषदेयमेवोपका
र्योपकारकभावेन च चमत्कारविश्रान्तेर्विरोधः कश्चिदिति समं
नेन रसमेवोक्तम् न दाढ्र्य एवमभ्युपगन्तेनेति शब्दमात्रेण मैना
भ्युपगन्तृत्वेति एकाम एवाभ्युपगमयितव्यस्य इति भावः एवम
न्यत्राभिप्रेत्य एतच्चापेक्षिकमित्यादिग्रन्थाद्द्वितीयमतमभिप्रेत्य
यत्र रसानामप्यङ्गाङ्गिभावोपकारकत्वनानात्वमिति नद्यपि हि प्रयोक्त्रन्यो
न्यत्वमेवाङ्गित्वमिति एतच्चाप्यत्र एवं हि एतच्च सर्वमिति सर्वं शाह
न यत्तु पसंहारयकः एतद्विषयोमनानेरेयीत्यादिना द्वयोर्विरो
यपूर्लोपक्रमः सोनीवहन्निश्चिर इत्यलेखवाक्येन बहूनां सेला
न उपसंहरति एतत्सर्वं येषां रसो रसान्तरस्य व्यभिचारीभव ९९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नीति दर्शितं तन्मतेनोच्यते । येषामिति भावायत्तमामावस्थिति श्लो
कः बहूनां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु । स मन्तव्यो रसः स्थायी शे
षाः संचारिणो मताः इति । न चोक्तक्रमेणाधिकारिके निश्चिते आधि
काधिकारनिरवच्छिन्नमेव स्थायित्वेन भाति । प्रासंगिकवृत्तान्तगामि
नी तु व्यभिचारित्वेति रसस्य दास्यमानतायामपि स्थायी संचारि
तास्त्रीत्यादिप्याभ्युपगमे नैवोपरमवोचत । तत्रायमस्तीति कृते
त्र स्थायित्वे तथापि तत्स्थायिनि स्थायित्वमेव रसत्वे यथा तत्र तान
विभावकस्यानिर्वेदस्य शान्ते व्यभिचारिणो वा सतो व्यभिचा
रितया पृष्टया स्थायित्वमेव यथा विप्रलम्भे व्यापासूयावन्त
श्चैकेह स्त्रीषु तम्भूषमवलोचयित्वमयश्लोको बहूनां चित्तवृत्तिरू
पाणां भावानां मध्ये यस्य बहूलं रूपं यथोपलभ्यते । स स्थायीभा
वः सकलरसोपजीवकत्वात् अन्ये व्यभिचारिण इति आचक्ष
ते । न तु रसानां स्थायि संचारि स्थायेनां गौणताप्रुत्तेति निश्चेतव्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं॰
लो॰
९७
167

वान्येरसस्थायीति सुहृतानतमस्थायिदिली यायावाश्रितासेश्च गस्थायी
नामिति समासेऽपठंति तदाह मनागवेपि स्थायिभावावसानानु
पद्यानादृतसाहृत्तेनोक्ताः तेषामंगत्वेनिर्विरोधित्वमेव रसान्तरानि
विष्टेनेत्यर्थः॥ अथसाधारणंप्रकारमुपसंहरन्नुपमाह एवम
विरोधिनोविरोधिनांप्रबंधस्थेनांगिनारसेनसमावेशेसाधारण
मविरोधोपायंप्रतिपाद्येदानींविरोधविषयमेवतंप्रतिपादयितुमु
च्यते विरुद्धैकाश्रयोयस्तुविरोधीस्थायिनोभवेत् सविभिन्नाश्रयः
कार्यस्तस्यपोषेप्यदोषता एकाधिकरणविरोधीनैरंतर्यविरोधी
चेतिद्विविधोविरोधी तत्रप्रबंधस्थेनस्थायिनोगिनारसेनौ
चित्यापेक्षयाविरुद्धैकाश्रयोयोविरोधी यथाभयेनभयानकः सभि
न्नाश्रयःकार्यः तस्यवीरस्ययआश्रयः कथानायकः तद्विपक्षवि
षयेसन्निवेशयितव्यः तथासतिचतस्यविरोधिनोयःपोषःस ९७
निर्दोषःविपक्षविषयेभयातिशयवर्णनेनायकस्यनयपराक्रमा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्विसंपन्नेतरामस्योत्तिभवति एतच्च मदीयार्जुनचरितेऽर्जुनस
पातालवनवर्णनप्रसंगे वैषयेन प्रदर्शितम् विरुद्धेति विरुद्धवणं
हेतुनानागर्भ यस्तु स्याद्यो स्याद्यन्तरेण संभाव्यमाने काश्रयत्वादिविरो
धीभवेद्यथोन्मादेन भयं समभिद्राव्यपनेनानायकत्वं हि यत्तदाहि यामि
वेनकार्यसंस्थिति तस्मेतिन स्वविरोधिनोऽपि तथाहि नस्तत्तथानि व
हुस्वरूपविशेषतायां यन्तु न निर्दोषतानायकोत्कर्षप्रदानात् स्वपरिपो
षणान्तदोषपर्वेतियावत् शपिषाहानि क्रमः एवमेव बहूनां वपि व्या
ख्यानम् एकाधिकरणमेकाश्रयेण संबंधमात्रेणेन विरोधीयथा भ
येनोन्मादः एकाश्रयत्वेऽपि समभवति कश्चित्त्विरंतर्वेन निर्वेदयथान
वेन विरोधीयथा तन्यादिप्रदर्शितमिति समस्थिते यत्नु धीनोभया
वह विरोधिनः महानुपलंबो भवतु रेष भेदं दरहि षामि न्यादिना।
एवमेकाधिकारणाविरोधिनः प्रबंधस्थायिनः रसेनाणभाव
गमनेनाविरोधिवंयथा प्रदर्शितम् द्वितीयस्यतन्मात पादाय्येन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰ ॰९८ 168

मुच्यते एकाश्रयत्वेन निर्दोषो नैरंतर्ये विरोधवान् दृष्टांतस्थत्वपिना
दृष्टोऽन्तरायः स्तमेव यथा यः पुनरेकाधिकरणत्वे निर्विरोधो नैरंतर्ये
नु विरोधी दृष्टान्तस्थत्वयानेन प्रबंधनिवेशायितव्यः यथा शान्त.
भूमावैनागानंदनैनिवेशितो द्वितीयस्यापि नैरंतर्यो विरोधिनः
नदिति निर्विरोधमिष्यम् एकाश्रयत्वेनाभिन्नेन यो निर्दोषो न वि
रोधी किं तु निरंतरत्वेनाभिन्नेन विरोधमेति समं यथा वि[illegible]द्धविरुद्ध
रसद्वयाविरुद्धेन रसान्तरेण मध्ये विनिवेशितेन युक्तः कार्य इति
कारिकार्थः प्रबंध इति बाहुल्यापेक्षम् मुक्तकेष्वेकदाविरुद्धभे
दृष्टिप्रसंगात् एकवाक्यस्थयोरपीति यथा भूतितवहितागसा स्फुट.
मित्यत्वे भित्तनाद्धि मेधसीतिनप्रमपर्दन्याहिरोपसेपानभूतिपराशी
भूरीरविनरणात्मक निर्वाद्धुण पर्यंतः शान्तरसस्यविरुद्धो मल
यवतीविषयः शृंगाररसद्वयाविरुद्धमद्भुतमंतरीकृत्य क्रमप्रमस
संभावनाभिप्रायेण यत्क विनानिबद्धः शृङ्गोगीतमहावाहिक्रमि ॰९८

ति एतदर्थमेव व्याकिर्यां जनतथा तु नेन्मुद्दितीरसप्रायमध्यत्रनिब
द्धस्य भूतरामद्भुतरसपरिपोषकतया त्यन्तमरसमनावद्धमिति नि॰
दोषदर्शनात् कन्यकाः इति वधमथमरसोऽनिबद्धः यथाद्भुश्चिन्नहति
प्रमरप्रवृत्तव्याख्यानाधाः सांख्याः प्रकृष्यार्थं हेतुकमिदं निमित्तनैमि
त्तिकयोः संघेनेति प्रन्नेनैरेव निमित्तनैमित्तिकप्रसंगागतोऽयः श्री
त्ववक्तृहृन्नोदितहास्यरसोपहतः शृङ्गाररसस्य विरुद्धो यो बीभत्स
रसस्तस्यांगभूतकालेवरास्थिजालावलोकनादिहृतोऽन्तः स
मिथ्याबुद्धेः प्रविहस्य मलयवलीनिर्गमनकारिणः सेमर्दद्भिः
समस्तीहिम्यादिकाव्यनिबद्धः कोऽयं व्यभिचार्युपकृतवीररसा
नविवेकानिवेशितः नन्वनाम्नः प्रधानो रसस्तस्यादिस्या येव नो
पदिष्टोऽस्तिनिवेशाशंक्याह एतत्र प्रत्यक्षालयत्वस्य यः प्रति
बोधः नहृदन्तोरसः प्रतीयत एव ॥ नस्मान्नो विषयाभिलाषि
णोयः न्यायः सर्वेनोतिहृत्विन्नपानिदेशस्तदेव मस्तवम नम्यः

ध. लो. ९८

169

स्थायीभूतस्य पुष्टिः परिपोषो रस्यमानताकृतः स्वात्मानुभवेनापि निर्वहण
भोजनाशेषविषयेच्छाप्रसरकाले संभाव्यत एव शान्ते तु सर्वेहवि
तृष्णाक्षयरूप एवास्य स्थायीति मन्यन्ते न चासदभावरूपस्य प्रसज्यप्रति
षेधरूपत्वे चेतोवृत्तिभावेन भावनायोगात् पर्युदासे त्वस्मत्पक्ष ए
वायम् शुभेतरसंख्यानि निमित्तमासाद्य प्रशान्तान्यपचेतरसः प्रवृत्ति
भिन्नाप्यायेन प्रशान्तत्वप्रतीयत इति भरतवाक्यं दृश्यः सर्वेरस
सामान्यस्वभावे प्रशान्तमात्रलक्षणे प्रत्युपजातविशेषान्तरं चित्तवृ
त्तिरूपं प्रशान्तस्य स्थायिभावमन्यते एतच्चनातीवास्मत्पक्षाद्भाग
भावत्रयं प्रभावकृतत्वविशेषः प्रतश्च प्रथमेव तत्स्थानीयमयो
क्तम् वीतरागजन्मादर्शनादिति प्रतीयत एव चेति मुनिनाप्यभिधि
यते एवं चक्रवित्कुमरवत्यादिचेष्टानयवनीयात एव नातः स्थास्याववर्ण
नीयाः येन सर्वे विशेषपरमादनुभावाभावेनाप्रतीयमानता स्यात्
भूतादेपि धर्मफलभूमावव्याववर्णनीयत्वे सर्वभूमीनां प्रशां ९८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तथाहि ता संस्काराणां नच्छिद्रेषु प्रत्ययानां नतारिणि संस्कारेस्याद् इति स्थाय
इयतीत्याविर्भवत्कालयमनियमादिविशेषावादान्योन्यदृष्टादिलक्ष
णावाशान्तस्यापिन्नत्वाद् ईदृशे वैलक्षण्यनुभवसञ्ज्ञावायमादिमध्य
सञ्ज्ञायमानभूयोऽभिवादिसञ्ज्ञावाश्च प्रतीयंतेन एव ननु च यती
यते नास्य विभावाः संनीतिवेद्य प्रतीयत एव नावदेशौ न स्थाव
भवितव्यमेव शान्तेन उ बालपरिपाकपरमेषु शान्तं यद्दृष्टा स्थाय
नुस्य शान्तस्वभावातरागायति शीलनादिभिर्विभावैर्वर्त्तते इयतैव व्य
भिचारि सञ्ज्ञावः स्थायी दर्शितः ननु न घटेदयमेवादाभावा
दस्यमानेनैव नोपयोग्नाकथमादृशनास्तीति यतः प्रतीयत एवेत्य
क्तम् ननु प्रतीयते सर्वस्य न श्लाघ्यास्पदं न भवति नहि वीतरा
गाणां शृङ्गारो न श्लाघ्य इति सोपि समाख्यावतामिति तदाह यदि
नामसर्वोनुभावगोचरतातस्य नास्ति तेनाद्भुतनामाव लोकसामा
न्यमहानुभावचित्तवृत्तिविशेषवर्ण्यतिदेतत्र शक्यः ननु यमेषु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व. लो.

८.

१७०

प्राणोसौ वीररस इति संभाव्यमानस्याह वीरे च तस्यांतर्भावः कर्तुं
मशक्यः तस्याभिमानमयत्वेन व्यवस्थानात् तस्याहंकारस्य शमे
करूपतया स्थितेः तयोश्चैवं विधविशेषसद्भावेऽपि यद्यैक्यं परिक
ल्प्यते तद्वीररौद्रयोरपि तथा प्रसङ्गः ॥ तस्येति वीरस्याभिमा
नमयत्वेनेति उत्साहो ह्यहमेवंविध इत्येवं प्राणा इत्यर्थः प्र
शमे हि निरहंतयैव प्राणितीत्युत्साहमयत्वेऽपि वीरस्य तेनान्यत्वविक
ल्पयापीति व्याहार्थः वीररौद्रयोस्तुल्यमेतद्विरोधो नास्ति समा
नत्वं प्रत्ययमात्रोपयोगित्वम् ॥ ननु दयावीरोऽभिधीयते नाथमे
वीरो दानवीरो वा नाम कश्चित् प्रणतस्य देवाभावतरवत्रणम्
तथाहि मुनिः दानवीरं धर्मवीरं युद्धवीरं तथैव च रसवीरमपि प्रा
ह ॥ त्रिविधमित्यागमपूर्वकत्वं त्रैविध्यमेवाभ्यधात् तदेवाह
दयावीरादीनां चाविन्यहन्निर्विशेषाणां सर्वाकारमहंकाररहि
तत्वेन शान्तरसप्रभेदत्वमिति न कश्चिद्विरोधः तदेवमस्ति शान्तो र ८.

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मः तस्य चाविकल्पस्य च व्यापारेण प्रबन्धे विरोधि सममावेशोऽस
त्यपि निर्विरोधित्वं यथा प्रदर्शिते विषये ॥ आश्रित्य द्वारेण न विषय
न्तु गुरुत्वाद्रूपवादी भन्त्रेण भावः । आकाले भावस्वव्यभिचारिणी
भवति न तस्यायितानेति पर्यन्त निर्विवादेन तस्मात् मूलतत्त्वविरु
द्धान् आधिकारिकत्वेन प्राणोऽरसानि बहु इति वैदिकाकारः । न
चैदास्माभिर्नयपर्यालोचि विनेय सेवानन्तान्मोक्षफलत्वेन चार्यपरत्व
कर्षार्थं निश्चितवान्सर्वरसेभ्यः प्रधानतमः । सर्वोपयस्तु पाध्या
यमहतः तेन काव्यकौतुके स्माभिश्चन्द्रिकाव्रतोबहुल्लनेत्रतावि
तोऽरति प्रपञ्चपदशाल्लिङ्गान स्थलेऽवहुना ॥ तदेवं स्थिरीकृतं सिद्ध
मयुते ॥ रसाभिनयानां विनयो बैकवाक्यत्वयोरपि ॥ निवर्तने हि
रसयोः समावेशो विरोधिना रसं जरञ्जकत्वं श्यन योरेकप्रबन्ध
स्य योरविकल्पयोः विरोधिना निवर्तने स्मरण न काचित्क्षतिः । यस्मा
देकवाक्यस्य योरपि रसयोः कल्पया नीन्या विकल्पना निवर्तने

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भं० स्तो० ८२

17/

यथा भैरवेऽदिव्यान्तर्वपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः ॥
गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान् सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तरालाः ॥ स
शोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान् सं
वीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलताडुकूलैः विमान
पर्यङ्कतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीं निर्दिश्यमाना
ललनाङ्गुलीभिर्वीराः स्वदेहान् पतितानपश्यन् ॥ इत्यादौ यथा हि स्व
र्गार्थी भक्त्या यो वा वीरः स्वयमेव यानेन समावेशेन विरोधी
॥ स्थिरीकृतं मिलितशिवत्वाद्याविरुध्यते ः शरण्याह्वेन भवति ष्यन्त
सिद्धान्यमर्थ इति दर्शयति भैरवेति विशेषणेन तौ वन्ध्यापत्तत्व
मसंभावनानिरुक्ते रसास्वादनमस्ति अन्यथा विभिन्नविषयत्वात्को
विरोधः ननु वीरस्य वाच्यरसो न स्पृशन्ते न बीभत्सः कि न्वतिरङ्ग
भेदाद्वीरं प्रति व्यभिचारीभूते भवन्येवं तथा प्रकृतो रसः स्फुटः तेन ता
वो वैदग्ध्यपरिज्ञानतया हृदयं न हेयतायां वेति नयोरतो न व्याप्यभावाविना ८२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

थेः वीरोरस इति धीराः स्वदेहानिरपेक्षादीनात्तदीयोत्साहाश्रयवगान्याक
न्तकर्मणाः समस्तवाक्यार्थानुयायित्वयाश्रनीतितिविनिमर्ष्यणाभा
वविस्तनत्वांवीरसत्यवथायुक्तयेतिभावः विरोधमविरोधंचसर्वेरे
निरूपयेत् विशेषतस्तुशृंगारेस्तज्जमास्तनरोधमौ यतोनकलत्वण
नुमारेणविरूपाविरोधेसर्वेषुरसेषुश्रवंचेन्यत्रहिनिरूपयेत्सहृदयः
विशेषतस्तुशृंगारेसहृदिरतिपर्विरोधात्मकत्वादेनश्रसत्वेनापिति
भिन्नेनभंगुसंभवात्स्तजमावतमः सर्वेभ्योरसेभ्यः मनागपिविरो
धस्यमावेशनसहते एवंचनातिशययुवानूरमेत्तवेवमरन्तविः भ
वेन्नस्मिन्यमाद्दोहाद्दिजगिते वोपलस्यते तवैववरसेसर्वेभ्योपिरसे
भ्यः सौकुमार्यातिशययोगिनिकविरथावनवान्यत्नः स्यान्
नत्वद्दिश्यमाद्यतस्त्रस्यसहृदयमध्येद्विश्रमवत्सान्नविषयताभव
ति शृंगारवसोहिसर्वेरसमाविर्णांनियमेनानुभवविषयता
सर्वेरसेभ्यः कमनीयतयाश्रधानभूतः ॥ स्वहम ॥ एवंचस

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व. लो. ७२ 172

ति विनेयानुन्मुखीकर्तुं काव्यशोभार्थमेव वा न विरुद्धरसस्पर्शस्त
दङ्गानां न दुष्यति शृङ्गारविरुद्धरसस्पर्शः शृङ्गाराङ्गाणां यः स न
केवलमविरुद्धलक्षणयोगे सति न दुष्यति शृङ्गाररसाङ्गैरुन्मुखी
कृताः सन्तो हि विनेयाः सुखं विनयोपदेशान् गृह्णन्ति ॥ एवं चेति
यतो ऽसौ सर्वसंवादीत्यर्थः नहीति शृङ्गारस्य विरुद्धा ये शान्तादय
स्तेष्वपि तदङ्गानां शृङ्गाराङ्गानां समावेशो ऽस्य पूर्णं न दुष्टः तथाभिनया
रसान्तरगता अपि विभावानुभावाद्या वर्णनीयाः यथोः शृङ्गारो
द्दीपकविभावानामत्र यथा समैव लोके . तावं दृष्ट्वा सद्भावस्य शान्ति
द्यातो ऽनुरागात् वियोगात् तथा संवेदकानां कालनिश्चयकेवलं विहि
तोयापि विलीयते ऽस्य इत्यत्र शान्तविभावानुभावानामपि शृङ्गा
राङ्गत्वमानि प्रयोगम् विनेयानुन्मुखीकर्तुं काव्यशोभा . तद
र्थं न दुष्यतीति सम्बन्धः रागद्वेषेण न प्रसक्तान्तर मद्यते तदेन.
द्यावबोधेन केवलमिति वा शान्तरसे ऽनन्यथाव्याख्यानम् प्रविरोधयल ७२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गुणपरिशेषपरिहारादिसर्वोत्कम् नरर्थमपिवाविकल्पसमावे
शेनकेवलशब्दालंकारैः प्रकारैः ननुकाव्यशोभाविनयोन्मुखीक
रणमंतरेणाखे अवस्थानावस्थानेष्वपिनकेविलम्बते यथा
मैत्र्योद्यानेमलमितिरंजनाशुरः सदमित्यर्थः ॥ ननुकाव्यंकी
गस्पङ्कवेदादिनोवरा उपदेशाकयाइत्याशंक्याह सदाचा
रोपदेशरूपादिनाहकगोशीविनेयजनहितार्थमेवमुनिभि
रवतारिता पुनर्निर्निर्निभरतादिभिः एतद्धयथसंमतेभ्यः
पुराणेतिहासेभ्यः प्रीतिपूर्वकंजायासंमितत्वेनाटयकाव्यता
नेयगुणनिवृत्तिनंपरंमेवतित्वपितसम्यगभिहितिनश्वनृक
भयादिसूक्तिलिखितम् ननुशृंगाराभातानाभरणविभावादिनिरूप
णमेनावतैवकिंविनेयोन्मुखीकारः ननुनित्यशकातंतरमि
नितदाह किंचशृंगारस्यसकलजनमनोभिरामत्वात्तदासं
मावेशाः काव्यशोभाविषयेपुष्पानीत्यनेनापिप्रकारेणशु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व.
लो.
१७३
173

गारविरोधिनिरसेभ्युंगारांगसमावेशेन विरोधी । सत्यं मनो
रमाः कामाः सत्यं रम्या विभूतयः किन्तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गि
लोलं हि जीवितम् इत्यादि शान्तनिरसविरोधः ॥ शोभानि स्व
यमिति शृङ्गारविशेषस्योपमायमुक्तिं शुष्यति संदर्शकवानीन
र्वः । यथोक्तम् काव्यशोभाकरो धर्मोऽलङ्कार इति घायदे
नवस्तालंकारा इति मन्त्रागमेति ग्रन्थहृदयंतविभावसमस्ति
स्वैवक्ष्यमाणेन कस्यचिद्विभावस्य शृङ्गाररसंगयानिबंधः कृत:
कि.नुसन्तमिति परहृदयानुप्रवेशेनोक्तिः नखलुलीवत्पेगा
गयको रुचीयकस्याम: शृणितुयसम्वसंने सर्वेमभ्ययेनलदेषद
वेवलमितिनयमनागनापाङ्गभङ्गस्यलोलत्वं शान्तरसेत्व मा
नेविभावानुभावत्वेनोनांगस्यलोलतायामुपमानतोक्ते ति षियत
माकरान्तोहि सर्वस्याभिलषणीय इतितत्सनीत्या सहृदय मानु
गउजिह्नीकयाप्रसक्तान्प्रेमलक्षणवलनन्नसंवेदनेनवैराग्ययं १७३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वस्तुनि निवेश्यः नहेतद्रूपमेव हृदयसंवादस्योन्मेषस्य प्राधान्यस्य फलमाह वित
येन्यरसादीनामविरोधविरोधयोः विषयस्तु कविः काव्यं ज्ञ वेन्न
हृतिन कविना इत्युपमनेनानेनवोक्तेन प्रकारेण रसादीनां स्वभा
वेन दभासमानां परस्परं विरोधस्याविरोधस्य च विषयं परिज्ञाय स
कविः काव्यविषयप्रतिभातिशययुक्तः काव्ये कवेन्द्रो विन्यस्य
ति ॥ स्पष्टम् एवं रसादिषु विरोधाविरोधनिरूपणस्योपयोगि
त्वं प्रतिपाद्य व्यंजकवाच्यवाचकनिरूपणस्यापि तद्विषयस्य तत्प्र
तिपाद्यते वाच्यानां वाचकानां च यदौचित्येन योजनम् रसादि
विषये तेनैतत्कर्म मुख्यं महाकवेः वाच्यानामिति इह विशेषा
णां वाचकानां च तत्तद्विषयाणां रसादिविषयेणौचित्येन यद्योजना
दि तन्महाकवेर्मुख्यं कर्म अयमेव हि कवेर्मुख्यो व्यापारो यद्रसादी
नामेव मुख्यतया काव्यार्थीकृतानां व्यञ्जनानुगुणत्वेन शब्दानामर्थो
नां चोपनिबन्धनम् रसादिविषयव्यंजकानि यानि वाच्यानि वि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध॰ लो॰ ८४
174

भावादीनि वाचकानि वस्तुमिन्नादीनि येषां पवित्ररूपाणां तु विषयस्येति
रसादिविषयस्य तदितिरूपयोगिनम् । मस्तममिति शालोकार्थोनत्र
यद्युक्तम् । तदेवैतदुपदृतम् । महाकवेरिति निष्पिंडवस्फलनिरूपणम्
एवं महाकविवेनान्यथेत्यर्थः । इति हेतुविशेषणानामिति हेतुर्नेश्चय
वाच्यतस्य विशेषणः प्रागुक्तः । विभावानुभावसंचार्यौचित्यचारु
णो विधिः कथ्याशरीरस्येत्यादिना काव्यार्थीकृत्येति श्रुत्यालो
किकस्थलीयवाक्यार्थेभ्यः कः काव्यविशेषः एतच्चूर्णिरेति नमा
यो ध्यानेकात्मस्वात्मारूपवार्थ इत्यर्थानरे एतच्चरसादिनान्तर्यं
ण काव्यातिबंधनं भवनादावपि स्वप्रसिद्धमेवेति प्रतिपादयितु
माह रसाद्यनुगुणत्वेन व्यवहारोऽर्थशब्दयोः औचित्यवान्यस्ताएत
नाहृतयोर्विविधाः स्थिताः । व्यवहारोऽर्थः हि तित्रिविस्मृयमते तत्ररसा
नुगुणऔचित्यवान्वाच्याश्रयो यो व्यवहारा एता: कौशिक्याद्याहृ
त्तयो वाचकाश्रयाश्चोपनागरिकाद्याः इत्र योऽद्विरसादिनानयर्येण ८४

मतिविशेषिताः कामपि कायां नाट्यरसकाव्यस्यवावदंतिरसादयो
हि त्वयोरपि तयोर्जीवभूता इति हृनाचित्ते शरीरभूतमेव एतच्चेति
गृहस्याभिहृतमित्यर्थः भूतनादाविन्यादिग्रहणादलंकारभाग
मेषु गुरुत्वादिभ्य भूतत्वइत्युक्तं भवति द्वयोरपि तयोर्विनिलक्षणयो
र्जीवहारयोर्विन्यर्थः जीवभूता इति वचनेयः काव्यमात्रका इतिगुरा
णोन मतिनारसोपितेतिहतिसमाश्रयेणोपदेशेन रसस्येवजी
वितत्वमुक्तम भामहादिभिश्च स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं वाक्यार्थ
मुपभुंजते प्रथमालीढमधवः पिबंति कटुभेषजमित्यादिना
रसोपयोगिजीवितः प्राहुरिति लक्षणाव्यवहार उक्तः शरीरभूत
मिति इति वृत्तौ हि नारसस्य शरीरमिति मुनिः नाट्यं वरसमएव तु
रूपकमात्रम् सन्मे केचिदाहुः गुणगुणिव्यवहारो रसादीनामिति
रत्नादिभिः सहृनजीवशरीरव्यवहारो रसादिमये हि वाच्ये प्रति
भासते न न रसादिभिः इत्ययुक्तम् ॥ गुणगुणिव्यवहार इति गु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं लो ॰७५
175

न्यंतसंमिश्रतया प्रतिभासनाद्धर्मधर्मिव्यवहारो युक्तः नन्विति श्लो
कस्यास्य वेद्यत्वादिति भावः प्रथम इति ग्राह्यार्थग्रहणसमनन्तरज्ञानमात्रेणैव
न वेद्यत इत्यादिना प्रतिपादितमदः ननु यद्यस्य धर्मिरूपेण तत्स्य प्रतिभा
सेसर्वस्यानियमेन भातीत्यनैकान्तिकमेतत् माणिक्यादौ हि जात्य
त्वलक्षणो विशेषो न प्रतिभासेपि सर्वस्यानियमेन भातीत्याशंक्य ते
ष्वादिष्वेव न तद्वेदयतिनैवमिति एतदुक्तं भवति प्रमेयो मेयस्वभा
वत्वे सति तद्धर्मत्वादिति विशेषणमस्माभिः कृतम् उन्मग्नरूपता
वत्वेव ज्ञानानुसंधानेन तत्वतीन स्वभावत्वाद्भासादीनां चोन्मग्नतास्य
वेतिके वित्रुट्यमनेषु :॥ अस्मत्तु उत्तवत्वाद्धः॥ अथोच्यते यदि त्वा
दिनियमेव वा जायतो गौरवत्वमयं शरीरम् एवं सतिपयाशरीरे
प्रतिभासमानेन नियमेनैव गौरवत्वं प्रतिभासते सर्वस्य तथा वा च्ये
तु सदेवं रसादयोपि सहृदयस्य सहृदयस्य च प्रतिभासेरन् नवै
वं तथा चैतन्यानेपादितमेव प्रथम उद्योते इत्यनेनेदमुच्यते यदि ॰७५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रसादयो वाच्यानां धर्माः तथापि विद्यो पदोरूपादिमरणवास्तुः मा-
णिक्यरागज्ञात्मवत्सरूपवा न तावत्प्रथमः पक्षः सर्वोत्पत्तितथान-
वभासमानत्। नापि द्वितीयः ज्ञानत्ववदनतिरिक्तत्वेनाप्रकाश-
नात्। एषु च द्वेतरायोपि पदेषु सम्यक्कृत एव तद्दाढ्र्य स्यान्नन्देवत्वाना-
मिव ज्ञानस्वे प्रतिपन्नं विशेषसंवाद्यवाच्यानां रसादिरूपमिति तथै-
वं यतो यथा ज्ञानस्य प्रतिभासमानेऽन्तःस्वरूपानतिरिक्तत्वमेवं तस्य
लक्ष्यते तथा रसादीनामपि विभावानुभावादिरूपवाच्याव्यतिरिक्त-
त्वमेव लक्ष्यते नैवम् न हि विभावानुभावव्यभिचारिण एव रस
इति कस्यचिदवगमः अत एवाविनाभावाद्धि प्रतीत्यविनाभावि-
नी रसादीनां प्रतीतिरिति तत्प्रतीतिः कार्यकारणभावेन व्यवस्था-
नात्क्रमोऽवश्यंभावी स तु लाघवान्न प्रकाशित इत्यलक्ष्यक्रमा एव
मतो व्यंग्या रसादय इत्युक्तम् अत एवेति यतो नानावाच्यधर्मत्वेन र-
सादीनां प्रतीतिः यतश्च तत्प्रतीतौ वाच्यप्रतीतिः सर्वेषामनुपयो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं
लों
७६
176

गिनीनतनपवहेतोः क्रमेणावश्यंभावात् सहभूतयोरुपकारयोगा
न्तु मनन्तु महदयभावनाभ्यां साङ्गलक्षनं शुम्न्यमानेनलक्षते पीनुकेषा
कृ यस्मापि प्रतीतिविशेषात्मेवरस इत्युक्तं ग्राकनस्यापि पूर्व्यपदेशि
वेत्राद्भसादीनां प्रतीतिरित्येवमन्यत्रननुभवेन्न वाच्यादनिविकार
तारतः तथापि क्रमालक्ष्यत इति तावृत्ते यैवोक्तम् तत्कल्पने वश
मोत्तणवाक्ति सूत्रव्यतिरेकाभ्यामर्थप्रतीतिमेतरे णरसप्रती
त्तुभ्रमस्तदवियद्भवतालाणा शब्दमाश्रोणयोगाद्भुतसदशाना
त ततस्त्रैकुर्येवसामर्थ्यात् सहैववाच्यव्यङ्ग्यताभिमतेवरसादिभा
तीतिवचनेव्यञ्जनव्यापारस्येनतन्किंचिदिति तदाह तत्रशा
ब्दपवृत्तकारणागवद्धिद्रोगवाच्यार्थयोः सममेवप्रतीतिरुत्पज
नयतीति किं तु यक्रमकल्पनयाद्दिशाहुस्यवाच्यप्रतीतिपरामर्शए
वव्यञ्जकत्वेनिबन्धनम् तथाहि गीतादिशाहेभ्योरसायाभिव्यक्ति ७६
रस्तिनचनेषामतरावाच्यप्रतीतिपरामर्शः यत्रापिगीतशाहा

नामर्थोऽस्ति तथापि तन्मतीतिस्तन्दन्तुप्रयोगिनी यामरागानुसारेण
प्रवृत्तिस्तु वाच्यानुसारेण तथा च सोऽस्य दर्शनात् नचापि सामर्थ्यं संभव-
नीयं श्रूयते न हेतत्तादृक् न चैतत्तामिति गीतादिभाषाणाम् शब्दादिभाष्ये
नवास्य शास्त्रविलक्षणत्वं सान्नादयो निर्दिष्टाः ॥ अत्रापि ब्रूमः एकदेशे
यवन्हेदेन व्यंजकत्वं शब्दानामित्यनुमतमेवैतदस्माकम् किन्तु तस्य
जकत्वे शाकदाचित्स्वरूपविशेषसंबंधनिबंधनम् कदापि वाचक
शक्तिनिबंधनम् न च येषां वाचकशक्तिनिबंधनत्वे शब्दादिवाच्य
प्रतीतिमंतरेणैव स्वरूपप्रतीत्यनुनिष्पन्नत्वेन न तद्धि वाचक
शक्तिनिबंधनम् अथ तन्निबंधनं तन्नियमेनैव वाच्यवाचकभावव्य
तीत्युत्तरकालत्वं व्यंग्यप्रतीतेः प्राप्तमेव स तत्क्रमो यदि लक्ष्यते तत्
लक्षणेन तत्किं छिद्यते श्रुतमतमिति यथार्थः प्राधान्ये तिरस्कृतवाच्यमि
तिभावः न तु हीति तत्स्वगीतानुदेवायो वर्णमविनैव स्वाभासः
स्यात् तत्काव्यशब्देभ्यः न चैवमिति वाचकशक्तिरूपित तथा पेन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व. लो.

८८

127

णी गुणालंकारवाच्यानि सैवेति शब्दवाच्यप्रतिपत्तिविलम्बपर्यंतत्वम् तदा
हृदयेति सैव हि वाचकशक्तिर्निरूप्यते एतदुक्तं भवति मा भूद्वा-
च्यार्थसाहित्यं जकमन्त्रशब्दादेव तत्प्रतीतिः तथापि तेन स्ववाचक
शक्तिः तस्याः कर्तव्यायां सहकारितया वाच्यापेक्षणीयस्मात्तेवा
च्यप्रतीतेः पूर्वभावित्वमिति ननु गीतशब्दवदेव वाचकशक्तिवि-
न्यवच्छिन्नप्रयोगिनी यत्नकृतवितते प्रकाशवेदप्रतीतिर्न भवति
तद्येव्यतः प्रकरणावगमादिसहकारीणामालोचनाशक्यत्वात् यदि
वाच्यप्रतीतिमन्तरेणैव प्रकरणाद्यवच्छिन्नशब्दमात्रसाध्या रसादिप्र
तीतिः स्यात् तदनवधारितप्रकरणानां वाच्यवाचकभावे च स्व
यमव्युत्पन्नानां प्रतिपत्तॄणां काव्यमात्रश्रवणादेवासौ भवेत् प्र
करणावगमादिकं उच्यते किं वाक्यान्तरसहायत्वम् पृथग्वाक्या
नामपि वाच्यम् उभयपरिज्ञाने चेन्न भवति प्रकृतिवाक्या
र्थभेदेन रसोदयः स्वयमिति प्रकरणमात्रमेवपरेणाकेनाविश्य ८८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

घोऽव्याप्त्याव्याप्तमिति भावः नन्वन्वयव्यतिरेकयोर्व्याप्तिप्रतीतिमप
हृत्यानुपलम्भसद्भावाभावौ शरणेनाश्रितौ मान्ययोर्दधिकं किंचिद्व्युत्सी
तेत्यभिप्रायः नन्वसत्त्वव्याप्तप्रतीतेरुपयोगः क्रमाश्रयेण किं प्रयोज
नम् सहभावमात्रमेव वस्तूपयोगात् एकसामग्र्यधीनतालक्षण इत्याशं
क्याह ॥ सहभावे व्याप्तप्रतीतेरनुपयोगः उपयोगे वा न सहभावः
एवेत्युपयोगाद्यनुपकारके सेनाकरणमाह्वैवमलम्प्रसंगस्यादिति भा
वः उपकारित्वं हि सर्वभावितेनित्रयाप्यंगीकृतमित्याह ॥ यथा
मपि स्वरूपविशेषप्रतीतिर्निमित्तं व्यंजकत्वेनयाप्यागीतः शब्दानां तेषा
मपि स्वरूपप्रतीतेरर्थप्रतीतेश्च नियमभावी क्रमः नन्वेवं शब्दस्य क्रि
यापौर्वापर्यमननुसाध्य न फलं वृत्तं नास्त्यात्मभावित्वं नैव व्याप्ति
रोपि न्याय्य पायांतरं विलक्षणो रसादीनां प्रतीयते दृष्टांतेनैव वक्तव्यं
वाच्यप्रतीतेरपि सर्वभावितेत्यसमर्थ्यापि व्याममदः इति भावः ननु सं
वेतक्रमः किं न लक्ष्यत इत्याशंक्याह तत्रेति क्रियापौर्वापर्यमि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्यनेनक्रमस्यस्वरूपमाह क्रियतइतिक्रियेवाऽव्यङ्ग्यप्रतीतीयद्वा
अभिधाव्यापारेणाञ्जनपर्यायेणव्यञ्जनव्यापारश्चेतिक्रियते तयोःपौ
र्वापर्यंनप्रतीयते ह्युत्याहरतादौविषयेकोऽसावभिधेयतावादृमि
धेयविशेषादिलक्षणे सर्वथैवानभिधेयत्वेनभवितव्यंअनावन्क्रमे
णेत्युक्तम यथावान्येनापिविरोधिनितुलक्ष्यतुवेनमयेः अतोनल
क्ष्यतेइतिनिमित्तसप्तमीनिर्दिष्टेनतत्राभेदेनुमाह आत्मभा
विनीश्वतन्न्यस्यानन्तफलचर्वणाविचर्वणाः इवैमाधुर्यादिलक्ष
णाः प्रतिपादितागुणानिरूपणावसरेनाश्रुतफलावस्वादिप्रती
तिः फलत्याम्नाम तथानन्यतदेवस्वाद्यप्रधाम्नाम ततोजोचर्वणा
याः करुणादिप्रतीतिःस्वाद्याः एतदुक्तंभवति यतोगुणवृत्तिका
व्यमेवश्रोतविषयतयासंचर्वणामयुक्ता ततःक्रमोनलक्ष्यतइत्याह
आत्मभावितिनीश्वराव्यप्रतीतिकालयन्तीलक्षणेनविनैवक्रमविन्यव
रसादीनावगयति नवाऽस्वादविदयतीत्यर्थः एतदुक्तंभवति सं ७८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

घटनाव्यंजकत्वाद्रसादीनामनुपपत्तेः पर्यवसाने शब्दमेवोपविनासं
घटनाश्रवणसमयपर्यन्तग्राह्यत्रितो रसास्वादस्तेन वाच्यप्रतीत्य
नंतरकालभावेन परिस्फुरत्स्वादत्वकोऽपि प्रत्यङ्गमत्रवेन भवति ॥
धूमस्याग्निविषयाविनाभावप्रतीतिक्रमः इत्यमेवमनलस्याने धूमा
तोऽस्य यमेव यत्र स्मृतिपाटवात् तिनापि संस्काराबल्लवत्वात्संदेहप्रसंग
अन्यस्तन यावत्स्थापनमिति वैधर्म्यसद्भावाग्निविनिद्दह स्थितत्वा
द्व्याप्तेः पक्षधर्मतानमात्रमेवोपयोगि भवतीति परामर्शस्थान
मात्रकमति क्रमिति उत्प्रेक्षणे धूमज्ञानेन व्याप्तिः स्मृत्युपहतेः
विजातीयप्रतिपत्त्यानुस्मरणादिप्रतीत्यनन्तरं प्रदेशाविरहात्
धूमाविनाभावप्रतीतेः क्रमो न लक्ष्यते न ब्राह्मणादिषु तथा
व्याप्तिविरोधिरसोऽनस्थाद्दृ विनाभावघटनानां भवत्तु लक्ष्यते क्रम इति
वंद्रिकाकारत्वपठितमनुपठतीति न्यायेन मीलितनिमीलिकया
व्यावर्तेन सम्प्राप्तस्य फलत्वाद्वाच्यव्यंग्यप्रतीत्यात्मक नस्पष्टनाति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ष्याद्युनायोतो न व्यवसाय्या शब्दव्यापारैकजन्मेति तथा ग्रार्थसमर्तंव्या
ख्यानेन किं विदुषामस्माकं सर्वत्रैव तत्स्वरूपः सदृ विवादेन बहुना ॥
यत्तु संलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्याद्दिनानुत्तिलक्षरूपव्यंग्यप्रतीतिः श्रुत्यापि
कथमिति चेदुच्यते शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपस्तत एवेत्याद्द
हावि नलक्ष्यत एव यथानुरणनरूपव्यंग्यप्रतीतावद्भिधेये प्रस
तत्त्वासमयोद्दिमस्यवार्थस्याभिधेयान्तरविलक्षणस्याये प्रतीत
रुपाव्यानिक्र्वोनिमित्तनिमित्तिभाव इति स्फुटमेव तत्रैवायोपपद्ये
म यथा प्रथममुद्योते प्रतीयमानार्थसिद्ध्यर्थमुदाहृतासु गाथा
स्तत्थाविधे च विषये वाच्यव्यंग्ययोरत्यन्तविलक्षणतायैव कस्य
प्रतीतिः सैव तत्र कथमुपपद्यते तेनैव च क्रमः शब्दशक्तिमूलानुरण
नरूपव्यंग्ययेध्वनौ भावेन पावनानापरमपरिमितार्थप्रतीतिप्रसा
दयाभिन्नात्पादावर्थद्वयप्रतीतौ शब्दशक्त्यमर्थद्वयस्योपमानोपमेय
भावप्रतीतिरुपमावाचकपदविरहेऽर्थसामर्थ्योदाक्षिप्तेति न ।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्रापि स्खलत्समभिधेयत्वं यथालंकारप्रतीत्योः पौर्वापर्यम् स्फुर
मेवेति विवक्षिताभिधेयस्य पदवाक्यप्रकाश्यता न तु नस्यान्तर
णनत्रूपक्रमघ्रस्वरूपनैरिति पूर्वैर्वर्णसंघटनादिकेनास्य व्यञ्ज
कत्वेनोक्तमिति भावः गाथायामिति त्वमयस्मि ग्रहस्यादिका
लतानाप्युनत्रैवव्याख्याता: श्लाघ्यामिति श्लाघ्यामपीत्यर्थः उ
पमावाचकोऽयमेव वा हि: यथैतामप्याहितिवाक्यार्थसामर्थ्या
द्विधिग्यावत् एवं वाक्यप्रकाशमर्थशक्तिमूलं विचार्य पदप्रका
श्यमपि वर्णयति पदप्रकाशश्शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्य
विधनोऽपि विशेषणपदस्योभयार्थसम्बन्धयोग्यस्य योजकपदम
न्तरेण योजनमन्तरेणाऽपि मयोदर्शवाच्यस्थितमित्यत्रापि प्रवेवदभिधेय
तस्सामर्थ्याक्षिप्तमलंकारमात्रं प्रतीत्योः स्वाच्छितमेव पौर्वा
पर्यम् विशेषणपदस्येति जउभयस्य योजकमिति यद्यपि वा
दिकम् योजनमिति तु पदनिग्रहमिति वोभयसमानाधिकर

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं
लो
८
180

एतया संबंधनम् अभिधेयं वचनस्मामर्थ्यादिमे वचनयोलंकारवमा
च्रयोः प्रतीतयोः पौर्वापर्यक्रमः सुस्थितेनलक्ष्यमित्यर्थः मात्र
ग्रहणेन स्प्रतीतिकाणलक्ष्यक्रमेप्वदर्शयति नन्ववमार्थ
वेषाद्रशक्तिमूलत्वेनैतिविरुद्धमित्याशंक्याह अर्थोऽपिव प्रतीति
त्रयाविधेयविषये उभयार्थसंबंधयोस्यशब्दसामर्थ्यप्रसवप्रतीति
शब्दमूलालक्ष्यते अविवक्षितवाच्यस्यानुधनेः अभिङ्गस्वविषयवे
मुख्यप्रतीतिःसर्वैवमेवार्थान्तरप्रकाशनमितितिनियमभावीक्रमः
तथवविवक्षितवाच्यवादेवत्राधेन सहृदयरूपस्यक्रमप्रतीतिर्विवा
वेनहतः नात्रविरोधः कश्चिदितिभावः एतच्चवितत्यपूर्वमेव
निर्णीतमितिनप्रनरुच्यते स्वविषयेति ग्रंथशब्दादेउपदूनवत्स ८
ह्यादिः स्वोविषयः तत्रयत्र मुख्यमन्नादस्यार्थः विवाचेनहृ
नर्हन्विनामर्थेयनिरूपणद्वारेणेतिशेषः सद्भावस्यशक्तिनम
घ्याधकत्वादितिभावः एवंवसादयः कोष्ठिक्यादीनामितिह

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्रिभागाद्रूपाणां दृष्टीनां जीवितमुपनागविकारानां च सर्वस्यास्योभ
यहत्रिवावहात्ररस्य रसादिनियंत्रितविषयनादिनियमस्त्वनेनस्य
संकेतनरसादीनां वाच्यातिरिक्तत्वं समर्थयितुं क्रमविचारित इत्ये
तदुपसंहरति ॥ तस्मादभिधानाभिधेयप्रतीत्योरिव वाच्यव्यंग्य
प्रतीत्योर्निमित्तनिमित्तिभावान्नियमभावी क्रमः सत्त्वं कथं के:
क्वचिल्लक्ष्यते क्वचिन्नलक्ष्यते ॥ अभिधानस्य शब्दरूपस्य प्रतीतिः
ततोभिधेयस्य पदार्थस्य तद्भवान्वियपवमनापत्रैः शाब्दैनाशैः पर
कारयपत इत्यादि शब्दोनिर्णीतरूपत्वात्किमादित्याभिधीयते प्रत्या
पिवाविनाभाववत्त्वमयस्याभ्यलत्वात्क्रमोनेलक्ष्यतापि उच्चा
नारंभे यदुक्तं व्यंजकमन्यवत्तधर्मैः स्वरूपप्रतिपाद्यते ॥ इदानी
मुपसंहरन्नुव्यंजकभावं प्रथमोद्योते समर्थितमपि शिष्याणा
मेकप्रयोगहृत्केन हृदि निवेशयितुं प्रवपनमाह ॥ नहि व्यंज
कत्वं वितनधनिपकारेषु निरूपितेषु कस्मिश्चिद्रूपाते किमिदं व्यंज

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कथं नाम व्यंग्यार्थप्रकाशने हि व्यंजकत्वम् व्यंग्यत्वे वाच्यस्य व्यंजक-
सिद्ध्यधीनम् व्यंग्यापेक्षया च व्यंजकसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात्स्व
व्याख्यानम् ननु वाच्यव्यतिरिक्तस्य व्यंग्यस्य सिद्धिः प्रागेव प्रतिपा-
दिता तत्सिद्ध्यधीना व्यंजनसिद्धिरिति कः पर्यनुयोगावसरः स-
त्यमेतत् प्राक्प्रकृतमतिभिर्वाच्यव्यतिरिक्तस्य वस्तुनः सिद्धिः कृ-
ता सम्प्रति व्यंग्यत्वेन व्यंजकस्य स्वरूपं प्रदर्श्यते यच्च प्राधान्येनाव-
स्थानेन तद्वाच्यतयैवासौ व्यपदेशयुक्तः तस्य च वाच्यत्वं वक्तव्यं।
शब्दस्य तत्प्रकाशिनो वाच्यस्य वा व्यंजकत्वमेव व्यापारः किं तस्या-
पागोनरपविकल्पनयान्तल्लाभान्नर्थविषयो योग्यः सतावन्मुख्ये-
न गुणवाच्यः यावत्तद्वाचकत्वाविषयो विषये वाच्यान्तरप्रतीतिः सातस्य
नीयेकृपायमात्रम् पदार्थप्रतीतिरेव वाक्यार्थप्रतीतेः काश्चिद्
तिमीमांसकादिः किमिदमिति वक्ष्यमाणश्चेदकस्याभिप्रायः ॥
प्रागेवेति प्रथमोद्योते भाववादिनिराकरणे शब्दव्यंजकसिद्धा

तत्सिद्धिः येनान्योन्याश्रयं शंकेतापि न ह्येवं तत्रैव लक्ष्यलक्षणभावादि
निभावः तदाह तत्सिद्धौ इति स्यादिति अत्र केचित् ग्रंथे लक्ष्य
हि कंचयइति नामकृतैवाच्य इत्यणिकस्या शक्तिः यते अन्वयइतिवा
वाच्याभिमतस्यापि कस्यां शक्तिः यते एवं गम्यमानत्वं न दिशा ह्यार्थ
त्वम् तदेववाचकत्वमभिधायित्वं तयैवानुदैवाभिधायकत्वं मुचिते
लायत्ये तामभिधानशक्तेतस्मिन्नर्थे इति सर्वाभिधितेऽथ नैयं त्रिरूपि
तरूपत्वं वाभिधायाभाषाद्गुणभावित्वं युक्तेनत्याह यद्येति तन्यका
थानइति तद्गम्याभिमतं प्रकाशयत्स्वयम् एतावतैतस्योक्ति उ
पायमात्रमपि अनेनतथा गुणो वाभाद्दु प्रकारे वैयाकरणैव पदेन
वयति भट्टमतेऽहि वाक्यार्थं मन येनतेः श्रेष्ठौ नोतदीयकत्वम् ॥ के
न्यालक्षणः शब्दापदार्थः प्रतिपादनमिति शास्त्रावगतैः पदार्थैः
तान्ये यस्य योग्य उपलभ्यते सप्तवाक्य इति प्रभाकरदर्शनेऽपि
यैरीयोनिमित्तिनिवाक्यार्थे पदार्थानामनिमित्तभावः परमार्थि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व.
लो.
८२
182

कथंकथमेव वैयाकरणानां तत्पारमार्थिक इति विशेषः एतच्चाचा-
भिः शब्दमोहो नैनिर्णीतमेवेति नच नरायास्पते ग्रंथयोजनैव न क्रिय-
ते तन्न यश्चैवपदेयोजनम् ग्रन्थोच्यते यच्चाह स्वार्थमभिदधा-
नोर्थान्तरमवगमयति तस्य यत्स्वार्थाभिधायित्वं यच्चान्तरार्थाव-
गमकत्वं तयोरविशेषो विशेषो वा न तावदविशेषो यस्माद्भे-
दव्यापारयोरभिन्नविषयोऽभिन्नरूपो व्यपदिश्यते तेन च तथाह वाचक-
त्वलक्षणो व्यापारः प्राहुश्च स्वार्थविषयोऽवगमकत्वलक्षणस्त्वन्यो
न्तरविषयः तच्च स्वपूर्वव्यवहारोद्भावनाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चयः
एकस्य संबंधिनेन प्रतीतेन परस्य संबंधेन तदारोपः सा लाक्ष-
णिकस्य संबंधीतदितरस्यानभिधेयस्य मध्यादिमसंबंधि संबंधीयदि च
संबंधि सालक्षण्यस्यास्यान्वयान्तरव्यवहारप्रवर्तनस्यात् तस्मा-
द्विषयभेदस्याभावनयोर्व्यापारयोः स्वरूपसिद्धः रूपभेदव्यवहारोऽपि ८२
प्रसिद्ध एव ॥ इत्थं तिरस्कृतपदे उच्यते इति सिद्धान्तः वाचकत्वस्वरा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मतं चेति स्वरूपतो भेदः स्वार्थे चैवं क्रमेणेति विवृतिनोः नन्वेतस्मा
दस्तौ कथं चेति एवकारो भिन्नक्रमः नैवस्मादिमर्थः तावता
न सा ज्ञानात्मवं पि वै नैवकार्थे सैकरूपवाभिधा लक्षणो व्यापार इ
त्यार्थोक्यरूपभेद उक्तः ॥ नवभिन्नेविषयेन शब्दादेवं हृद्योपीति
प्रसिद्धमेव दर्शयति नहि येवाभिधानशक्तिः सैवावगमनश
क्तिः ये वाचकस्यापि गीतशब्दाहे रसादिलक्षणार्थावगमनदर्श
नात् शब्दस्यापि विशेषदर्शनात् विशेषप्रकाशनधर्मेद्धः तथापी
गयोराश्रवदर्शनेयन्याहि शब्दे वेणुविशेषः स्वकविनार्थ्यविशेष
णप्रकाशनहेतुः प्रदर्शितएव विप्रतिषिद्धमनुप्रतिहतमाह
शब्दावाचकस्यापीति यदेववाचकत्वं तदेवगमकत्वं यदि स्यात् शब्दा
वाचकस्य गमकत्वमपि न स्यात् गमकत्वमेव वाचकत्वमपि न स्यात्
तत्र तद्भेदमपि गीतशब्दस्यापीति निक्षाध्यार्थं चकत्वं वक्तृवनशब्दा
दितस्यावाचकस्याप्यवगमकारिवदर्शनादवगमकारिणोपि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वाचावाचकत्वेन प्रसिद्धत्वादिति तात्पर्यम् एतदुपसंहरति तस्माद्वि
विषयत्वाद्विशेषणत्वात्तु स्वार्थाभिधायित्वमर्थान्तरानुगामिभेदः तत्त्वेव श
ध्वं॰ ब्दस्य तत्त्वयोः स्वरूपभेदः विशेषस्त्वनेनोदितः इदानीमवगमनीय॰
लो॰ स्याभिधेयसामर्थ्यादिति स्वार्थान्तरस्य वाच्यत्वव्यपदेशपताशब्दव्या
॰८२ पारविषयत्वं तत्स्यास्माभिर्विवक्षितमेव तन्नु वाच्यत्वेनैव तद्वाच्य
त्वेन न तद्धीनिवाच्यत्वेऽभिधाव्यापारविषयता तथापि तत्र सिद्धता
धर्मनिमित्ततदाह शब्दव्यापारेति ननु गीतादौ मा भूद्वाचकत्वं शङ्को
च्यते इत्याशङ्क्याह प्रसिद्धाभिधानान्तरसंबन्धयोग्यत्वेनेति तत्स्वा॰
र्थान्तरस्य प्रतीतेः शब्दान्तरेण स्वाभिधायिना यद्विषयीकरणं तत्र
प्रकाशनोक्तिरेव युक्ता शब्दान्तरेण तस्यार्थान्तरस्य यद्विषयीक
रणं तत्र प्रकाशनोक्तिरेव युक्ता न तु वाचकोक्तिः शब्दस्यापि वाच्य
नोक्तिरयुक्तेत्युक्ता वाचकत्वे हि समयएव शरणं तथा तेन प्रतिपा ॰८२
दकत्वेन तथात्वमेव शब्दस्य स्वार्थेन तदाह स्वार्थाभिधायिनेति वा

183

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वात् समर्थबलेन निर्णयेन प्रधानं प्रतिपाद्यत्वं यथा तस्यैवार्थस्य शाब्दत्वंत
त्वं प्रति। तदाह प्रसिद्धेरिति प्रसिद्धेरवाचकत्वाभिधानात् तद्गुण
यः संबंधो वाच्यत्वं तदेव तत्र यथा यत्र नेको पलब्धितस्य न चैवंवि
धं वाचकत्वमर्थप्रतिपादकस्वेदाप्ति ज्ञापितं शब्दप्रतीतस्यार्थस्यो
के रूपेण वाच्यत्वम्। यदि तर्हि नास्ति कथं तस्यार्थस्य विषयीकरणमनुक्तमि
त्याशंक्याह। प्रतीतेरिति यथा च प्रतीयते सोर्थो न वाच्यत्वाद्व
कत्वापारेणेति विलक्षणव्यापारसाध्यापारइति यावत्। नन्वे
वमाभूत् वाचकशक्तिस्तथापि तात्पर्यशक्तिर्भविष्यतीत्या
शंक्याह। न च पदार्थवाक्यार्थन्यायो वाच्यव्यंग्ययोः यतः
पदार्थप्रतीतिरसत्यैवेति कैश्चिद्विद्भिरास्थितम्। कैश्चि
द्विति वैयाकरणैः येरपि सत्याप्यसत्यतासा नाभ्युपेयते
नैवोक्तान्यपदार्थेयो वचनेतदुपादानकारणान्यायेभ्युपगते
वः येरपि तानि भट्टप्रभृतिभिः तैरेव न्यायव्याख्यावहे यथा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰ लो॰ ८५

184

द्विरुत्तनिष्ठत्वेन तदुपादानकारणानां तस्य तदुपलंभः तथैव
वाक्येन तदर्थो वा प्रतीतेः एवं तदुपादानानां निबद्धितया विभक्तयोपल
भेदावधारवाक्यार्थबुद्धिर्वैद्यैर्भवेत् ननु वाच्यवाचकयोर्वा-
च्यः न हि लोकप्रतीयमानेषु वाक्येषु बुद्धिर्ह्वीभवति वाच्यवाभा
साविनाभावेन तत्प्रकाशनात् तदुपादानकारणानामि
ति समवायिकारणानि कल्पितानि एतयोर्न्यायनिरूपिता-
नि सौगतकापिलमते तदुपादानत्वञ्च स्वकालेऽपादानाने
नसम्माणकरवृत्तान्तसिद्धेन परवर्तिश्रोभूतवेन तथापि द्य
गुपादानानामुपलंभ इत्यपरत्रो शोरस्यानः । इदं भवेदिति ॥
गुर्थेकत्वस्याभावादिति भावः । एवं पदार्थैर्वाक्यान्वार्थेन नान्य
यशक्तिसाधकप्रमाणेन विषयनिराकृत्याभिमताशक्यासा-
क्तिसाधयितुं तदुपाधितं प्रतीयते तन्न्यायप्रमाणेशानयन्नाद
नुसाज्ञरत्वहीयन्यायसत्ययोर्थैश्चबहिप्रदीपदारेणाज्ञस्पती ८५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नोक्तमनुमानेन न प्रदीपप्रदीपप्रकाशेनेव वर्त्तते नत्वस्यं गम्यतीनो॰
वाक्यावभासः यतो सौ पदार्थवाक्यार्थन्यायेनेद्रूपत्तस्तस्मान्यद्भुतं
न्यायम् आकरणं सर्वं केदाहीति केचोनूयति यथाहेति तत्रय
मकं यथा पदार्थद्वारेण वाक्यार्थः संप्रतीयते वाक्यार्थे प्रविकातद
न्यतिपत्तिर्हि वस्तुन इति तत्कथं प्रपदन्यायइदूयन्ते ननिराकृत
इत्याशंक्याह यत्र प्रथमं उद्योते यथा पदार्थद्वारेणेत्यादि कतं
दुपायत्वमात्र साम्यविवक्षया तदिति तत्समयथा साम्येनेत्यर्थः
ननु एवं गुणादर्थेद्वयपोगिन्वावाक्यस्य शामम् तत्राविवत्तस्य वाक्य
तैवच्चस्ननेतस्सायकार्यलक्षणत्वात् एवमिति प्रदीपघटवद्युग
पद्भुभयावभासप्रकारेणेत्यर्थः तस्मादिति वाक्यार्थतयैकाग्र्यं
लक्षणम् गुर्यानाद्धिवाक्यमेकमेतकम् सर्वहत्तु तेहिशाद्धय॰
नैवमसमयस्य लिंकरोति संवेदनेनैवावगमितत्वाद्धिवस्यस्या॰
पावाभावात्समयस्मरणानां च बहूनां युगपद्योगात्कोयंभेद

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्यादयमरः पुनः स्वतन्त्रस्य तेनाप्राधान्यविर्भावः नोपदेशः गुणश्रुधा
नभावेननयोव्यवस्थानात् व्यंग्यस्यहि क्वचित्प्राधान्यंवाच्यस्योपसर्जनी
भावः क्वचिद्वाच्यस्यप्राधान्यमितरस्यगुणीभावः तत्रव्यंग्यप्राधा
न्येध्वनिरित्युक्तमेव वाच्यप्राधान्येतुप्रकारान्तरंनिर्दिशन्नाह प्रकारोन्यो
त्नभेननव्यंग्यत्वेपिवाच्यस्याभिधेयत्वमपितुव्यंग्यत्वमेव तयो
रितिवाच्यव्यंग्ययोः तयोरित्यर्थः प्रकारयोर्मध्यात्प्रथमः प्र
कारइत्यर्थः प्रकारान्तरमितिगुणीभूतव्यंग्यस्योक्तिनम् व्यंग्यत्वमेवे
तिप्रकाशत्वमेवेत्यर्थः ॥ तत्रयत्रः शब्दसमाहार्थे इति व्यंग्य
स्याप्राधान्येवाच्यत्वमेवन्याय्यम् तर्हिकिमुक्तं व्यंग्यत्वमितिचे
न्निरुद्धेन :यत्नपतनदाह किंतव्यंग्यस्यप्राधान्येनाविवक्षायांवा
च्यत्वेनावहत्ववद्धिवाभ्युपगन्तव्यमतनपवनाकूहेसनदोक्तिनाव
गीयते: शब्दानां क्वचिदिविषय इति तत्रप्राधान्येनाभिव्यंग्यत्वं ·८५
भिन्नाधाकारमाह यत्रापितत्रस्याप्राधान्येनवाच्यस्यापिकिमितितस्यस्वरू

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पमपक्रियते अर्थान्तरत्वे संबंधिसंबंधित्वमनुपयुक्तं समयत्वमिति वा
च्यत्वाद्यानिबंधनम् तन्नशाधान्नेपि वियत्न इति स्वरूपमहं रूपमेवेति
भावः तद्रूपमेदृक्ष्येति एवं तावद्वाचकत्वादस्मदेव व्यंजकत्वम् विषयभे
देन तु रूपभेदेन चेत्यर्थः तावदितिवक्ष्यमाणान्तरं सूचयति तदेवाह
इतश्च वाचकत्वाद्व्यंजकत्वमन्यदेव यद्वाचकेशाद्धे काश्यपम् इतरत्वपाश्च्य
श्र्यमर्थोश्चयं वक्रपोरपि व्यंजकत्वस्य प्रतिपादितत्वात अनेन सामग्री
भेदान्करणभेदोप्यस्तीति दर्शयति एतच्च वितन्यधनितत्वलोयग्रा
र्थः शब्दोवेतिवा यदणेवालं इति वदि वचनेनाचुताले रेस्वामि
प्रथमो द्योतन एव दर्शितमिति पुनर्वितायते एवं विषयभेदात्स्वरू
पभेदान्कारणभेदाद्दवा वाचकत्वान्यदृव्यंजकत्वस्य भेद प्रतिपा
द्याभयात्रुपत्वाविशेषात्तद्धि व्यंजकत्वं गुणपोः शोभेदं दर्शयाशंका
मन्यांदपि प्रतिपादयितुमाह गुणवृत्तिरूपचारेण लक्षणयाया वा
भयाश्रयापिभवति किं तु ततोपि व्यंजकत्वं स्वरूपतो विषयश्चाभि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यतेऽरूपभेदसमन्नावदर्थयदमुख्येनयुव्यापारः गुणवृत्तिर्व्यंजकत्वेनमुख्य
तयैवशब्दस्यव्यापारः॥ व्यंजकत्वंमुख्यतयैवशब्दस्यव्यापारः नय
र्थत्रयात्प्रयेयत्रयप्रतीतिर्यातस्यागुणवृत्तेर्मनागपिलक्ष्यते अयंचास्य
स्वरूपभेदोयद्गुणवृत्तिरमुख्यत्वेनव्यवस्थितेवाचकत्वमेवोच्यते व्यंज
कत्वंतुवाचकत्वादत्यंतंविभिन्नम् एतच्चप्रतिपादितम् अयंचापरोरू
पभेदोयद्गुणवृत्तौयदार्थोर्थान्तरेलक्षयतितदोपलक्षणीयार्थात्मप
रिणतएवासौसंपद्यतेयथागंगायांघोषइत्यादौयदाव्यंजकत्वेर्थोऽपि
स्वार्थोऽर्थान्तरेद्योतयतितदास्वरूपंप्रकाशयन्नेवासावन्यस्यप्रकाशकः
प्रतीयतेप्रदीपवत् यथालीलाकमलपत्राणिगणयामासपार्वती
त्यादौ यदिच यत्रातिरस्कृतस्वरूपप्रतीतिरर्थोलक्षयतितत्र
लक्षणाव्यवहारः क्रियतेतेनहेतुमतिलक्षणैवमुख्यः शब्दव्यापा
रइतिप्राप्तम् यस्मात्प्रायेणवाक्यानांवाच्यव्यतिरिक्ततात्पर्यविष
यार्थावभासित्वम् नन्वत्पक्षेपियदर्थोव्यंग्यत्रयंप्रकाशयतित

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दाशब्दस्य कीदृशो व्यापारः उच्यते प्रकृतगुणालंकारवक्तिवशाब्दवशेनैव
वाच्यस्य तत्प्रतिपत्तौ व्यंजकत्वमिति शब्दस्य तत्र व्यापारः कथमपह्नूयते ॥
विषयभेदोपि गुणालंकृतिव्यंजकत्वयोः स्फुट एव यतो व्यंजकत्वस्य रसा
दयो लंकारविशेषा व्यंग्यरूपावच्छिन्नं वस्तु चेति त्रयो विषयः तत्र रसा
दिप्रतीतिर्गुणालंकृतिविविक्तत्वेनाविर्भूयते न च प्रकाशकत्वेनकुं व्यंग्यालं
कारप्रतीतिरपि तथैव वस्तुचारुत्वप्रतीतेर्यत्र शब्दानभिधेयत्वेन
यत्प्रतिपादयितुमिष्यते तेन व्यंग्यम् तत्र न सर्वैर्गुणालंकृतैर्विषयः प्र
सिद्धं न तेषामभ्यामपि गौणानां शब्दानां प्रयोगादर्शनात् यथा तें
षाकृत्यादिपि च विषयत्वादपि व्यंजकत्वानुपपत्तेन तस्माद्गुणालं
नैरपि व्यंजकत्वसामान्यतविलक्षणानाम् वाचकत्वगुणालंकृति विल
क्षणस्यापि च तस्य तदुभयापेक्षयैतेन व्यवस्थानम् व्यंजकत्वं हि कवि
वक्तृकत्वापेक्षयैव व्यवतिष्ठते यथा विवक्षितान्यपरवाच्ये
ध्वनौ क्वचित्तु गुणवृत्त्यपेक्षया यथास्मिन्नविवक्षितवाच्ये ध्वनौ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं॰ लो॰ ९८

187

तदुभयाश्रयत्वप्रतिपादनायैव व्यञ्जने: प्रथममुक्तं सौप्रभेदात् पन्यसौ
तदुभयाश्रयत्वनाश्रेन देवैकरूपत्वं तस्य न शक्यं वक्तुं यस्मान्नस्माद्वाचक
त्वैकरूपमेव वक्तुं विलक्षणाश्रयेऽलाश्रुते: न च लक्षणैकरूपमेवान्यत्र
वाचकत्वाश्रयेणाव्यवस्थापनात् न चोभयधर्मत्वेनैव तदेकरूपं
न भवति यावद्वाचकत्वलक्षणादिरूपरहितशब्दधर्मत्वेनापि तथा
हि गीतध्वनीनामपि व्यञ्जकत्वमस्ति रसादिविषयम् न च तेषां वाच
कत्वं लक्षणा वा कथञ्चिल्लक्ष्यते शब्दादन्यत्रापि च गीतादिशब्दानां
विषये व्यञ्जकत्वस्य दर्शनाद्वाचकत्वादियमप्रकारमयुक्तं वक्तुं ॥
यदि वा वाचकत्वलक्षणादीनां शब्दप्रकाराणां प्रसिद्धप्रकारे
विलक्षणत्वेऽपि व्यञ्जकत्वं प्रकारत्वेन परिकल्प्यते तः शब्दस्यैव प्रकार
त्वेन कस्मान्न परिकल्प्यते तदेवं शाब्दव्यवहारे त्रयः प्रकाराः वाच
कत्वं गुणवृत्तिर्व्यञ्जकत्वं च तत्र व्यञ्जकत्वे यदा व्यङ्ग्यप्राधान्यं तदा ध्व
निः तस्य चाविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति द्वौ प्रभे ९८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दावन्तर्भावोऽप्यमतः सविस्तरं निषेधो नोऽन्योन्याश्रयात् न च विवक्षि-
तान्यपरवाच्यध्वनौ गुणवृत्तिर्लाक्षणिकीति यदुच्यते तद्युक्तं यस्मा-
द्वाच्यवाचकप्रतीतिपूर्विका यत्रार्थान्तरप्रतीतिस्तत्र कथं गुणवृ-
त्तिव्यवहारः । न हि गुणवृत्तौ यदा निमित्तेन केनचिद्विषयान्त-
रे शब्द आरोप्यते अत्यन्ततिरस्कृतस्वार्थो यथाग्निर्माणव-
क इत्यादौ यदि वा स्वार्थमंशेनापरित्यजंस्तत्संबन्धद्वारेण विष-
यान्तरमाक्रामति यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ तदा विवक्षितं न वाच्य-
त्वमुपपद्यते अत एव च विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ वाच्यवाचक-
योर्द्वयोरपि स्वरूपप्रतीतिरर्थावगमनं च दृश्यते इति व्यञ्जकत्व-
व्यवहारो युक्त्यनुरोधी स्वरूपं प्रकाशयन्नेव परावभासको व्य-
ञ्जक इत्युच्यते तथाविधे विषये वाचकस्यैव व्यञ्जकत्वमिति
गुणवृत्तिव्यवहारो नियमेनैव न शक्यते वक्तुम् । अविवक्षित-
वाच्यस्तु ध्वनिर्गुणवृत्तेः कथं भिद्यते तस्य प्रभेदद्वये गुणवृत्ति-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं॰
लो॰
॰८८
188

भेदद्वयरूपतालक्षणं एवं यतोयमपि च न दोषो यस्माद्विवक्षि
तवाच्योर्थनिर्गुणाहतिमागोश्रयो भवति ननु गुणवृत्तिरूपत्व
उभयाश्रयापीति गौण्याश्रया उपचारलक्षणया : प्रथमोद्योते
एवं विभज्य निर्णीतं स्वरूपमिति भक्तिर्लक्ष्यतेऽनया लक्ष्यते तयेवमुप॰
मतलक्षणमिति वैनेयाय : वाच्यत्रयेवलक्षणेकावर सातत्ववाचकत्व
मेवेति न चापि विहितं चैव समस्तोपयोगोऽस्य वक्ष्यति यादिनास्मिति
इदानीमेव परिणतेऽरति नवाक्येन नवाप्रकारेण लक्षणाभावान्न लक्ष्यते न
वाचकत्वमन्यथा गुणवृत्ति गुणोनिमित्तमस्याः स्थापनादिति तद्वारि
कावृत्तिः प्राप्तस्याप्यारोपो गुणवृत्तिरिति भावः मुख्येपि चात्मो॰
व्यापारः सामग्रीभेदाच्च बाधकताद्युति विद्यते इत्यभिप्रायेणा
ह उच्यते इति एवमस्य लक्षणेति वाक्यैर्थे च निस्समयानुपयोगा
न्मुख्यबाधाभावसमानतानावैति विभिः प्रकारैः प्रकाशकत्वसंतवि
परीतलक्षणत्वयोश्च गुणवृत्तेः स्वरूपभेदस्याख्यातोयविषयभेद ॰८८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

माह विषयभेदोऽपीति वस्तुमात्रे गुणवृत्तेरपि विषय इत्यभिप्रायेणाविशे
षयति यत्र यत्र रूपावच्छिन्नमिति व्यञ्जकत्वस्यैव विषयः अन्यत्र तस्या वि
षयभेदो योऽन्यः तत्र प्रथमप्रकारमाह नचेति न च शक्यत इति लक्ष
णा सा मता लक्षणा विद्यमानत्वादिति हि सर्वमेवोक्तम् तथैवेति न तत्र
गुणवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः वस्तुनो यत्सर्वविशेषणवत्तया यत्राविवक्षितवाच्य
नीतया इति यदुक्तं कस्यचिन्नविभेदस्य लाक्षणिकस्याद्युपलक्षणमिति प्र
सिद्धितो लावण्यादयः शब्दाः सन्नाम रोधश्च वदान्यानुरोधैः वदा
ति विशिनष्टि प्रयोजनमिति एवमाह यः प्राणिति प्रयोजनमात्रात्तं रूढ
ये विषये अन्यत्रेत्यर्थान्तरेण सर्वमिति यथा स्थाभिप्रायात्तत्तथैव
स्फुरयति यदपि चेति गुणवृत्तेरिति पञ्चमी ग्रथनेतरद्रूपो जीवकत्वेन
च तद्वितरस्मादित्यनेन पर्यायेण वाचकत्वात् गुणवृत्तेर्द्वितीया यदपि
भिन्नव्यञ्जकत्वमित्युपपादयति वाचकत्वेति वीचिधारणाभिन्नक्रमः
अपि शब्दो भिन्नक्रमः न केवलं सर्वोक्तिरिति लक्षणया वक्तुरप्यवय

ध्व॰
लो॰
७९
189

तेन मुख्योपचाराश्रयत्वेन यद्वाचकस्यानंतदपि वाचकतद्गुणाद्विविलक्ष
णैवेत्यभिप्रायेणोक्तम् तेनायमत्रार्थः यदुभयाश्रयत्वेन वाचकस्याना
नंदभयत्वेन लक्ष्यमिति एतदेव विभजति व्यंजकत्वस्येति प्रथमतर
मिति प्रथमोद्योते सर्वत्रादिनाग्रंथेनेत्यर्थः तत्रमपि समवयति शब्दा
दन्यत्रेति वाचकत्वगौणत्वाभ्याम् अन्यत्व्यंजकत्वं शब्दादन्यत्रापि वर्त
मानत्वात्प्रथमेयतादृवदिति हेतुः सूचितः ननन्वयं वाचकत्व
व्यंजकत्वयोर्विलक्षणमेवास्त्विन्याशंक्याह यदीति शब्दादिपदेन
गौणेत्युक्तेशब्दस्येवेतिव्यंजकत्ववाचकत्वमितिद्वियदिपर्यायोक
स्यते इच्छायामुच्यादुतवात् व्यंजकत्वस्य विविके स्वरूपदर्शितेन
वि चयात्वेकत्वविपर्ययस्य लाम् एवंहि पदेनगतो भ्रमोनुत्पन्नोपि ॥
स्यादिति भावः शब्दनोपपादितं विभागमपसंहरति तदेवमिति
व्यवहारग्रहणेन समन्वयोपाधीन्व्युदस्यति नन्वाचकरूपो जीव
त्वनादिनिवहेन कुर्यं यदुक्तम् तदाविवदितवाच्यभावयोर्मिद्धनम

७९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वति तस्य लक्षणैकशरीरत्वादित्यभिप्रायेणोपक्रमते गुणेत्याद्यु
यादिति निर्णीतस्वरूपस्यैवैतन्न तथापि गुणाहतैरपि विवदितव्याद्यो
स्फुटनिरूपणवैलक्षण्यमुः प्रपञ्चयति तेषुनाशंकानिवारणार्थोयमुप
क्रमः । गुणेत्याद्यभेदस्वीकारलक्षणैकमयं द्वितीयभेदतेयः । विव
क्षितान्यपरवाच्य इत्यादिनापराङ्गरूपगमस्य स्वीकारोद्दर्शयते ।
गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वाभावे हेतुं दर्शयितुं तस्यापवादगुणाहतैरप्यावहेतो
तंदर्शयति नदीति गुणानतयाभूतिर्व्याप्यावोगुणभूतिः गुणीभू
तिर्व्यंनस्यारम्भादिनावसूर्तिरयोतरविषयेऽपि प्राधान्यस्य समानाधि
करणमिति विषोणार्दशयति यत्र न्यस्वार्थमिति तन्नाण्दर्शयति
प्रुतेनेनभेदत्वयेनव स्वीकृतमविवक्षितवाच्यभेदत्वयान्यकामिति
स्पष्टयति गुणवातम्येनेति तस्यार्थप्राधान्येनतदेवभेदद्वयस
वयति गुणवैवेतियतोननवाकरोहेतुर्वलात्कुणदर्शनिव्यावा
हात्वोन्यान्यतत्स्वततदित्यर्थः युक्तिलोकप्रसिद्धिरूपामभावितामि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं· लो· ·१०· ४५। 190

त्ति दर्शयति स्वरूपमिति उच्यत इति शरीरापादि: इंद्रियादेस्तु कारण
त्वेन व्यंजकत्वे शरीरस्य ज्ञो एवमभ्युपगमे शब्दरूपीत्वेपं दर्शयति न
स्मेति शब्दविवक्षितवाच्यस्य यत्प्रभेदद्वयं तद्गौणलाक्षणिकनाम्न
कैः शब्दार्थद्वयं लक्षणेनैवाभासत इत्यर्थः एतत्प्रतिहरति प्रथममुपी
निरोमार्गः प्रभेदद्वयं सजाप्रयोनिमित्तनयाशक्तुकल्पानिवे
धूणीयमित्यर्थः एतच्च पूर्वमेव निर्णीतम् तदृष्टाभावे हेतुमाह
गुणवृत्तिर्हि व्यंजकत्वशून्यापि दृश्यते गुणवृत्तिर्हि व्यंजकत्व
शून्यापि दृश्यते गौणलाक्षणिकरूपोभयरूपेत्यर्थः ननु व्यंज
कत्वेन कथं शून्या गुणवृत्तिर्भवति यतः शब्दैकदेशे हि प्रयोक्ते
गुणवृत्त्यर्थदर्शनेन तत्र न शब्दः स्वलक्षणतिविति नहि प्रयोजन
शून्य उपचारः प्रयोजनांशमिति वेशांशे व्यंजकव्यापार इति भव
द्भिरेवाभिप्रायमाशङ्क्याह व्यंजकत्वं च यथाकेवलकत्वयतो
निदूनकाव्यं यथा विना न व्यवतिष्ठते गुणवृत्तिस्तु वाच्यधर्मा।

·१०·

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्रयेणसंबंधमात्राश्रयेणवाभेदोपचाररूपसंभवति वाच्यधर्मेति
वाच्यविषयोपधर्मोभिधाव्यापारस्यसाश्रयेणतद्रूपट्टहणाये
मर्थः श्रुतार्थापत्तिविषयार्थान्तरस्याभिधेयार्थोपदानेपवपर्ये
वसनादितिभावः ननुगौणस्योदाहरणमाह यथानीलत्वाव
ग्निमाणवकश्राद्धादटून नामोदकपूर्वास्यानवभिन्नादौ यथावचि
येनवेनास्तिगुणैकरूकभिन्नादौ द्वितीयमिपिप्रकार चाजकत
श्चन्यविदर्शयितुनुपक्रमते यापिलक्षणारूपागणहत्तिस्या
श्रुप तन्नपीयार्थसंबंधमात्राश्रयेणवाकरूपसंबन्धप्रतीतिर्वि
नासंभवत्येव यथा पंकुः क्रोशातीत्यादौ विषये वाकरूपवि
श्रान्तिस्थानम् तदभावसमनैकानव्यापारोनैवोन्मीलति
प्रत्याहृत्यवाक्यरूपप्रवविश्रान्तेः लक्षणस्यनशक्तिव्यावभवसा
हुतश्चकत्ववत् नन्वयनवयरपर्यवेविश्रान्तिस्तु किंकर्त्तव्यमित्या
शंक्याह यत्रतस्याचाकरूपसंबंधप्रतीतिस्तत्रलक्षणैवयजक

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध॰ लो॰ ९२ 9

नानुपपत्त्यैनैव बुद्धिकल्पनेन स्खलितगतिरेवं व्यंजनव्यापारः परिस्फु
टप्रतीत्यः इत्यत एवाह ततमेवाह वाचकत्वबुद्धिरिति वाचक
त्वे हि नियेषांमितो व्यंजनव्यापारः प्रथमं ध्वनिप्रभेदमन्यादे
शोनेतिभावः किंच वस्तुनि सत्त्वे स्वतोऽसंभवति संभवदेव वस्तुनं
मस्तामेवारोप्यते विचारस्य स्वलक्षणा प्राणां न मूलत्वाच्च
भवेः तदुच्यते नयनस्य कथारोपव्यवहारः स्वलक्षणापायिवी
मितिहि स्पष्टारोपस्तस्मादत्र व्यंजनव्यापारस्यैव प्रधान्यमतो
नारोपव्यवहारः सपरव्यंजनव्यापारानुरोधियो विश्रुतित
वाह शुभ्रभक्तिनावायेनयत्र व्यवहारोपयाथा स्वलक्षणप्रा
पृथ्वीमित्यादौ तत्र वा रूपेण व्यंग्यप्रतीतिरेव प्रयोजिके ति न
यादिविषयेविषये गुणवृत्तौ सत्यामपि ध्वनिव्यवहार एव युक्तानु
रोधी प्रयोजिके ति व्यंग्यमेवाह प्रयोजनरूपप्रतीतिविश्रा ९२
मस्थानमतोऽपि तेन संभवति प्रतीतिविश्रान्तिरापादनीया

पि न भवति ॥ सत्यामपि तिर्व्यंजनव्यंजनव्यापारसंपन्ने येल
णमात्रमवलंबिनायामिति भावः ॥ तस्मादविवक्षितवाच्ये
नैतद्वयोरपि प्रभेदयोर्व्यंजकत्वविशेषणाविष्टा गुणवृत्तिर्न
न देकेत्रणाम्ब्रह्यहृदयाह्लादि प्रतीयमानप्रतीतिहेतुत्वा
त् व्यंजकत्वलक्षणो यो विशेषः तेनाविशिष्टः अवियमाने विशिष्ट
विशेषाभेदनेयस्यास्तु व्यंजकत्वेन तस्याभेदस्यापेः ॥ यदि वा व्यंज
कत्वलक्षणेन व्यापारविशेषणाविष्टा न्यक्कृतस्वभावा या समं
ताख्या मा तदेकतिनेन व्यंजकत्वलक्षणेन महदेकलक्षणेय स्या
स्तात्तयाविधानुभवति अविवक्षितवाच्यव्यंजकत्वे गुणवृत्तेः
हृदयकृत्सारूप्रतीतिहेतुत्वात् विवक्षितवाच्यव्यंजकत्वेन ॥
न हि गुणवृत्तेश्चारुप्रतीतिहेतुत्वमस्तीति दर्शयति ॥ विष
यान्तरेतत्तुपश्यन्यायाच्च दर्शनात् एतच्च समवशाकल्पितमं
पिस्फुरतने प्रतीते यश्चनरुकम् ॥ श्रीगिवर्हरिन्याद्दीशागिति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व. लो. ९२

192

प्रथमोद्योते नियतस्वभाववाच्यवाचकतादौपाधिकत्वेनानिय
तव्यंजकत्वं कथं न भिन्नमिति दर्शयति अपि च व्यंजकत्वलक्षणो
योयं शब्दार्थयोर्धर्मः स प्रसिद्धसंबंधानुरोधीन कस्यचिद्विम
तिविषयतामर्हति शब्दार्थयोर्हि प्रसिद्धो यः संबंधो वाच्यवाचक
भावाख्यस्तमनुरुन्धान एव व्यंजकत्वलक्षणो व्यापारः साम
ग्र्यन्तरसंबंधादौपाधिकः प्रवर्तते अत एव वाचकत्वात्तस्य वि
शेषः वाचकत्वं हि शब्दविशेषस्य नियत आत्मा संबंधव्यु
त्पत्तिकालादारभ्य तदविनाभावेन तस्य प्रसिद्धत्वाच्छब्दत्वाणाय
वच्छेदेन तस्य प्रतीतेरितरथा प्रतीतेः औपाधिक इति व्यंजक
वैचित्र्यं यत्सर्वं तत्कृतं तत्कृतत्वे इत्यर्थः अत एव समयनियमिता
दत्तिपायाव्यापाराद्भिन्नलक्षणः इति यावत् एतदेव स्फुटयति अ
तएवेति औपाधिकत्वं दर्शयति करणादीति न च तत्प्रतिय
तत्वांकेन सस्वरूपपर्यालोचनया नैष दोषः यतः शब्दात्मनिय

९२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तस्या नियतत्वं तत्र स्वविषये व्यंजकत्वलक्षणे लिंगत्वस्यायसाम्यस्य व्यंजक-
भावस्यलब्धत्वे तथाहि लिंगत्वमात्रयेव नियताभावसमिच्छाधीनत्वा
त्स्वविषयव्यभिचाराविच नचैवं देवयात्रादिष्विन व्यंजकत्वेन शाब्दात्मलि-
नियतत्वादेव वर्तमानवाचकत्वप्रकारत्वेन शब्दाकल्पयितत्वम् यदि हि
वाचकत्वप्रकारत्वेन सम्भवन्नेकह्यानि नियतापि स्याद्युक्तकत्वं वत ॥
किं तस्येति श्रुतिनियतत्वाद्यथा कृविकल्पतेयापरमार्थिकरूपेणाभि-
नवावस्त्वन: परीक्षोपपद्यत इति भाव: शाब्दात्मनीति संकेतस्य
देयदस्वरूपमात्र इत्यर्थ: श्रुत्रयोर्विति नहि धर्मैवाद्धिगमकत्वम
नातनं श्रुत्यागमकत्वम्सवदर्शनात् इच्छाधीनत्वादिति इच्छामा-
त्रपरत्वयमर्वत्व नियता साव्याप्ति: सम्पूर्णाप्रवृत्ति: स्वविषयेति
स्वस्मिन्विषये वक्तृस्यतेवेरूप्यादेर्न व्यभिचरतीति न कस्याचिदिभं-
त्तिमितिय दुक्ते तदेव स्फुटयति सर्वतथाविधज्ञापाधिकोयमर्थ:
शाब्दानामौत्पत्तिकशब्दार्थसंबंधवाकातत्र विदाणेरु घयाणोक

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध॰
लो॰
॰१२३
193

ज्ञेययोर्वाक्ययोर्विशेषमभिदधता नियमेनाभ्युपगन्तव्यः तदनभ्युप
गमे हि तस्यमाणार्थमेवं पुनि स्तुते सत्यप्यपौरुषेययोरुपेययोर्वाक्य
योरर्थप्रतिपादने निर्विशेषत्वं स्यात् तदभ्युपगमेऽपौरुषेयाणां
वाक्यानामशक्यानुष्ठानविधानसमारोपेऽपि तौपाधिकृत्यापारान्तरेण मन
पि स्वाभिधेयसंबन्धापरित्यागे मिथ्यार्थत्वापि भवेत् सच्चैतिच्च
जकत्वलक्षणः इत्यर्थः गौणत्वेनेति जन्मनाद्वितीयोभावविका
रः सत्ताद्रूपः सामीप्याल्लक्षणे विपरीतलक्षणानामज्ञानत्वात् ॥
रत्वाद्वाक्येतानि कथं हि नित्यपर्यायः तेन नित्ययत्नार्थयोः प्राप्ति
लक्षणासंबन्धमित्युक्तिजैमिनेयमतेनेत्यर्थः निर्विशेषणमिति ननु
पौरुषदोषाद्य वेषु मात्रं किञ्चित्करत्वान्निर्बन्धनं पौरुषेयेषु वा
क्येषु यदप्रामाण्यं तन्न प्रसिद्धेन प्रतिपन्नत्वात् हि यदि नत्या प्रतिपत्ति
र्ल्लाहि वाक्यस्य न कश्चिद्दूषणाय इति कथमप्रामाण्यं अपौरुषेयत्वे
वाक्ये प्रतिपत्तिविरोधान्न्यायात्तथा स्यात् ननु यथा मतं तदभ्युपगमेऽपि क

१२३

यं मिथ्यार्थं तानहि प्रकाशकत्वलक्षणं स्वधर्मं जहातीत्याह इत्या
धीकत्वात् । दृश्यते हि भावानामपरिमित्यत्वं स्वस्वभावानामपि
सामर्थ्येन तदनुसंधानसंपादितौपाधिकरूपान्तराणां विकर्तु
त्वमित्यवगम् । तथा हि हिममसृणशुभ्रशीतलत्वेन निर्वापितसकलजी
वलोकं शीतलत्वं दहनतामेव श्रियतमाविरहदहनदह्यमानमा
नसैजनैवालोकमानानां संतापकारित्वप्रसिद्धमेव तस्मा
त्पौरुषेयाणां वाक्यानां सत्यत्वे स्वसंगीतार्थसंवादे मिथ्यार्थ
त्वे समर्थंयित्वमिश्रूनावाचकत्वमतिविकल्पोविद्रूपमौपाधिकं
रूपमेवाभिधानीयम् । न त्वेजनकलादनेनान्यत् संयप्रका
शनं हि संजनकत्वे पौरुषेयाणि वाक्यानि प्रामाण्येन शुक्रणा
भिप्रायमेव प्रकाशयतीति सर्वज्ञप्रणयनत्वनन्तरभिधेयः । तेन स
र्वाभिधानत्वस्य वाच्यत्ववाचकलक्षणसंयाभावात् । प्रायात्न्ययस्य
रूपमयत्वपुरुषो वेदतिभवति प्रत्ययोनत्वेयमर्थं इति तथा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रामाण्यं तद्दर्शनमात्रबाध्यते ननु शाब्दोन्वय इत्यनेन पुरुषा
ध्वं. भिप्रायानुमेयत्वप्रादेवाशुत्यर्थेण वाक्यादौ मिथ्यात्वमस्ते तेन म
लो. हेतिमुनियतत्वया नैसर्गिकाभावादिति भावः ननु नेनन्या
येनुमवेषामेव लौकिकानां वाक्यानां बोधनिश्चयवहारः प्रसक्तः
०१८४ सर्वेषामेवानेन न्यायेन व्यञ्जकत्वात् सत्यमेतत् किन्तु वक्त्र
194 भिप्रायविशिष्टार्थप्रतिपादनेन यदिदं व्यञ्जकत्वं तत्सर्वेषाम
वलौकिकानां वाक्यानामविशिष्टम् ननु वाचकत्वाद्भिद्य
ते व्यञ्जकत्वं यदिहन यत्नानन्तरीयकतया व्यवस्थितं न विवक्षितं त
न यस्य तु विवक्षितत्वेन व्यङ्ग्यस्य स्थितिस्तद्व्यञ्जकत्वं ध्वनिव्य
वहारस्य प्रयोजकं न यत्त्वभिप्रायविशेषरूपं व्यङ्ग्यं शब्दार्थो
भ्यामेव प्रकाश्यते तत्तु भवति विवक्षितं तात्पर्येण प्रकाश्यमानं
सत् किन्तु तदेव केवलमपरिमितविषयस्यापि ध्वनिव्यवहा ०१८४
रस्य न प्रयोजकमव्यापकत्वात् ननु यथा प्रदर्शितो भेदत्रयरू

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पंतात्पर्येणद्योतमानमभिप्रायरूपमनभिप्रायरूपंच सर्वमेवध
निव्यवहारस्यप्रयोजकमिति यथोक्तव्यंजकत्वविशेषैर्धनिल
क्षणेनातिव्याप्तिर्नचाव्याप्तिः तस्मादवाच्यत्वविशेषमतेनता
त्पर्यव्यंजकत्वलक्षणः प्राङ्न्यायपाठेन विरोधीप्रत्युतानुगुणत्वल
क्षते नान्तरीयकतयेत्निगमानयेतिष्ठ. तेऽप्यभिप्रायस्यकेवल
भिप्रायविशिष्टोऽर्थस्तत्परताभिव्यञ्जनप्रणयनादिभिः यायोव्योनत्व
भिप्रायमात्रेणाविकिंचिन्नूतनमितिभावः विवक्षितत्वेनेति
प्राधान्येनेत्यर्थः यस्मान्निति धन्युदाहरणेष्विति भावः का
व्यावाक्येभ्योऽद्दिननयनाद्युपयोगिनी प्रतीतिरभ्युपगते श्रु
ऽपिरन्तशीतिरविप्रांतिकारिणी सा चाभिप्रायविशिष्टत्वेनाभि
प्रेतत्वपर्यवसाना नन्वेवमभिप्रायस्यैवव्यंग्यत्वात्त्रिविधं
व्यंग्यमितियदुक्तंतत्कथमित्याशंक्याह यदिति एवमीमां
सकानांनाशविमतिः केचितिप्रदर्श्य वैयाकरणानो नैवसा.

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं. श्लो. ९५

196

स्रोतिरदर्शयति परिनिष्ठितनिरपभ्रंशशब्दब्रह्मलक्षणं न विपश्चितां
मतमाश्रित्यैव शब्दब्रह्मणो यत् धनिक्वचनादाव इति चेत् अत्र किंचिद्विशेषाविशे
षो विद्यते ॥ परिनिष्ठितं प्रमाणेन स्थापितं निरपभ्रंशं गलित
भेदप्रपंचतया निरूपणं यच्छब्दविद्यायां संस्काररहितं शब्दाख्यं प्रकाश
रूपतामर्शस्वभावं ब्रह्म व्यापकत्वेन बृहत् विश्वनिर्भरतया बृंहितत्वे
विश्वनिर्माणकारित्वाच्च ब्रह्म यैः इति एतदुक्तं भवति
वैयाकरणानां वाङ्मयप्रदेनान्यत्किंचिदिष्टमस्ति न चैतावता यावच
कर्तृत्वं ज्ञातृत्वयोः शब्दविद्यापदेन तैरपि व्यापारानन्तरमभ्युपगतमेव
एतच्च प्रत्यभिज्ञायां विततया निरूपितम् एवं वाक्यविदां पदविदां
चाविमतिविषयत्वं प्रदर्श्य प्रमाणनयविदां ताकिकाणां मतेन
युक्ताविमतिरिति दर्शयन्नाह ॥ कश्चिन्मशब्दार्थसंबंध
वादिनां न यत्किंचिदमननुभवसिद्धपदार्थजलभावः श्रु ९५
ह्नानामर्थानरात्मानमिव निर्विरोधमश्नोति न प्रतिष्ठापयदवी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रवर्तयति वाचकत्वे हि तार्किकाणां विप्रतिपत्तयः प्रवर्तन्तां किमि-
दं स्वाभाविकं शब्दानामाहोस्वित्सामयिकमित्याद्याः व्यञ्जकत्वे तु
तत्पृष्ठभाविभावान्तरसाधारणे लोकप्रसिद्ध एवानुगम्यमाने को विम-
तीनामवसरः अलौकिके ह्यर्थे तार्किकाणामभिनिवेशाः प्रवर्तन्ते
न तु लौकिके न हि नीलमधुरादिष्वशेषलोकेन्द्रियगोचरे बाधार-
हिते तत्त्वे परस्परं विप्रतिपन्ना दृश्यन्ते न हि बाधारहितं नीलमिति
ब्रुवन्नपरेण प्रतिषिध्यते नैतन्नीलं पीतमेतदिति तथैव व्यञ्जकत्वं
वाचकानामवाचकानां च गीतध्वनीनामशब्दरूपाणां च चेष्टादी-
नां यत्सर्वेषामनुभवसिद्धमेव तत्केनापह्नूयते अशब्दमर्थं रमणीयं
हि सूचयन्तो व्याहारास्तथा व्यापारा निबद्धाश्चानिबद्धाश्च विद-
ग्धपरिषत्सु विविधा विभाव्यन्ते तानुपहास्यतामात्मनः परिह-
रन्कोऽतिसन्दधीत सचेताः ब्रूयात् अस्त्यतिसन्धानावसरो व्यञ्ज-
कत्वं शब्दानां गमकत्वं तच्च लिङ्गत्वमतश्च व्यङ्ग्यप्रतीतिर्लिङ्गिप्रती-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं. लो.
196

निरवेति लिंगलिंगिभावं पर्वते धूमाग्न्योर्व्यंजकत्वं शब्दानां गमकत्वं
न च लिंगत्वमनयोः व्यंजकत्वं प्रतीतिलिंगिमतीति निरवेति लिंगलिंगिभा
वं पर्वते धूमाग्न्योर्व्यंजकभावी न : पर : कश्चित् श्रुतस्तत्र दवक्ष्यमेव
वा शब्दस्य यस्माद्वक्त्रभिप्रायोपलक्षणव्यंजकत्वमिदानीमेव वक्ष्यामप्रति
पादितं वक्त्रभिप्रायस्यानुमेयत्वम् कृत्रिमेति कृत्रिमः संस्कारमात्र
स्वभावः परिकल्पितः शब्दार्थयोः संबंध इति यद्वदंति नैयायि
कसौगतादयो यथोक्तं न सामयिकत्वाच्छब्दार्थप्रत्ययस्येति न
याशाह : संकेतितानामप्रवृत्तेरिति अर्थानवगमात् मिति दीपादीनां न
न्वयभावेन विवेद्यापि सिद्धेन च विमत्यादिनमित्याशंक्याह निर्वि
रोधश्चेति अविद्यमानो विरोधो यस्य विरोधो बाधात्मको द्वितीये
न तावन्नेन यस्मात्तेनान्वयभावसिद्धः प्रत्यायितः शब्दार्थः अनुभवसिद्धेन च
प्रत्ययेन यथावाचकत्वं नन्वन्तराये --- पि विमतिः नैतत् नहि
वाचकत्वे सा विमतिरपि तु वाचकत्वस्य नैसर्गिककृत्रिमत्वादौ तद्वि

द् वाचकत्वेऽपीति नन्वेवं व्यंजकत्वस्य धर्मान्तरत्वेन विप्रतिपत्तिविषयत्वा
भिव्यक्तिरूपाविशेषात्कथं व्यंजकत्वेऽपीति भावान्तरेति प्रतिभाविकोचादेः सं
तिकत्वे वक्तृत्वादिकस्थानादियोग्यतेति इह प्रकाममस्तु संशयः शब्दस्याभि
धेयप्रकाशनव्यंजकत्वेन यावत्प्रमेकत्वप्रभावान्तरेषु नानारूपेव प्रकृते पी
तिनिमित्तैकरूपैकः संशयस्यावकाशोऽनन्यः नैतद्विलसितिनीलो
हितविप्रतिपत्तिरपि तु प्राधान्यकृतमिदं परमाणवमिदंस्थानमात्रमि
दं त्वन्यकृतमिदमसत्त्वकृतमिति तत्स्वरूपे लौकिकानां विप्रतिपत्तयः प्राव
कानामिति निधनदाहरणेऽपीति भावः अथाहमिति अभिव्यापारः
णास्यापि मित्यर्थः रमणीयमिति प्रतीयमानत्वेनैव सुन्दरीभवती
त्यनेन ध्वन्यमानतायामसाधारणप्रीतिलाभः प्रयोजनमुक्तम्
निबद्धाः प्रसिद्धाः तानितिव्यवहारान्कः सर्वेतापमिसंरथीतत्ना
हियेत्यर्थः लक्षणेवनादेशाः आत्मनः कमभृतस्यपोपदृश
नीयतानत्यापविज्ञारेणोपलक्षितात्मा परिजिद्दीर्षितित्यर्थः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व. लो. ५८

(19)

ग्रस्तीति व्यंजकत्वेनाप्युक्तेनैतन्नव्याप्तिरिति लिंगं न भवति अपितु लिंगालिं
गिभाववचनार्थं इदानीमेवेति जैमिनीयमतोपक्षेपे नन्वेवमपि
दिनाम स्यान्नहि ग्रहित्रवाचकत्वं गृह्णत्व्याप्तिरिति कोऽयं जनकत्वलक्ष
णः ग्राह्यव्यापारो ह्यलीकस्याभिरभ्युपगतत्वं तस्यैवमपि न काचिदि
ति: नहि व्यंजकत्वलिंगत्वमस्य स्वतन्त्रासर्वया अभिज्ञा ग्राह्य प्रकार
विलक्षणत्वं ग्राह्यव्यापारविषयत्वं वा तस्यास्तीति नास्य वाचयो
विवादः न तु नरयं परमार्थो यतो जनकत्वे लिंगत्वमेव सर्वत्र व्यंग्यत्व
नीतिस्त्रलिंगिशतीति वैवात् यदपि स्वपक्षसिद्धये स्मृतकमङ्गरितं
तथा वक्रभिप्रायस्य व्यञ्जकत्वेनाभ्युपगमात् तन्यकार्येन ग्राह्यानां
लिंगत्वमेवेति यदि तत्रया स्मालिरविरितं तत्र विभज्यप्रतिपाद्यते ॥
अयं तो द्विविधो विषयः ग्राह्यो नामानुमेयः प्रतिपाद्यस्तु तत्र
मेयो विवक्षितो ल न तो विवक्षा ग्राह्यस्वरूपप्रकाशने च्छा शब्दे नार्थप्र
काशने च्छा वेति द्विप्रकारा तत्राद्या ग्रहाद्य व्यवहाराणां सा हि ५७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मे.

प्रमाणमात्रप्रतिपत्तिफलादित्वीयानुग्राहकविशेषावधारणावसिता

यद्वा इति मणिशास्त्रकारणं अवद्वारनिबन्धनीनवेत्युक्तमेव यो विषयः

शास्त्राणाम् प्रतिपाद्यत्वस्य प्रयोजकं रूपं प्रतिपाद्यत्व समीहा विषयीभूत

तोऽर्थः सर्वविधियो वा ध्येयत्वस्य प्रयोजकादिकं तावत् सर्वशास्त्रार्थ

प्रकाशयितुं समीहते कदाचित् स्वशास्त्राभिधेयत्वेन प्रयोजनान्वेत

यात् कयाचित् सन्निविधिपि प्रतिपाद्यो विषयः शास्त्राणां लिङ्गि

तयास्वरूपेण प्रकाशते शुचिन्नहुडिमेणा कुचिमेलावासबधा

तरेणविवक्षाविषयेव इति स्वार्थसमशास्त्रे लिङ्गतया प्रतीयते न नु

स्वरूपेण यदि हि लिङ्गतयानत्र शास्त्राणां व्यापारः स्यान्नकुत्रार्थे

सम्यक् स्त्रियां नादि हि विवादाएवप्रवर्तेरन् धर्मादिलिङ्गानुमिता

न मेयानुरवत् अग्नयस्त्वार्यो वा व्यसा मेध्यादि मनया वाच्यवकु

हस्सत्वबधीभवन्त्येव सोनात्स सोनास्त्रावादिसंबंधस्यापयोज

कः वाच्यवाचकभावाश्रयत्वं तं वाचकत्वस्यप्रागेव दर्शितम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध॰ लो॰ ७८

158

तस्मात्तदभिप्रायरूपप्रबन्धयोर्लिंगितयाग्राह्यमो व्यापारः तद्वि
षयेकृतेन प्रतिपादयतया प्रतीयमानेतस्मिन्नभिप्रायरूपेनभिप्रा
यरूपेवाचाचकत्वेनैव व्यापारः सम्बन्धान्तरेण वा नतावद्वाचकत्वे
न यथोक्तं प्राक् सम्बन्धान्तरेण व्यंजकत्वमेव तच्च व्यंजकत्वं लिंगत्व
मेव प्रालोकादिवन्न्यायादृश्यत्वात् तस्मात् प्रतिपाद्यो विषयः प्र
त्यूनानां न लिंगत्वेन सम्बन्धी वाच्यत्वात् योहि लिंगत्वेनतेषां सम्बन्धीय
थोऽभिप्रायो विषयः स न वाच्यत्वेन प्रतीयते तेपि वाणादिकत्वेन प्रति
पाद्यस्य स्वविषयस्य लिंगत्वेनाहि विषयाणामविशेषतः प्रतीतौ लौकिके
वेदक्रियमाणानामभावः प्रसज्येत नेष्यते च्चोक्तमेव यथा च वाच्य
विषये प्रमाणान्तराद्गमनेन सम्यक् प्रतीतौ कविक्रियमाण
यास्तस्य प्रमाणान्तरविषयत्वेस्यापि न ग्राह्यव्यापारविषयताद्यानि
लक्ष्येरूपस्यापिकाद्यविषये च वाच्यरूपप्रतीतौ नास्त्यास्त्य निरू
पणस्याप्रयोजकत्वमेवेति तत्र प्रमाणान्तरव्यापारपरीक्षायाः ·७८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सायैवसंपद्यते तस्माल्लिंगिप्रतीतिरेवसर्वत्रशब्दप्रतीतिरितिन॰
शाकेवकृम् यदिनामस्यादितिशंकावादिनयाभ्युपगमेपिस्वप॰
तत्त्वावग्रासिप्रतीतिरर्पयति शब्देति शब्दस्यव्यापारः संनिवि
षयः शब्दव्यापारविषयः अनेनशब्दस्ययोव्यापारस्तस्यविष
योविशेषइत्याह: नयन्नतीति प्रदीपलोकादौलिंगालिंगभावो
व्यापकइतिकथंतातात्म्य विषयइति शब्दउद्यातितोयावतिप्र
तिपत्तित्वावानिविषयइत्युक्तः तत्रशब्दप्रयुक्ताश्चर्थप्रतिपि
पादयिषावैनभवत्युपविवक्षानुमेयाभावात् यत्तुप्रतिपिपा
दयिषायाःकर्मभूतार्थस्तत्रशब्दःकारणत्वेनव्यवस्थितः नत
स्यावनुमेयः सदिच्छयादिप्रतिपादयिष्येवकेवलमनुमीयतेन
च तत्रशब्दस्यकारणत्वेपैवलिंगस्येतिकर्तव्यतापत्तयमशब्द
णतादिकामात्रिक्यपिवत्येवसंकेतस्मरणादिकानतत्रशब्दो
लिंगमितिकर्तव्यतावदित्याचकयाभिधाव्यापारकत्वेतिद्वती

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰ टी॰

१६१

यथांजननव्यापारम् एतदाह नवेत्यादिना कथाचिति गोपन
हेतुमौद्रयोल्लिलाभावि संधानादिकयेत्यर्थः याथार्थ्य इति अनु
मानेहि लिङ्गिन स्वरूपमेवेति भावः औपाधिकत्वेनेति वह्निका
हित्वाद्यादेर्धर्मस्य विशेषणत्वेन भाति प्रतिपाद्यस्येति अर्थोऽस्य
स्य लिङ्गिन इति अनुमेयत्व इत्यर्थः लौकिकेरवेति इकार्यालो
कानविप्रतिपत्यर्थेनुविप्रतिपत्तिभावेन ननु यदा अत्र गौर्यः
प्रतिपन्नलक्षणसम्बन्धान्तलिङ्गयोरनुमानादेवाक्रियत इति उक्त नन्वप्य
नुमेयत्व अथो प्यमेव वाच्यत्वापादि सम्बन्धविशेषयोरनुमानादेव
यदाहुः शब्दवृद्धादिसंवादसामान्यादनुमानतेति नवैवता
वतावाच्यस्य प्रतीतिरनुमानिकी किं न तत्र तस्य नु लोपत्व स्य सम्य
व स्यात्तद्व्यत्यापि भविष्यतीति एतदाह यदा वेत्यादिना एतेनाप्युप
गम्यार्के ननुनेनप्रयोजनमित्याह काव्यविषयवेति अप्रयोज
कमिति नहि लोकवाक्यानामग्निहोत्रादिवाक्यवत्कार्यार्थप्रतिपा

९८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दनद्वारेण प्रवर्तकत्वाय प्रमाणमेवमन्विष्यते यतो नीतिमार्गोपयोगे न मायिता
न् एतद्बोधकं वितत्य शास्त्रं उपहासायैवेति नायं सहृदयः केवलमनु-
ष्ठानकोपयोगमकर्कशो हृदयः यतो लिंपतामहं नालमित्येव उपहा
सः ननु एवं तर्हि माभूत्यत्वेयत्वव्यंजकत्वानुयतनशोऽनुमानत्वं यत्वापयद्यु
वेतनशनत्वव्यंजकत्वमिति कथं पदयन इत्याशंक्याह यतनुमेयरूपव्यं
ग्यविषयेशाहानां व्यंजकत्वेन हेतुनिश्चयद्वारस्यप्रयोजकमपि नव्यंज
कवलतया शब्दानां व्यापारोऽत्र निकशब्दार्थसंबंधवादिनाप्यभ्युप
गंतव्य इति दृष्टानार्थेऽनुपपत्नम् न हि व्यंजकत्वं कदाचिद्भावेन क
दाचिदप्रतीतत्वेन शब्दानां वाचकानामवाचकानां च सर्ववादिभिः प्र
तिपत्यमिनयमलाभियेनानुगात्व्यः तदेवं गुणवृत्तितो वाचकादि
भ्यः शब्दप्रकारेभ्यो नियमेनैनावदिलक्षणं व्यंजकत्वम् ॥ नु व्यंज
कत्वनुद्दिष्टलिलक्षणमभिप्रायविषयं यद्व्यंजकत्वमनुमानैकयाग
तोमतत्वेत्वप्रयोजनं धनिश्चयद्वारस्यतत्किमर्थं तत्स्वंमयार्दे तमि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वाशंक्याह गुणवृत्तिरिति यत्तदेवसंलक्ष्यमिति रूपयति नहीति एवंविध
ध्व. विदनुमानेनाभिप्रायादौक्वचित्स्वलक्षणे दीपालोकादौक्वचित्कार्येण
लो. नगीतध्वन्यादौक्वचिदभिधेयादौक्वचिद्विवक्षितान्यपरवाच्यादौक्व
२ चिद्गुणवृत्त्याविवक्षितवाच्येनुगृह्यमाणेव्यंजकत्वेदृष्टत्वात्ततएवतेभ्यः
२०१ सर्वेभ्योविलक्षणमस्यरूपमिध्यतीति नत्वाह रूपान्तरेणेति नन्वभि-
द्धस्यकिमस्यैरूपसंकोचःक्रियतेभिधाव्यापारगुणवृत्त्यादेर्लक्षमेव
सामर्थ्यात्तेषांपृथक्निपातायद्विशिष्टरूपंतदेवव्यंजकत्वमुच्यतामित्या
शंक्याह तदुक्तःपाणिनेपितस्यशब्दादभिधेयमानेनविशेषस्याध्वने
यत्प्रकाशनंविप्रतिपत्तिनिरासायसहृदयव्युत्पत्तयेवातत्क्रिय-
माणमभिसंधेयमेव नहिसामान्यमात्रलक्षणेनोपयोगिविशे
षलक्षणानांप्रतिक्षेपःशक्यःकर्तुम् एवंहिसतिसत्तामात्रलक्ष
णेकृतेसकलसद्वस्तुलक्षणानांपौनरुक्त्यप्रसंगः तदेवंविमति २
विषयोयध्वनिर्नामनीषिणांसततमविदितसतत्वः ध्वनिसंज्ञि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नः प्रकारः कार्यसमंजितः सोयम् तदंतःपातिनेपीति नवयं
ज्ञानविशेषाद्विशेष्याम इतिभावः विप्रतिपत्तिस्थलादस्विशेषो
नास्तीति व्युत्पत्तिः संशयाख्याननिरासः नन्दीति गुणवृत्तिवाच
कादयः सामान्यलक्षणे उपयोगिशविशेषषुपानि लक्षणानि
तेषामनुपयोगिनां काकदंतादीनामुदासः एवंदीति सामान्य
त्रिपदार्थसत्कारीसत्तेन्यनेनैव द्रव्यगुणकर्मणां लक्षितत्वात्कुति
स्मृतिश्रुग्वेदयजुर्वेदप्रभृतीनां सकललोकयात्रोपयोगिनाम
नारंभः स्यादितिभावः विमतिविषयवदेनरविदितमतन्त्रेर
ति शतपथाधुनातनकस्यविद्विमतिरेतस्मात्लक्षणान्भृतीतिप्र
तिपादयितुमासीदित्युक्तम् एवं यत्किंचिद्बुद्धेनरात्मीयत्रूपभे
दोपसंहृतं यश्चव्यंजकभेदमृत्वेन त्रूपन्नत्वं श्रुतिपायाषाणभूतं
व्यरपव्यंजकभावमेवप्रयहदेनापिष्यगुदेशनिवेशयितव्यंज
कवादस्यानेरविनमितिनिधनिप्रतियदकव्यंतइतमेवाधुनान

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व॰
लो॰
३॰१
201

गुणीभूतो व्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यः कविवाचः पवित्रयतीत्यमुना द्वारेण तस्यैवा
त्मत्वमनुपत्तयितुमाह प्रकारोन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यस्य दृ
श्यते यत्र व्यङ्ग्यान्वये वाच्यचारुत्वं स्यात्प्रकर्षवत् व्यङ्ग्योर्थो ललना
लावण्यप्रख्यो यः प्रतिपादितस्तस्य प्राधान्ये ध्वनिरित्युक्तम् तस्यै
व तु गुणीभावेन वाच्यचारुत्वप्रकर्षे गुणीभूतव्यङ्ग्यो नाम काव्यप्रभे
दः कल्प्यते तत्र वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यस्य तिरस्कृतवाच्येभ्यः शब्देभ्यः
प्रतीयमानस्य कदाचिद्वाच्यरूपवाक्यार्थापेक्षया गुणीभावे सति
गुणीभूतव्यङ्ग्यता प्रतिपादित इति प्रतीयमाने पुनरन्यदेवान्यत्र
उक्तमिति यत्रायं शब्दोवेत्यन्नान्तरे वाच्यत्ववस्त्वादित्रयं तद्व्यङ्ग्य
स्य वस्तुने योभेदा उक्तास्तेषां क्रमेण गुणभावं दर्शयति तत्रेति प
न इदाहरति यथा लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र यत्रोत्पलानि ३॰१
शशिना सह संप्लवन्ते उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र यत्रापरे कद
लिकाण्डमृणालदण्डाः अभिलाषगर्भे यं कस्यचिन्न करुणस्योक्तिः

प्रवृत्तिसिंधुशब्देन पविशर्णता उन्नत्वशब्देन कलाङ्कत्वः शशिशब्देन व
दनद्विरदकुम्भतटीशब्देन स्तनयुगलं कदलीकाण्डशब्देन ऊरुयुगलेम्
एणालदण्डशब्देन दोर्युग्ममिति निबध्यते नच वेषार्थस्य सर्वथानुपपत्ते रुपश
ल्लोकनन्यायेन तिरस्कृतवाच्यत्वं स च प्रतीयमानो ऽर्थो विशेषो परेत्युदि
के यमित्यु किंगम्भीकृतेवाच्ये शोभा रुलक्षायां पृथते वाच्यस्यैव त्स्मात्सौ
ज्ञनयानिमिङ्गितव्यपजातस्य संदरवेवास्य संभाव्यमानसमागममस
कल्लोकसारभूतजवुलयादिभावनात् यद्यपि वाच्यस्य प्राधान्यं तथा
व्रसधनोतस्यापि गुणनेति सर्वत्र गुणीभूतव्यंग्यप्रकारो मतव्यः तत
एवमध्ये नेदाम्भनमित्यत्र वदेवदूष्णाः समेनेन जलक्रीडावतीर्णीत कर्णा
जनलावण्यद्रवसंदर्शीकृतनदीविपर्ययेश्मृति विनिसहृदयाः तथा
पिवानुप्रकारेणैव योजनीयदिवानदीसन्निधौ स्नानावतीर्णाप्रवतिविष
यासर्वथाता वचित्स्य प्रमुखेनेपातित्याणाराणुएणता व्यंग्यस्य प्रतिरस्कृ
तवाच्येभ्यापि शब्देभ्यः प्रतीयमानस्य व्यंग्यस्य कदाचिद्वाच्यप्राधान्येन का

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व०
लो०
२०२
१०१२

अवाच्यत्वापेक्षयागुणीभावसति गुणीभूतव्यंग्यता यथोदाहृते श्वश्रुराग
वतीसंध्येत्येवमादि तस्यैवस्वयमनल्पाधिकापीत्युक्तत्वेनगुणीभावेनगुण
भावोयथोदाहृते संकेतकालमनसमभिमन्यादिश्लोके: उदाहृतमिति एत
त्प्रथमोद्योतएवनिरूपितं श्वश्रुरागशब्दस्यवाभिलाषेतद्रूपस्त्वबलत
णयालावएवशब्दवन्यहनिरित्यभिप्रायेणातिरस्कृतवाच्यत्वनमुक्तम्
तस्यैवेतिवस्तुमात्रस्य रसादिरूपव्यंग्यस्यगुणीभावेनसंवद्धलंकारविष
यः प्राक्प्रदर्शितः तत्रवरसानामाधिकारिकवाक्यार्थापेक्षयागुणी
भावोविवाहप्रवृत्तभृत्यानुयायिराजवत् अंगलंकारस्यगुणीभावेदीपि
कादिविषयः रसादीनादिशब्देनभावादयः रसवदुक्तेनप्रेयस्विसमाहित
तोलंकारा उपलक्षिताः तत्रसर्वेप्रधानभूतस्यरसादेः कथंगुणीभा
वोगुणीभावेवाकथमवाच्यत्वेनस्यादित्याशंक्य प्रस्तुतस्येदमनाभवती
तिसिद्धस्यतस्यत्वेनदर्शयति तत्रैवेति रसवदाद्यलंकारविषयेएव
वक्तृनोरसादेश्चगुणीभावेप्रदर्शितेवहुतरलक्ष्यव्यापकतासिद्धिदर्शी २०२

त्विन्मार्द्र तथापि सुगंभीरपदाः काव्यबंधाः सखावद्धाः येवतेषु प्रका
रोयमेवायोज्यः सुमेधसा येवैते परिमितस्वरूपाश्चापि प्रकाशमानवित
नाय्येरमणीयाः संतो विवेकिना सखावोवद्धाव्याबंधालेशमेवैवेत्यापि प्र
कारेण गुणोन्नतस्वर्गपोना मयोजनीयः यथा लक्ष्मीसृष्टजामाद्गदरी
नदूवोविहितश्रीगंगाश्रमश्रमिमुक्ताश्रास्त्रयुश्चद्धोत्तुंगभमदोश्चदिणो ॥
प्रसन्नानि प्रसादगुणयोगान्नभीरालि बध्यम्यार्थान्तेयकवानदानेय
प्र सखावद्धा इतिवा कवदे तुल्यगायमेवप्रकार इतिभावः सुमेधसे
ति यस्त्वेनप्रकारेनत्रुपोजयितुं न शक्तः सपदमलीकसहृदयभावना
मुकलितलोचनोनास्वादपरसनीयः स्यादितिभावः लक्ष्मीः सकल
जनाभिलाषाभिलाषभूमिर्दुहिता जामाता हरिः यः समस्तभोगाप
वर्गोदानसततोद्यमीनद्याशृदिणीगंगा यस्याः समभिलाषणीये सर्व
स्मिन्वस्तुन्यनुपहतउपायभावः प्रस्तुतमस्यांगीकोवस्तुतो प्रस्तुतमि
दं वारुणीनेनगंगास्नानहरिचरणाराधनारूपायद्यातलब्ध्यायाल

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तस्यात्वं प्रोदयपानगोष्ठुपभोगलद्दणं न स्वायत्तमिति वै लोकसार्थ
ध्वं नताप्रतीयमानात्मसतीसुरतोत्सवभमहोदये विस्महोपाख्यायोगुणीभा
लो वमभ्येति एवं निरलंकारस्य नानतायान्नकुन येवभासमानमय
२.३ मानः सारेण काव्यपवित्रीहृतमिति का लंकारस्य प्रानेनेव ध्वनत र
203 त्नमिति दर्शयति वाच्यालंकारवर्गोयं व्यंग्याशानुगमे सति प्रा
येणैव परां छायां विभ्रत्लक्ष्ये निरीक्ष्यते वाच्यालंकारवर्गोयं व्यंग्या
शस्यालंकारस्य वस्तुमात्रस्य यथायोगमनुगमे सति छायातिशयं वि
भ्रत्लक्षणकारैरेकदेशेन दर्शितः सतु तथा रूपः प्रायेण सर्व एव
परीक्ष्यमाणो लक्ष्ये निरीक्ष्यते तथा हि दीपकसमासोक्त्यादिवदन्येप्य
लंकाराः प्रायेण व्यंग्यालंकारान्तरसंस्पर्शिनो दृश्यन्ते यतः प्रथमं
तावदतिशयोक्तिगर्भता सर्वालंकारेषु शक्यक्रिया कृतैव च सा म
हाकविभिः कामपि काव्यछविं पुष्यतीति कथं ह्यतिशययोगिता स्ववि २.३
षयौचित्येन क्रियमाणा सती काव्ये नोत्कर्षमावहेत् अशान गुणानमत्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एकदेशेनेति एकदेशविवर्तिरूपकमनेन दर्शितं एकदेशविवर्ति
रूपकं यथा राजहंसैरवीज्यन्त शारदैव सरोनृपाः इत्यत्र यद्धंसानां तावदमना
हारेण सविनोदप्रकार इत्यर्थः श्रुत्येकदेशेनानेन वाच्यविभावै
विश्रामाद्रेणान्यद्विभ्रमेव व्याख्यातवदिदं व्यंग्यवदलंकारानेवं वल्ल
नरेवं नतस्य पंक्तिस्वात्मनः सत्काव्यस्त्रिण्यंतीति नेतथा महाकवि
भिरिति कालिदासादिभिः काव्यशोभाशुष्यंतीति यदुक्तं तदुद्धानु
माह कथंद्वेति द्विधा ह्यर्हतो शक्तिप्रायप्रयोगिता कथनोन्मेषमा
वहत्वाद्येनाप्रसवावासो भकार इत्यर्थः स्वविषये यदौचित्यकेनचि
द्धृदयस्थितेन नाममतिशयोक्तिः कविः करोति यथा भट्टेंदुराजः
यद्विश्रम्य विलोकितेषु बहुशो निःस्थेमनी लोचने यद्गात्राणि दरिद्र
ति प्रतिदिनं लूनाब्जिनीनालवत् दूर्वाकाण्डविडंबकश्च निबिडो य
त्पाण्डिमा गण्डयोः कृष्णे यूनि सयौवनासु वनितास्वेषैव वेषस्थितिः
अत्र हि भगवतो मन्मथस्य प्रभवः सौभाग्यविषयः संभाव्यत एवायं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व॰
लो॰
२.५
१५

मतिशयइतितत्काव्यलोकोत्तरैवसर्गेभोल्लासयुक्ति शुद्धौचित्येनतत्सूचे
भालीयतएवयथा स्वल्पनिर्मितमाकाशमनालेख्यैवचयसा इदमे
वंविधंभातिभवताः स्वल्पनलभणमिति नन्वतिशयोक्तिः सर्वाल
कारेषुव्यापतयान्तर्लीनैवास्तेइतियदुक्तंतत्कथं यतोभामहे शायो
क्तिंसर्वालंकारसामान्यरूपामवादीत्रचसामान्यग्राह्यादिशेषप्रती
तेः पृथग्भूततयापश्चाद्गततनतेनचकास्तीतिकथमस्यअयम
पीत्याशंक्याह भामहेनाप्यतिशयोक्तिलक्षणेयदुक्तम् सैषासर्वे
वचक्रोक्तिरनयार्थोविभाव्यते यत्नोस्यांकविनाकार्यः कोलंका
रोनयाविनेति तत्रातिशयोक्तिर्यमलंकारमधितिष्ठति कविप्रति
भावशात्तस्यचारुत्वातिशययोगोन्यस्यालंकारमात्रतैवेतिसर्वा
लंकारशरीरस्वीकरणयोग्यत्वेनाभेदोपचारात्सैवालंकाररूप २.५
त्वयमेवार्थोव्याख्यातव्यः तस्याश्चालंकारान्तरसंकीर्णत्वंकदाचिद्वा
च्यत्वेनकदाचिद्व्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्यमपिकदाचित्प्राधान्येनकदाचिद्गु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

णाभावेन न त्राघेयेत्तु वाच्यालंकारमार्गो द्वितीये तु ध्वनावंतर्भाव:
तृतीये गुणीभूतव्यंग्यरूपता भामहेन यदुक्तं तत्राप्ययमेवार्थो
वगंतव्य इति दूरेण संबंधः किं तदुक्तं सैषेति यातिशयोक्तिर्लि
ङ्गिता सैव सर्वैव वक्रोक्तिरलंकारप्रकारः सर्वः वक्राभिधेयशब्दोक्ति
रिष्टा वाचामलंकृतिरिति वचनात् शब्दस्य हि वक्रता अभिधेयस्य
च वक्रता लोकोत्तीर्णेन रूपेणावस्थानमित्ययमेवासावलंकार-
स्यालंकारांतरभाव: लोकोत्तरेण चैवातिशयस्तेनातिशयोक्ति:
सर्वालंकारसामान्यं तथा ह्यनयातिशयोक्त्यायमर्थः सकलजनोप
भोगपुराणीकृतोपि विचित्रतया भाव्यते तथा ह्यमदोद्यानादिर्वि
भावतां नीयते विशेषेण च भाव्यते रसमयीक्रियत इति तावदनेनो
क्तं भवति कोसावर्थ इत्याह अभेदोपचारात्सैवालंकारत्वमुपैति उपचा
रे प्रयोजनमाह अतिशयोक्तिरित्यादिना अलंकारमात्रतैवेत्यनेन
मुख्यार्थबाधोप्यत्रैव दर्शितः कविप्रतिभावशादित्यादिना अयं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व॰
लो॰
२.५
205

भावः यदिममेवदन्ति प्रायो लोकेः सर्वालंकारेषु सामान्यरूपता सात
द्धि तादात्म्यपर्यवसायिनी ति न व्यतिरिक्ता नैवालंकारोपक्रम्यते इति
कविप्रतिभानेन नवनवोपलक्षणीयेस्यादलंकारमात्रं किंचिद्रूप्यते प्र
यसाकाव्यजीवितं नैनत्तेविवदिता तयाप्यनौचित्यानिरुप्यमाना
नयास्मात् औचित्यवती जीवितमिति वेदोवित्संनिबन्धनेन समाधादि
भूकानानान्यत्किंचिदस्तीति तिन देवात तर्भावसिद्धवक्ष्य जीवितमभ्युपगत
व्यं नतु सायते नयदाहुः कश्चित् औचित्यरहितं रसदर्शनाद्यर्थम
येकार्थकिमन्येन ध्वनिनालक्षितेन कल्पितेनेति स्ववचनमेव ध्वनि
सद्भावाभ्युपगमसाध्वितत्वं मन्यमानाः प्रत्युक्ताः तस्मान्मुख्या
र्थबाधादुपचारे वनिमित्तप्रयोजनसद्भावादभेदोपचाररूपवाय
तलक्षणापरपर्यमतिशयोक्तेर्थ्यैयवस्थितमिति यदुक्तमलंकारान्तरस्वी
करणेन तदेव विधिपाविभजने तस्याप्रतीति व्याप्तेनेति सापि वाच्याभ
वति यथाप्रपरैवकैयमत्रेति अप्रस्तुतप्रशंसायाः तिशयशाह्न्स्यप्रा २.५

एवास्य वैचित्र्यस्य विषयविभागमाह तेष्विति तेषु प्रकारेषु मध्ये यश्चा
यः प्रकारस्तस्मिन् नन्वतिशयोक्तिरेवैवंभूता तन्निमये तत्त्वयाप्र
थमुक्तावदितिक्रमः सूचित इत्याशंक्याह ॥ अयमेव प्रकारोन्येषाम
प्यलंकाराणामस्ति तेषांतु न सर्वविषयोतिशयोक्तेस्तु सर्वालंका
र विषयोपि संभवतीत्येतावान्विशेषः येष्वलंकारेषु सादृश्यमु-
खेन तत्त्वप्रतिलंभो यथा रूपकोपमातुल्ययोगितानिदर्शनादिषु ते
षु गम्यमानधर्ममुखेनैव यत्साम्यं तदेव शोभातिशयशालि भव
तीति सर्वे चारुत्वातिशययोगिनः संतो गुणीभूतव्यंग्यस्यैव विषयः
स्युरिति यातिशयोक्तौ निरूपितोलंकारो न तेष्वनुप्रवेशात्मकः
नन्वेवमपि प्रथममिति केनातिशयेनोक्तमित्याशंक्याह तेषा-
मिति एवं सर्वालंकारेषु तावद्व्यंग्यस्य स्पर्शोस्तीत्युक्त्वा किं व्यंग्यत्वेन भाती
ति विभागं व्युत्पादयति येषु चेति रूपकादीनामपूर्वमेवालं स्व
रूपनिदर्शनायास्तु क्रियायैव दर्थस्याविशिष्टस्योपदर्शनम् ३

ध्वं॰
लो॰
२६
206

शनिदर्शनेति । उदाहरणं अयं मन्दद्युतिर्भास्वानस्तं प्रति यियासति
उदयः पतनायेति श्रीमतो बोधयन्नरान् ॥ समासोक्त्यादेरपर्यायो-
क्तादिश्च गम्यमानौपम्याविनाभावेनैव तत्त्वव्यवस्थापनात् गुणीभूतव्यं-
ग्यता निर्विवादैव तत्र च गुणीभूतव्यंग्यतायामलंकाराणां केषांचि-
दलंकारगर्भतायां नियमः यथा व्याजस्तुतेः प्रेयोलंकारगर्भत्वे
केषांचिदलंकारमात्रगर्भतायां नियमः यथा संदेहादीनामुपमा-
गर्भत्वे केषांचिदलंकाराणामुपमागर्भतापि संभवति यथा दीपकोप-
मयोः तत्र दीपकस्योपमागर्भत्वेन प्रसिद्धे उपमापि कदाचिद्दीपक-
च्छायानुयायिनी यथा मालोपमा तथाहि प्रभामहत्या शिखयेव
दीप इत्यादौ स्फुटैव दीपकच्छायोपलभ्यते तदेवं व्यंग्यार्थसंस्पर्शे
सति चारुत्वातिशययोगिनो रूपकादयोऽलंकाराः सर्वेऽपि गुणी- २६
भूतव्यंग्यस्य मार्गाः प्रेयोलंकारेति चाटुपर्यवसायित्वात्तस्याः
साक्षादाह तत्रैव द्वितीयोद्योते तस्याभेः उपमागर्भत्वे इत्युपमा प्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हेन सर्वेष्वेवनादिशेषाद्रूपकादयः अथ चोपम्यं सर्वसामान्यमिति
तेन सर्वमादिममेव स्फुटैवेति तथा सम्प्रत्यविभक्षितप्रत्येकेन
दीपस्थाने न दीपनाद्दीपकमत्रानुप्रविष्टं दीपसमानतया साधा
रणधर्माभिधाने यथैतदुपमायां स्पष्टेनाभिधायकत्वेनैव गुणीभू
तव्यवयवेतेषां तथा जातीयानां सर्वेषामेवोक्तानुक्तानां सामान्यं तल्ल
क्षणं सर्वेष्वेवैतेषु लक्षितं भवति एकैकस्य रूपविशेषकथने सा
मान्यलक्षणरहितेन न घटितमिदं यथाऽनैव प्राह्णानभार्यते न वृतोपि
सीन्नमानत्वात् अनन्ताद्धि वाग्विकल्पानां तत्प्रकारप्रपंचतेकाताः
तथा जातीयानामिति चारुत्वातिशायकानामित्यर्थः लक्षिता
इति यत्किलैषां लोडनिर्मलं रूपं तत्कोऽभ्यर्थनीयम् उपमाद्विप
यामोस्तयागावयइति रूपकं गोवाहीक इति श्लेषः विवक्षेत
ग्रामकः यथा सैन्धवः सभीमसेनोतराति दीपकं ग्राममस्थ मिति सं
देहः स्याण्डुर्वा स्यादिति अपह्नुतिर्नेदं रजतमिति पर्यायोक्तं।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व.
लो.

२०७
207

पीनो दिवा नात्तीति तुल्ययोगितालंकारो विशेषेति अप्रस्तुतप्रशंसाया
सर्वाणि ज्ञापकानि यथा पादसंज्ञायामन्त्र्यपदे अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्यय
ग्रहणे तदन्तविधिर्नेति आदेयपक्षाभयत्र विभाषा सविकल्पात्मका वि
षेषाभिधित्सया इष्टस्याणि विधेः पूर्वनिषेधनाश्रित्य निषेधेन समी
कृतत्वात् तिन्नायात अतिशयोक्तिः समद्दः ऊडिकाविख्यो बद्धितवा
न केवलं श्रव्यत्वादिति एवमन्यत्र नचैवमादिकाव्योपयोगीति ग
णभूतव्यंग्यपनैवाथालंकारतायां समभूतां स्फुलत्वयति तथा ह
शूलं हृतालक्षिता सहृदयतां भवंति अन्यथा सर्वस्यैव व्याप्ति भव
त् नदाह पक्षेकस्येति नचातिशयोक्तिर्वक्रोक्त्युपमादीनां सामा
न्यलक्षणेवाकृतादीनां नानुपपद्यते वाकृताचेतदायत्तेत्येतद्व
गुणीभूतव्यंग्यपत सामान्यलक्षणव्यंग्यत्वेव वाकृतं रसाभिव्यक्ति
योग्यतालंकारस्य च स्वात्मनैव विश्रान्तिर्यान्व आनन्दालकवर्ति २०७
तिनानवस्थाकाविदितिनात्पर्येम अनन्तादीति प्रथमोद्योतत्वत्व.

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ख्यातमेतद्वाशिवकस्यानामानंत्यहिन्यथांतरेणेनु सर्वेषलंकारे
षुनालंकारांतरेष्वंग्यंयवकालितन्कथंगुणीभूतव्यंग्यनलनितेन
सर्वेषां संग्रहश्चैव वृत्तमाइवारसोबाव्यंरयुसनुणीभूतंनविषु
नि तदेवाह गुणीभूतव्यंग्यस्यैवप्रकारांतरेणापिव्यंग्यार्था
नुगमलक्षणेनविषयत्वमस्यैव तदुपधानिनिः ख्यंदर्पणोहि
तीयोपिमहाकविविषयोतिरमणीयोलक्षणीयः सहृदयैः॥
सतथानास्यैवहृदयहारिताः काव्यस्यास्यप्रकारोयप्रतीय
मानार्थसंस्पर्शेनसौभाग्यम् तदिदंकाव्यरहस्यंपरमितिसूरि
भिर्भावनीयमिति गुणीभूतव्यंग्यस्यचोति प्रकारांतरेणव्यं
ग्य रसात्मनोपलालितस्य यद्विवेच्यमवतरणिकानत्वगुणी
भूतव्यंग्यनालंकारायदिलालितात्वस्यतादृलक्षणंवक्रव्य
क्तिनोक्तमित्याशंक्याह गुणीभूतेति विषयत्वमिति लक्षणी
यत्वप्रकारोव्यंग्येनार्थेनानुगमोनामतदेवलक्षणेनेत्यर्थः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व० लो०
२०८

यंस्येल्लालितेतरुणीभावेवनितृपितेकिमन्यदस्यालवंण्याढ्य
नामितितात्पर्यम् एवं काव्यसात्माधनिविवितानिपोयोपसंहरति
उदयमित्यादिनासौभाग्यमित्यंतेन यस्मात्कुसवालसंकेवि
काव्योपनिषद्भूतमिति ननुध्वतारणमात्रमर्थवादरूपमनव
मितिदर्शयितुं तदिदमिति मुख्यामहाकविगिरामलंकृति
भृतामपि प्रतीयमानच्छायैषाभूषालज्जेवयोषितामन्यत्रानयासुप्र
सिद्धोपि काव्यार्थः किमपि कामनीयकमानीयते यथा विस्र
म्भोत्थामन्मथाज्ञाविधानेयेमुग्धाक्ष्याः केपिलीलाविलासाः
अक्षुण्णास्तेचेतसाकेवलेनस्थित्वैकान्तेसंततंभावनीयाः इत्यत्र
केपीत्यनेनपदेनवाच्यमस्पष्टमभिदधताप्रतीयमानंवक्लि
ष्टमनन्तमर्पयताकाच्छायानोपपादिता अलंकारभृतामे
व ग्राह्यालंकाररूपाणामपीत्यर्थः प्रतीयमानकृताछाया २०८
शोभासावलज्जासदृशीगोपनासारसौंदर्यप्राप्तानमूल

कादंबरीविणीनामपि नायिकानां लज्जा न स्वं भूषणं प्रतीयमान
च्छायाश्रमनमदनोद्भेदजह्यदयस्तोद्दयपेत्र पापायया लज्जा सतत म्
त्रमानमयविकारावज्ञगोपायिमाद्रपामदनविजृंभेववीतरागा
णां यतीनां कोपीनां पसारणोपि त्रपा लज्जा दर्पनात् तथा भट्ट
स्यापि कवेः उरंगीवांगनीत्यादिः श्लोकः तथा प्रतीयमान
स्पृशियतमाभिलाषानुनायनमानप्रभृतीच्छायाकृतिः य
या शृंगाररसतरंगिणीहि लज्जावकुञ्जानिभर्त्तृयातालापन्वि
लासनत्रपाभूविकारवपुरः सरान्यस्तने इति गोपनासा दर्शं
दयल्लज्जाभिविजृंभितमतहितिभावः विस्तभेति मन्मथाचा
र्येणत्रिभुवनवंद्यमानप्रशस्येनात एव लज्जासाधुसाधं स्तिना
दनाधेयमलं त्रनीयासानदनस्थानेवपूयकां तेष्वेसनिसाधसल्
ज्जात्यागेनाविस्तंभुकालोपनता: मृगयालापा इति सुहृत्तुसं
संभोगापविभावनो विन्तरस्पिष्पसर्वावि विज्ञर मपावित्रनायनो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व.
लो.
२.५
२०१

स्यैविलासामासावेतेष्वविकारावाच्यतयैवत्वेनानवसरपतयाप्रतिपादनम्
भिधत्तस्यैवेवलेनान्यत्राद्याये गुणीकारोनावस्यानशब्दैसर्वैरुद्रिरोप
संहारेणभावयितव्यशाक्याः प्रधानेपुष्ठिताः यतः केनापितान्ना
नोपायेनशाक्यनिरूपणाः गुणीभूतव्यंग्यस्योदाहरणान्तरमप्या
ह प्रधानेतरगतिः कान्तायाश्चेष्टापरिरक्ष्यते सा चान्यस्य गुणी
भावेप्रकारविमिश्राश्रिताः योऽपेकान्ताक चिदपीनरघनीति
हेघ्यते सा चायन्यस्यार्थस्य गुणीभावे सति गुणीभाववैचित्र्यलक्ष
णमिमंकाव्यप्रभेदमाश्रयते यथा स्वस्याभवंतिमयिजीवति
धार्तराष्ट्राः यथावा ग्रामगुरुस्वपुरमणः हुपालन्तपमश्रुतिमी
लं किंशुकजलणस्वदृगाश्रुवद्गत्वासिलेनाणकामेसे ककेलोलस्पेह
स्यप्रयातः काकुःप्राहः नवद्गिसाकान्ताविरकान्तादिक्रमेण प
ठ्यमानोमोप्राहः .... वांकुलीति लोलमस्याभिधीयते यदि
वाईषदर्थे ऊपाहुःसकाहेयाः तेनहृदस्यवस्तुप्रतीतेरीषन्नूमिः २.५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

काव्यः पदार्थान्तरगतिः सकाव्यविशेषइमंगुणीभूतव्यंग्यंप्रका
रमाश्रितः शब्दैस्तुव्यंग्यंपदिनरगुणीभावएवभवति यथोन्तर
गतिप्राह्येनात्रकाव्यमेवोच्यते ततः प्रतीतेर्व्यंग्यगुणीव्यंग्यएवंवत्क
व्यप्रतीतिर्ह्यावेणवाकाव्यस्यातिरूपितम् अन्येनाहुः व्यंग्यस्यगु
णीभावेगेप्रकारोन्यथ्यानन्तन्नाधनिवमेवेति तच्चासतीकाव्यश्यो
गेसर्वत्रप्राहूस्यश्वेतव्यरूपस्योन्मीलितत्वाद्गुणीभावात् काव्य
र्हिप्राहूसेवकाश्रिइमेतन्नुसहशोप्यवगादितः सतलशामितिदूस
वेशापितानुकृतमितिवक्तुंहेतोर्वानगृहीतम् अनएवभस्यायस्मिप्रइ
त्यादौकाव्ययोजनेगुणीभूतव्यंग्यत्वैवव्यंग्यापोकवेननतदृश्यमाना
होकस्यस्वस्याभवति मयिजीवति यातिर्गात्राइति साकाह्नुपी
मृगाङ्कवदनारप्रशामनोहीपतिविवृतावाग्नेभभावोयमर्थान्य
थेमत्तविवितन्नेत्रनमेव्यंग्यमर्थंस्पृशतीतिनेगोपकृतानासतीकोथा
नभावरूपताव्यंग्यायहृतस्यवाच्यस्यवचने श्रीमन्न्रमऽऽस्मगुप

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं॰
लो॰
२१॰
210

गमकाकुः साकांक्षोपहासा उपरमेतिनिराकांक्षा तनयासवनगांभीर्य
विशुद्धेणेतिदीर्घा सासितनयोगिनीतनयामलिनितं शीलमितिसगद्गदं॰
साकांक्षा किं प्रनष्टेनस्वजायेव ममयाथीकृता नेदृशिलंनापित
मेवयामरक्षकृतिनकामयामहे इतिनिराकांक्षागद्गदोपहासगंभी
रघाहि कृयाविज्ञापितानुरक्तयाजलवधारशब्दिनया उपहासग
मानाशाः प्रमुपदासावशागर्भीनि :काकुश्याने वेति गुणीभावंद
र्शयन्तु शास्त्रस्यसहतानावत्साथयति ॥ शास्त्रशाति वेवहि स्वाभि
धेयसामर्थ्यादिनकाकुसहायासत्ये विशेषप्रतिपत्तिर्हेतुर्न॰
काकुमात्रविषयातद्वैषस्यव्यक्ताकृतान्काकुमात्रवाविशेषप्रति
पत्तिसंभवात् सर्वार्थः काकुसहायशास्त्रव्यापारोपारूढोव्यंग्यस्सा
मर्थ्यलभ्य इतिव्यंग्यरूपएवध्वनेर्गमनवैयग्रतानिष्टविशि॰ २१॰
वाच्यार्थप्रतीतिस्तदागुणीभूतव्यंग्यतयातथाविधार्थद्योतिनः का
व्यस्यव्यपदेशः व्यंग्यविशिष्टवाच्याभिधायिनोहि गुणीभूतव्यं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यवत्तम् ॥ नन्वेवं व्यंग्यमुखं कथमित्याशंक्याह सर्वेति अधुना गुणी
भावेन दर्शयति वाचकत्वेनेति वाचकत्वानुगमेनेति वाचकत्वेनानुगमो
गुणत्वं व्यंग्यव्यंजकभावस्य सर्वव्याप्तिविशिष्टत्वाद्यप्रतीत्यान्तरेव काव्य
स्य प्रकाशनं कल्पनेनेनेव नव्यपदेशा इति काऊ प्रयोजनत्यां सर्व
थ गुणीभूतव्यंग्यत्वेनैव अतएवम स्यामिको स्वग्रंथे समरेकोपाद्धि
त्याद्योये विपरीतलक्षणमाहुस्तेन सम्यक्काव्यामर्षाः यत्रात्रा
श्चारणकालपश्चान्नकोपादिति शम्भिनानरागहृदमाकान्तकाङ्क्षा
वलात्रियेयस्यानिषिध्यमानत्वेव प्रधिष्ठितानिमत्तस्यथिमाभीत
मात्रूपत्वाभिप्रायेण प्रतिपत्तिर्विति मध्यात्पर्यवापायानुसरणावि
ध्याभावान्कालक्षणाया अवकाशः इत्यायजेतेन्यत्रतन्तया वि
धकाक्राभ्युपायान्तरभावाङ्ग्यवन्तविपरीतलक्षणा इत्यलमधात
वेणबहुना अधुना संकीर्णं विषयं विभजते प्रभेदस्यास्य विष
योयस्य युक्तया प्रतीयते विधातव्यासहृदयैर्नैत्रत्र यथानियोजना ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व० लो० २११ २१५

संकीर्णो हि कश्चिद्ध्वनेर्गुणीभूतव्यंग्यस्य च लक्ष्ये दृश्यते मार्गः तत्र
यस्य युक्तिसहायता तत्र तेन व्यपदेशः कर्त्तव्यो न सर्वत्र ध्वनिरा
गिणा भवितव्यम् यथा पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति स
ख्या परिहासपूर्वम् सा रंजयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्व
चनं जघान तथा प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी विपक्षगोत्रं द
यितेन लम्भिता न किंचिदूचे चरणेन केवलं लिलेख बाष्पाकुललो॰
नाभुवम् इत्यत्र निर्वचनं जघान न किंचिदूचे इति प्रतिषेधमु॰
खेन व्यंग्यस्यार्थस्योक्त्या किंचिद्विषयीकृतत्वाद्गुणीभाव एव शोभ
ते तस्माद्यत्रोक्तिं विना व्यंग्योऽर्थस्तात्पर्येण प्रकाशते तत्र तस्य प्रा
धान्यम् यथा एवंवादिनि देवर्षौ इत्यादौ इह पुनरुक्तिभंग्यास्ती
ति वाच्यस्यापि प्राधान्यम् तस्मान्नात्रानुरणनरूपव्यंग्यध्वनिव्य
मो विधेयः ॥ युक्तेति चारुत्वप्रतीतिरेवात्र युक्तिः यस्तु विस्मये २११
नालककोपरतस्याह्निचन्द्रमसः पदभागलाभेन चरणउपादय

तन प्रसादनैर्विना न पश्चत्क्रूरिति यथेस्तान्हन्ति न्याययाभाव्यमिति ।
वोपदेशः शिशोर्विधूता वयावद्वकलानामपि परिभवेति समग्र
लोकावर्जयितृ समैभाग्याभिमानप्रणति योषित्यधन्य तेन तथा
पितत्रिर्विवचन स्वाख्यार्थस्य कुमारीजनोचितस्या प्रतिपत्तिलक्षण
स्यार्थस्योपस्कारकतां केवलमावहति उपस्कृतत्वार्थः प्रगा
ढतां नामैतीति प्रयत्नेति उच्चैर्योनिजरूपमानिकान्तया स्वयं
प्रदीनत्वमशक्तताया विज्ञानीत्यर्थः अस्मदुपाध्यायस्त्वहपत्नु
मानि अमुके शूद्राणशूद्राणो नृशंस्याव स्वरेणादरातिशयार्थे
प्रयत्नेतात एवलां विनतिनु किंचिदातिएषु विधेष्यमूगाराद
रावस्वरेणतामेवार्यस्य वतीति मानप्रदर्शनेमेवावनश्च कामि
तिस्यातिशायमनुसंभावोअन्यो वचननिषेधस्येवस्वस्वपर
स्कारः तदस्तीति उत्तिर्भंग्यास्तीति नैषातिव्याप्यस्य इ
हेतिपर्यादिष्यादो वाच्यस्या प्रोन्याय पाहाणोभिन्नक्रमः प्रोथाम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध॰
लो॰
२१२
212

मपिभवति वाच्यस्य स्थापयेदन्यापुगणनाप्रीत्यर्थैः श्रुतपञ्चोपसं
हारेमनिशाहस्याविशेषवर्णनकम् एतदेवुनिवोद्दयन्काव्याः
स्तेधनेरेवपात्रीपयति प्रकारोयंगुणीभूतव्यंग्योपिभूनिरूपतो
पमेस्लादिनाम्यापयेलीत्वनयाश्चनः गुणीभूतव्यंग्यापिकाव्यप्र
कारोरसभावनायौपर्यालोचनेसत्यनर्थनिरेवसंपद्यते यथा
वातेमरोदाहृते श्लोकद्वये यथावदुदाराथावाथास्वभगायदनं
नापिम्लजतनलवैतन्यालेपणजयानवसनेनास्पतितम् कठो
रस्तीवेतसलदलमुपचारैर्विरमदेक्रियाल्केल्याणवोद्ध निरूनये
श्रवस्महितः श्लोकद्वयमितिन्तंल्पक्षापयपदुस्ताहतपन्नानि
हितवेति इयगाढादेववादिनीन्यस्याचवकाया: दुरारोपेति॥
श्रकालकणपितापिप्राहपतितेमयिनप्रसीदस्पदोदुरारोपासि
माचीदीतिन्तुकिसर्वैप्रियतमेसत्त्माजप्रनीयमस्याश्रभ्युपगम
गमोक्तिः स्वभवोति प्रियायायः संभोगाभ्यासाविहीनः त्वरा २१२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मपिमोक्तुं नपार्यते अनेनापीति पश्यदंभस्य देवेणेनार्य: नवचयदेव
माहतेलज्जाहिमागेनाप्येवं पार्यते मज्जनत इति अनेनाहिभस्यत
तोन: सहत्ववाहीवांग्याभवतीपद्मवंदनवेननोयन्माविस्मत्य
नामेवऊपितामन्यमेन्यपाकस्यमेवंऊर्या: पतितमिति गतइ
दानीवेदनावकाझेपीत्यर्थ: यदिठ्यते इयतापापाहवेणकिं
मितिकोपनमवसितं किं क्रियते कठोरस्वप्यवेत्तोवेन: सीतिम
माद्ययोगादत्वविशेषवमामेन नूतस्यैवस्वभाव: श्रान्तनिवेत
स्तुऊमारहृदयायोषित इति नकिंचिदनुमनागधिकमासंहृदयद
हेवंविधहतांतमातान्कारोपिसद स्थानदलति उपचारैविनिहा
लितएवमकै: अनुनयेषुभीतिवढुवचनेन बांधारस्य बहूवेतभस्व
योस्थितिविनिसौभाग्यातिशायक: एवमेषव्यंगपार्थसार्थोवाचं
भूषयतितंवाच्यंभषितंसदीप्त्याविश्रलंभागवमेतीति यस्तत्रिवुधि
ज्ञाकेषु श्रनीयमानसेवरसांगवदावहेत्स्मसदेवविभ्रीयतयातोन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं

लो

२१३

213

वमकार्षीत् एवं द्विध्यंग्यस्यापि गुणीभूततापहृतनामैव सम्यगलंकृत्हेन

रसादिध्वनिर्नाम तु स्वादिव्यंग्यस्य वस्तुनो भावयत्यागिनमेव प्रायस्तेना

न्यात्किंचिदिह्यलक्ष्यं वर्णबृंहैः सहविवादेन एवंस्थितेन्यक्ताकोहृदय

मेवंन्यायादिश्लोकनिर्दिष्टानां पदानां व्यंग्यविवक्षितवाच्यप्रतिपादनेप

नवाक्यार्थीभूतवस्तापेक्षया व्यंजकत्वमुक्तम् नवेषांपदार्थानाम.

र्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिप्रभेदो विधानव्योविवदितवाच्यतामेषांतेष

हि व्यंग्यविशिष्टत्वं वाच्यस्य प्रतीयते नतु व्यंग्यरूपपरिणतत्वं तस्मा

द्वाक्यं तत्र ध्वनिः पदानि तु गुणीभूतव्यंग्यानि न च केवलं गुणीभूत

व्यंग्यान्येव पदान्यलक्ष्यक्रमव्यंग्यध्वनेर्व्यञ्जकानि यावदर्थान्त

रसंक्रमितवाच्यानि ध्वनिप्रभेदरूपाण्यपि यथात्रैव श्लोके रावण इ

त्यस्य ध्वनिप्रभेदान्तररूपस्य व्यंजकत्वेन एवंस्थिते इति यत्नेन लोके

न प्रकारेण ध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोर्विभागो समीनार्थः ॥ कारिकाना २१३

न मपि सुगृहं व्याख्यातमाह नचेति एषचश्लोकः पूर्वमेव व्याख्यात

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इति न तु तल्लक्ष्यते यत्र तु वाक्ये रसादिनान्येनापि गुणीभूतत्वं व्यंग्यैः
पदैकदेशादिलिङ्गेन्यपितं गुणीभूतव्यंग्यत्वमेव समुदायधर्मः यथा राजा
नमपि सेवंते विषमप्युपभुंजते रमंते च सहस्त्रीभिः कुशलाः खलु
मानवाः इत्यादौ वाच्यव्यंग्ययोः प्राधान्याप्राधान्यविवेके परः प्रय
त्नो विधातव्यः येन ध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोरलंकाराणां चासंकी
र्णो विषयः सुज्ञातो भवति अन्यथा तु प्रसिद्धालंकारविषय एव व्या
मोहः प्रवर्तते तथाहि लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो मह
न्स्वीकृतः स्वच्छन्दस्य सुखं जनस्य वसतश्चिंतानलो दीपितः एषापि स्व
यमेव तुल्यरमणाभावाद्वराकी हता कोर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्
तन्व्यास्तनुं तन्वता इत्यत्र व्याजस्तुतिरलंकार इति व्याख्यायि केन
चित्तन्न चतुरस्रम् यतोऽस्याभिधेयस्य एतदलंकारस्वरूपमात्रपर्यवसा
यित्वेन स्वाक्षिप्तता यतो न तावदयं रागिणः कस्यचिद्विकल्पः न
स्यैषापि स्वयमेव तुल्यरमणाभावाद्वराकी हतेत्येवंविधोक्त्यनुपप

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ते: नापि नीरागस्य न सैवंविधविकल्पपरिहारैकव्यापारवान् न वायं
ध· श्लोकः क्वचित्प्रबंध इति प्रयुज्यते येन तन्मूकत्वमार्थस्य कल्प्यते यथ्य
लो· पि चाप्रविषये तिवैराग्य कषुन्नत्वरमप्रनीतिरस्ति न चापि चमत्कारो यं
२१३ वाच्यार्थनिष्ठ्यवच्चयचन संभावितविपरीतकारितादितस्सैवानु
यायिनश्चापि शाठ्यान्नमयतो योजितात्मा व शाठ्येन तस्यानुवयया
जितेन खलु शाठ्येन व्योमयतो योजितेन मानवशाठ्येन स्पष्टमेव शु
ष्टीभूतम् विवेकदर्शनावेयनतिरूपयोगेन निदर्शयति वाच्यमप्य
योक्तीति गलकावाणांचेति यत्रव्यंग्यस्थनास्येवन यतेथां ज्ञानां यथा
न्यम् अन्यथातिति यदिह प्रयत्नवतानभ्यतन इत्यर्थः व्यंग्यप्रका
शस्त्वयं मया श्रवमुनेतिताल्लम्पासुदिद्यमनेकस्वहृत्योपयोगित्व
मुक्तम् गणितं इति चिरेणहि योन्यायः संपद्यते न तावियुदि २१३
वगतिति नद्यावश्यं गाणनयाभवितव्य अनेन कालनिर्माणका
रिणोपि वियेनेविवेकले शोप्यदम्भदिति यरमस्या प्रैलावत्सम् अ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तएवमर्हः क्षेमेणेमृद्धानिति स्वकुंदस्येतिविशेषणंवलस्येत्यर्थः एषा
पीति यत्स्वयंनिर्मीयमाने तदेवचानिहन्यत इति मर्हैदैश्वतमपिषा
ह्वेनैवकारेणचोक्तम् कोर्थ इति. तस्मात्मनोनलोकस्येनिर्मितिमितन
स्येत्यर्थः वराकीदृनेति कृपालिनिनिममंगलोपदूतंगानुवितवच
न नैत्यवलक्षणाभावादिति स्वात्मन्यन्यतमनुचितमात्मन्यपिहि न
हू यासंभावनाणंवागितायांवपष्टश्रायनेस्यात् नन्ववागितणोपि
ऊं तच्छिन्नकावणात्यातिशुद्धीतकृतिपर्यकालम्बनेस्यवारावणश्राय
स्यवासीनादिविषयेदृष्यतेश्रायस्यवानिसोतन्नातिविष्टोयेराऊंन
लादेवांकिमियस्यसौभाग्याभिमानगर्भोचोक्तिर्नभवतिवीतराग
स्यवानादिकालाभ्यस्तरागवासनावासिततयामध्यस्थतेनापि
लोवतत्स्वयापश्यतोनेयमुक्तिः संभाव्यावाहृवीतरागोपि
पूर्वस्वात्मभावानपश्यति नरास्यवीणाकाणितंकाकरुदितक
ल्येप्रतिभाति तस्मात्सस्ततात्सारेणोभयमप्यपीयमुक्तिरुप

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व. लो. २१४

२१४

प्रयुते अप्रस्तुतप्रशंसायामपि अप्रस्तुतः संभवत्येवापौरुषेयो नादि
ते च सीन्यम प्रस्तुतप्रशंसा संभवत्यहोधिकेत्यस्मिन्निति सपरप्र
स्तुतपरतयेति नाज्ञासंभव इत्याशंक्याह नचेति तस्मादप्रस्तुत
प्रशंसेयं यस्मादनेन वाक्येन गुणीभूतात्मना निःसामान्यगुणाव
लेपाध्मातस्वनिजमहिमोत्कर्षजनितसमत्सरजनज्वरस्यवि
शेषज्ञमात्मनो न कंचिदेवापरं पश्यतः परिदेवितमेतदिति प्रका
श्यते तथाचायं धर्मकीर्तेः श्लोक इति प्रसिद्धिः संभाव्यते च तत्से
नयस्मात् अनध्यवसितावगाहनमनल्पधीशक्तिनाप्यदृष्टस
दृशप्रतिग्राहकं प्रयास्यति पयोनिधेः पय इव स्वदेहे जराम् ॥
इत्यनेन श्लोकेनैवं विधाभिप्रायः प्रकाशित एव निस्सामान्यात्म
निजमहिमेति विशेषणमिति परिदेवितमित्यनेन श्लोकेनाभिवो
क्तत्वेऽनुमेयमाह चतुश्चयस्य तात्पर्यं व्याख्यातम् नन्वत्रापि
किं प्रमाणमित्याशंक्याह तथाचेति ननु किमियता नैतत्याशंक्य २१४

तदाश्रयेन निवेदितं तदीयश्लोकार्पितेनाम्याधार्यं संवादयति संभाव्य
त इति श्रवणाद्धन मध्यवसितमपि नयत्र ग्रासत्वात्तस्य संपादनं परमं
यद्दृश्येन वं कोऽस्त्र भुजादि वाउ नर्मसूल ध्वंथ वल्लपरी दित्तमपि नु श्रामंस
दृश्यय स्वतयाभ्रतु प्रति ग्राह्ममेवै कोश्राद्धो जलचरः प्राणी पूताव
णोऽस्त्रेः ष्ववाधान्वं तवि श्रायोयय वतु दलध्य सह श्राप्ति ग्राह्यं केप
वे विषय इति परिदर्शितं विषय इत्यर्थः इति वार्थे श्रयस्त्वं तथा प्रा
सोपमालत्वात् एम लंकारत्वं यमनन्तरं न्व स्वात्मनि विस्मययामत
याद्भुते विश्रांतिः परस्य वस्त्रोऽन्नं जनस्यात्मादराय्य इत्तयाश्रय
त्व ग्रायतया वोत्साह जनतेने वेभूतमन्ये तापादेयं स्वका निप
यस्व चिंतन जनानुग्राद्द्व काम न्तेमिति वस्त्रात्मनि श्रुकाश्रित
प्रदर्शनयायमेवीरस्पर्शनेन वीररसे विश्रांतिरिति मंतव्य
म्। श्रन्यथा परे दूवनमात्रेणाकिंशतेस्यादपेन्नापस्वैकविमा
नान्याचेदितं चैकिंतनः स्वार्थपरार्थसंभवादनेनैव बहुना न

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध॰
लो॰
२१५
815

नुयथास्थितमग्नायेक्षसमगतोभवत्नग्रस्तनभ्रश्यं भाइद्दनसंगतिरं
क्ष्वेवेन्याशाकुस्मगतानावपिभवत्यैवैषीनिदर्शोयिनमुपक्रमते ॥
ग्रस्तनुमधासायोचयत्वाच्यतस्यकदाचिद्विवलितनवेकदाचिद
पिविवलितनवंकदाचिद्विवलितनाविवलितनवमिति त्रयीवंय
क्षाया नत्वविवलितनवंयथापरार्थेयः योऽग्रमनभवतिभंगेव
मभुतोयदीयः सर्वेषामिहत्वल्पविकारोऽप्यभिमतः नसंभामो
हत्रियंदिसमष्पामद्भेत्रपतितः किमितोदीर्घामोनपुनरगुण
महाभवः यथावालमेव गुभीयेरमपवेननुसभगरूपाः सफल
ताभवत्येषांयस्यन्तणमपगतानो विषयताम् निरालोकेदेश
कथमिदमद्योवलनधुनासमसंजातसर्वैर्नेममयथावान्यैरवयवैः
ग्रनुयोन्नयोर्द्विक्षाकयोरिदन्त्रवन्त्रषीविवलितस्वरूपेणवनतनुप्र
क्तेनु महागुणस्याविषयपतितवादग्रामपरभागस्यकस्यावि २१५
न्ववरूपकपवर्णोयिनन्दयोरपिक्षाकयोस्तात्पर्येणप्रस्तनवान

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अविदितवेद्यया कस्त्वं भोः कथयामि देव वदत कं मां विद्धि ज्ञणाहोरकं वैरा
ग्यादिव वदति साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते चामेनात्रवक्तव्यमथ राज
नः सर्वात्मना मे वनेन कायापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे
न द्विहहन्तविशेषणसदोति प्रत्युकीभवत इत्यविवदितनाभिधेयेने
वानेन श्लोकेन समस्तासत्पुरुषसमीपवासिनो निर्धनस्य कस्यचित्
नास्ति नः षरदविनंतनाम्पर्येण वाक्यार्थीहृतमिति प्रतीयते विव
क्षिताविवक्षितवेद्यया उष्णदूनाश्यारश्यसोऽहि मुफलत्तुष्ठमपत्तु
वृद्धि आ इथीरी इश्रवद्दतोषामरुउढोढ सिञ्जिद्विसि अवहिवाक्या
र्थौ नात्यन्तसंभवी न चात्यन्तसंभवी तस्मात्तायघ्नयोः प्रधान्याप्र
धान्ये यत्नतो निपणीये नन्विति यदिदं गं जगद्भूषितमित्यर्थः य
स्य चक्षुषो विषयतां न गतानामेषां सफलता भवति न दिदं चक्षु
रितिसंबंधः श्रात्ताकोविवेकोपि न सममभिलिहस्तोहिवर्दस्यपणेरा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध॰
स्तो॰
२१६
216

नाहावप्युपयोगी भवद्भिरिति अतिन्नकृपायैरित्यर्थः अधमः परउ
त्कृष्टो भागोऽर्थलाभात्मकः स्वरूपप्रथनलक्षणो वा येन तस्य कथयामी
त्यादिग्रन्थार्थः अनेनपदेनेदमाह अकथनीयमेतत्कथमाणोऽहमिति वैदा
यभवति तथापि तत्पदं निर्देशपरत्वं कथयामि वैराग्यादिति काकादेव
दूतकमित्यादिना सविनेते वैराग्यमिति यावत् माधुर्यादिति तमिन्दुत्वे
कस्मादिति वैराग्ये हेतुमाह इदं न कथ्यते इत्यादि सनिर्वेदस्मरणाय
क्रमेकपदं कथयमपि निरूपणीयतयो वरं वामेनेति अनुचितेन उत्तानादि
नोपलक्षितेनेत्यर्थः वर इति कृपयामात्रकरणोदेव फलदानादिषु
न्यादुत्तरकदर इत्यर्थः कृपापीति प्रसादरसेनाभिषेकश्शतनाधिज्वा
लालीढलतोपलक्षिता इति कृविशेषः अशाविवतायोद्दत्तमाह न हा
ति स्पष्टं इत्यन्यकृष्ण इति पाठे स्पष्टेनक्रमिमा वृणमेतस्य कृपा नतु
णादिनेति आस्वाद्यम् नात्यन्तमिति वाच्यप्रवनियमो नास्ति इति न २१६
श्रावयत्येवं नित्यस्यापि भावादिति तात्पर्यम् उत्पत्यजातायाः इति न त

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

याउक्तोऽनुक्तायाः श्रुशोभनाया इति लावण्यरहितायाफलमुत्तमप
त्ररहिताया इत्येवंभूतायिकदाचिन्मुखरिणीवाभ्राग्रादिपदग्रपरिश्रणेन
यासंवृषिवर्गपोषकावापविरस्यतेवदयोहनिंदथन् पापरतोभोह
मिथ्यैसर्वलोकैरितिभावः एवमप्रस्तुतप्रशंसाप्रकारान्तसंगतो
निरूप्याप्रस्तुतमेव यन्निरूपणीयं तदुपसंहरति तस्मादिति अप्र
स्तुतप्रशंसायामिति लावण्येनात्र श्लोके यस्माव्याप्तो मोहो लोकस्य
तस्य स्तोतोहतित्यर्थः व्यंग्यस्वरूपानि निरूप्य सर्वथा तदन्यत्र
त्रिरूपिनमाह प्रधानेत्यादिना कारिकाद्वयेन प्रधानगुणभावा
भ्यां व्यंग्यस्यैवं व्यवस्थिते काव्ये उभे ततोऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयते
चित्रं शब्दार्थभेदेन द्विविधं च व्यवस्थितम् तत्र किंचिच्छब्दचित्रं वाच्य
चित्रमतः परम् व्यंग्यस्यार्थस्य प्राधान्ये ध्वनिसंज्ञितकाव्यप्रकारः
गुणभावेन तु गुणीभूतव्यंग्यता ततोऽन्यद्रसभावादितात्पर्यरहितं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

धं. लो. २२८

817

ङ्ग्यार्थविशेषप्रकाशनसमर्थं च काव्यं केवलं वाच्यवाचकवैचित्र्यमात्राश्र
येणोपनिबद्धमालेख्यप्रख्यं यदाभासते तच्चित्रं न तन्मुख्यं काव्यं काव्या
नुकारोसौ नतु किंचिद्व्यङ्ग्यं हि विद्यते यथा शब्दचित्रं यमकादि वाच्यचित्रं तु
शब्दचित्रादन्यद्व्यङ्ग्यार्थ[illegible]संस्पर्शरहितं प्राधान्येन वाक्यार्थतया स्थि
तं रसादितात्पर्यरहितमुत्प्रेक्षादि । शब्दचित्रमिति यमकचक्रबन्धा
दि चित्रं तथा प्रसिद्धमेव तन्न्यूनत्वमेवार्थचित्रे मन्तव्यमिति भावः । आले
ख्यप्रख्यमिति रसादिजीवरहितं मनुष्यप्रकृतिरूपवदित्यर्थः । अथ
किमिदं चित्रं नाम यत्र न प्रतीयमानार्थसंस्पर्शः । प्रतीयमानो ह्यर्थ
स्त्रिभेदः प्राक्प्रदर्शितः । तत्र यत्र वस्त्वलंकारान्तरं वा व्यङ्ग्यं नास्ति स
नाम चित्रस्य कल्प्यतां विषयः । यत्र तु रसादीनामविषयत्वे स काव्यप्रका
रो न संभवत्येव यस्मादवस्तुसंस्पर्शिता काव्यस्य नोपपद्यते वस्तु च सर्व
मेव जगद्गतमवश्यं कस्यचिद्रसस्य भावस्य चाङ्गत्वं प्रतिपद्यते अन्त २२८
तो विभावत्वेन चित्तवृत्तिविशेषा हि रसादयः । न च तदस्ति वस्तु यत्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

किंविच्छिन्नवृत्तिविशेषमुपजनयति नहनुमदादेर्वाक्कविविषयतै
वतस्यतस्यात कविविषयश्रुविवक्षया कश्चिन्निरूप्यते शब्दोच्यते स
त्य ननु ताहक्काव्यवाक्यकारोस्त्रियत्र रसादीनामविप्रतिपत्तिः किं
तु यदा रसभावादिविवक्षाशून्यः कविः शब्दालङ्कारमर्थालङ्कारं
वोपनिबध्नाति तदा तद्विवक्षापेक्षया रसादिशून्यतार्थस्य परिक
ल्प्यते विवक्षापाद्र एवैदिकाव्ये शब्दानामर्थः वाच्यसामर्थ्यवशा
नव कविविवक्षाविरहेपि तथाविधविषये रसभावप्रतीतिर्भवती
परिदुर्बलाभवतीत्यनेनापि प्रकारेण नीरसत्वं परिकल्प्यविषयाव
षयोव्यवस्थाप्यते प्रतेपवक्ष्यमाणप्रायः शब्दानवयस्येति श्रा
दिमस्याभिप्रायं दर्शयति प्रतीयमानइति शब्दस्य संस्पर्शेनेति
कुवलयपादिवत्स्वर्थे च नंदश्यदाडिमादिवदसंबद्धार्थे वेत्य
र्थः ननु माभूत्कविविषयरस्यापाशंक्याह कविविषयस्येति का
मशयतयायच्यपिनव्यपदिश्यस्त्यापिकविगोचरीकृतपवासौ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व॰
लो॰
२२८
218

वक्तव्यः अन्यस्यवास्वकेलिहर्षोत्तमोत्वस्येहाभिधानायोगात् कवि
श्रज्ञावरीकरोतीति नन्न मन्मनाशीति जैनैर्यितव्यासावावश्यविभा
वानुभावव्यभिचारिपर्यवसायिनो भावः किंनिति विवक्षातः॰
न्यरवेननागिनन कथं वनेत्यादिपोलकारनिबन्धनेसमीक्षा प्रका
र उक्तं सयत्ननानुसरतीत्यर्थः रसादिमन्यनेति नचैतत्परसमती
लिरस्लियथापाकानभितमदविरचितेमोस्याकाविशेषेनतुवस्त्व
सौंदर्यादवश्यंभवति कदाचित्तथास्वाहोउपालहृतायामपिशिव
विलासामिवेन्याश्राकुत्वाह वाल्मेत्यादि अनेनापीति पूर्वसर्वव्यानक्त
न्यतस्तनमधुनानदौर्बल्यमित्यपि शास्त्रार्थः अतद्धतायांचाशिव
विलासमहोशितेश्वरिणीननाजानोचमत्कारः अपितदाउमगुर
मरिचवेतदसमंजसयोजितमितिवकारोभवंति तदिदमनेकम्
रसभावादिविषयाविवक्षाविरहे सति अलंकारनिबन्धोयः सवि
अविषयामतः रसादिभावविवक्षानेस्यासामान्यर्थवनीयदा नदाना॰ २२८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्येव तत्काव्यं ध्वनेर्यद्गुणगोचरः एतच्चविरं कवीनां विमृश्य त्वलगिरां
रसादितात्पर्यमनपेक्ष्यैव काव्यप्रवृत्तिदर्शनादस्माभिः परिकल्पितम्
इदानीन्तनानां तु न्याय्ये काव्यनये व्यवस्थाप्यमाने क्रियमाणे नास्त्येव ध्वनि-
व्यतिरिक्तः काव्यप्रकारो यतः परिपाकवतां कवीनां रसादितात्पर्य-
विरहे व्यापार एव न शोभते रसादितात्पर्ये सति नास्त्येव तद्वस्तु यदभि
मतरसाङ्गतां नीयमानं न प्रगुणीभवति अचेतना अपि विभावा यथायथ
मुचितरसभावतया चेतनवृत्तान्तयोजनया वा न सन्त्येव ते ये यान्ति
न रसाङ्गताम् उक्तमिति मध्ये वेत्यर्थः अलंकाराणां शब्दार्थोभय
रूपाणां निबन्ध इत्यर्थः ननु तच्चित्रमभिधीयते इति किमनेनोप
दिष्टेन काव्यरूपं हि तदिति कथितं हृदयं यातं हि दृश्यत इति चेदुच्य
ते तत्कविर्न भवतीत्येतदपि वक्तव्यमित्याशङ्क्य कविभिः खलु नक्त
तमनोहृद्यतयोपादिश्यत इत्येतन्निरूपयति एतच्चेत्यादिना परि-
पाकवतामिति शब्दार्थविषयो रसादिव्यवलक्षणः परिपाको विद्यते ये

षां यत्पदानि त्यजंत्येव परिहृतिसहिष्णुतामित्यपि प्रसौचित्यस्मरणमे
वचकव्यमन्यथानिर्देनुनत् तथाचेदमुच्यते अपारे काव्यसंसारे
कविरेव प्रजापतिः यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते शृंगारी चे
त्कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् स एव वीतरागश्चेन्नीरसं सर्वमेव
तत् भावानचेतनानपि चेतनवच्चेतनानचेतनवत् व्यवहारयति॥
यथेष्टं सुकविः काव्ये स्वतंत्रतया तस्मान्नास्त्येव तद्वस्तु यत्सर्वात्म
ना रसतात्पर्यवतः कवेस्तदिच्छया तदभिमतरसांगतां न धत्ते य
थोपनिबध्यमानं वा न चारुत्वातिशयं पुष्णाति सर्वमेतच्च महाक
वीनां काव्येषु दृश्यते अस्माभिरपि स्वेषु काव्यप्रबन्धेषु यथायथं
दर्शितमेव अपारे इति अनाद्यंत इत्यर्थः यथारुचि प्रजापतिर्निमा
ति शृंगारीति शृंगारेण विभावानुभावव्यभिचारिचर्वणारूपप्र
तीतिमयानंतस्वीयसंनीतिमतसम् अत एव भरतमुनिः कवेरंतर्ग
तं भावं काव्यार्थान्भावयतीत्यादि श्रुक्त विशाहमेवमर्थाभिधकतया।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रयुक्ते निरूपितं चैतद्रसनिमज्जनादिन्याय प्रसंगावसरे दंशमोपलक्षणं
मपवेति यदा वर्णनारसिको न भवति तदा प्रतिहन्यमानोऽयं
भावो वर्णनीयोऽपि स्यादेतद्दुःखमोहमयोऽयमलौकिकं वितरति न
चापि कविवर्णनोपारोहं विना लोकात्प्रियान्तरङ्गान्तरमास्वादरूपं
नानाविधैर्भावैरित्यर्थः चारुत्वातिशयं यन्न पुष्णाति ततो नास्य
संबन्धः स्वोचितविषयमध्यमलीलादिरूप स्थितेर्वैवं सर्वथैव का
व्यप्रकारो न प्रधानतया भवतीति अपि तु तानि रसाद्युपेक्षया कवेः गुणीभू
तव्यङ्ग्यलक्षणो हि प्रकारस्तदङ्गतामवलम्बत इत्युक्तं प्राक् यदा
तु चाटुषु देवतास्तुतिषु वा रसादीनामङ्गतया व्यवस्थानं हृदयव
तीषु च षट्प्रज्ञादिगाथासु कासुचिद्व्यङ्ग्यविशिष्टवाच्यप्राधान्यं
तदपि गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य ध्वनिनिःष्यन्दभूतत्वमेवेत्युक्तं प्राक् तदेव
मिदानीन्तनकविकाव्यनयोपदेशे क्रियमाणे प्राथमिकानामभ्या
सार्थिनां यदि परं चित्रेण व्यवहारः प्राप्तपरिणतीनां तु ध्वनिरेव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं. लो. २२.

220

प्राधान्येन काव्यमिति निश्चितमेतत् तदयमत्र संग्रहः यस्मिन् रसो वा
भावो वा तात्पर्येण प्रकाशते संवृत्त्याभिहितं वस्तु यत्रालंकार एव
वा काव्याध्वनि ध्वनिर्व्यंग्यप्राधान्यैकनिबंधनः सर्वत्र तत्र विषयी
ज्ञेयः सहृदयैर्जनैः हृदयवतीष्विति प्रथुलित्वादिति प्राकृतगो
ष्ठ्यां प्रसिद्धा स्त्रिवर्गोपायोपेयजशालाल्लिज्ञः सहृदयाख्यमत्राः
प्रतिवेषिमकाउच्यते तच्छायायथा भट्टेन्दुराजस्य लोचिश्रग म्र
णा फलदील गा उदान्नलिवफगुनीवजालिग्रस्स प्राप्तिसंपादि
वे सवनप्राविनिणावविश्या प्रबलावितगगनाकापोमलताभव.
वितिद्दालिकस्याभिषवूर्यं ठंत्याकडुकानिहृनि शापित इति वोयसं
भोगाभिलाषिणी यभित्नि नेन व्यंग्येन विशिष्टे वाच्यमेव सहृदयम
नोलाकन्तु जउ तेनवाणी रजेक्षस्व पश्चिमापणी स्वफलं यवकूष्यापणम्र
सरजेश्वरमरकतपरभागनिहुवानं गुणीभूतव्यंग्यमित्यलंब
हुना भानिवेवकाव्यमिन्यामा स्मिनो रमेहो वस्तुनोव्युत्पन्नैगर २२.

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

३३६

निविभागः शतइत्यर्थः वाग्रहणेनेदमासादेः प्रवीणस्य ग्रहणं सं
हृद्येनि गोप्यमानतया लब्धसौन्दर्य इत्यर्थः काव्यध्वनिरितिका
व्यमार्गे विषये त्रिविधस्य ध्वनेः काव्यमार्गो विषय इति यावत् एवं
श्लोकद्वये संग्रहार्थमभिधाय बहुप्रकारत्वप्रदर्शिकां कारिकां पठति
सगुणीभूतव्यंग्यैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः संकरसंसृष्टिभ्यां पु
नरप्युद्योतते बहुधा तस्य ध्वनेः स्वप्रभेदैर्गुणीभूतव्यंग्येन वा
च्यालंकारान्तरैश्च संकरसंसृष्टिव्यवस्थायां क्रियमाणायां बहुप्रभे
दता लक्ष्ये दृश्यते तथा हि स्वप्रभेदसंकीर्णः स्वप्रभेदसंसृष्टो गु
णीभूतव्यंग्यसंकीर्णः गुणीभूतव्यंग्यसंसृष्टः वाच्यालंकारान्त
रसंकीर्णो वाच्यालंकारान्तरसंसृष्टो वाच्यालंकारान्तरसंकीर्णः
संसृष्टालंकारसंसृष्टश्चेति बहुधा ध्वनिः प्रकाशते गुणीभूत
व्यंग्येन सहालंकारैर्ये वर्तन्ते स्वध्वनेः प्रभेदास्तैः संकीर्णतया सं
सृष्टतया वानेन प्रकारेण ध्वनिर्विवर्तितात्पर्यम् बहुप्रभेदतां दर्शयति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व॰
लो॰
२२१
८२१

तथादीप्तीति भेदैर्गुणीभूतव्यंग्येनालंकारैः प्रकाश्यते इत्यन्योन्यभेदस्त
त्रापि प्रत्येकं संकरेण संसृष्ट्या चेति षट् संकरस्यापि त्रयः प्रकारा अ
नुग्राह्यानुग्राहकभावेन संदेहास्पदत्वेनैकपदानुप्रवेशेनेति द्वाद
शभेदाः पूर्वं ये पंचत्रिंशद्भेदास्तानि द्विकालेन गुणीभूतव्यंग्यस्या
पि मंतव्याः स्वभेदास्तावंतोऽलंकाराश्चानंत्येक समंति तत्र सकर
त्रयेण संसृष्ट्या च गुणेन हेयानेव तन्त्र षडीन्यपि के नावता पंचत्रिंश
तो मुख्यप्रभेदानां गुणेन समसहस्राणि चत्वारिंशानि निविंशत्यपि
कानि भवंति अलंकाराणामानंत्यात्त्वसंख्यातम् तत्र चुलुतयेकैक
प्रभेदेषूदाहरणानि दिग्मात्रः कारिकायामन्यपदार्थत्वेन प्रधान
नयोक्तत्वात्तदोदयः एषेवचनाद्युदाहरणान्याह तत्र स्वप्रभेदसंक
रेणैकदाचिदनुग्राह्यानुग्राहकभावेन यथा एवंवादिनि देवर्षौ
विन्यासाद्यत्राचार्थशक्तमूलानुरणनरूपव्यंग्यध्वनिप्रभेदेनालक्ष्य
क्रमव्यंग्यध्वनिप्रभेदोऽनुगृह्यमाणः प्रतीयते एवं कदाचित्प्रभेद २२१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वयसंपानसंदेहेनयथा खलणपाइणअदेसर पसाजाआएकंपि
ठभणिआकवइपडेहरेवहलहीहवसि अत्तेणजइवराइ अव
सनुनी यतामित्येतत्पदमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वेनाविवक्षिता
न्यपरवाच्यत्वेनवसंभाव्यते नचान्यतरपक्षनिर्णयेप्रमाणमस्ति
अनुरूपसमानइतिलज्जयादिधर्मीनाभिलाषस्मृंगाराजानुरूपसते व्यभि
चारिभूतत्वेन लणउसवः तुषानिमत्रणानीताद्देवरप्रेषातेजाया
यः किमपिभणितारोदितिपडहरेवबन्धेवलभीगृहेनुनीयतांवरा
की सानावहेवराजुरकालज्ञायथाविदितवृत्तान्तयोकिमप्युक्तेन्ये
धोक्तिः तत्तुनातेहृश्चवन्याश्चन्यस्यादेवरचौरकामिन्याः तत्रतव
गृहेएष्यायत्त्वतोतोनातइत्युभयतः कलयितुमिश्रंस्येवमाह
तत्रार्थान्तरेसंभोगेनैकान्तावितेनपरितोषनाभिसंबद्धेयोवाच्य
स्यसंक्रमणेयदिवात्मनावदेतस्यामेवानुरक्तइत्यीर्ष्याकषायितास्या
नेनयनमन्यपरंविवक्षिते पक्षान्तरेदानीमुचितमगाढगाढंप्रेमा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध॰ लो॰ २२२

222

सदित्यनन्तयो विवक्षितः वयन्तिदानीं गर्हणीयाः संहृत्ताऽन्येतस्य
रत्नयोभयथापि वस्त्वाभिप्रायप्रकाशनादेक तत्वानिश्चयेनप्रमाण
भावस्त्वनुक्तम् विवक्षितस्याद्वि स्वरूपस्यैवान्यथारत्नसंक्रान्तिस्तत
स्यैवतद्रूपापत्तिः यदिवादेवरागेरक्ताया एवं तद्देवरमन्यथामद्राव
लौकिकतद्भावानेप्रतीयमिति: देवरेत्यामन्त्रणं प्रवेशाख्यानेनतदप
दययादेवरेत्यामन्त्रणंव्याख्यातम् एकव्यञ्जकानुप्रवेशेनत्वव्यञ्ज
कत्वमलव्यत्र मवगन्तव्यस्य स्वप्नभेदोनतत्रापेदयाबाहुल्येनसंभवति ॥
यथा स्निग्धश्यामलेत्यादौ स्वप्नभेदप्रसरस्थितं यथाप्रश्नोदाहरणेप
वस्त्रवस्तुर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यान्यत्वे तिरस्कृतवाच्यस्यवसंसर्गः
बाहुल्येनेति सर्वत्रकाव्यरसादितात्पर्येनावदास्तितत्प्रसङ्गेनभोवध
नेष्वकेनव्यञ्जकेनाभिव्यञ्जनं स्निग्धश्यामलेत्यत्र विप्रलम्भशृङ्गा
रस्यतत्याभिव्यक्तिरणात्मकस्यावगात्मनःप्रवर्णनीयत्वात् एवं विवि
धैर्व्यञ्जकैराख्यायसंसृष्टिमुदाहरति स्वप्नभेदेति प्रवृद्धीति ॥ २२२

लिप्तप्रायादौति रसानवाच्यो रामादौ संक्रान्त इत्यर्थः एवं स्वप्रभेदं
प्रतिव्यन्तभेदानुदाहृत्य गुणीभूतव्यंग्यप्रति उदाहरति गुणी^
भूतव्यंग्यसंकीर्णत्वं यथा न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरय इत्यादौ ॥
यथा वा कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी कृ
ष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः राजा दुःशा
सनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रं क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथ
यत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥ अत्र ह्यलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य वा
क्यार्थीभूतस्य व्यंग्यविशिष्टवाच्याभिधायिभिः पदैः संमिश्र
ता अत्रेदमिति उदाहरणद्वयेऽपि अलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्येति वा
च्यस्य व्यंग्यविशिष्टेत्यनेन गुणीभूतव्यंग्यत्वोक्तापदैरित्युपल
क्षणं नवीयानेन तदुपलक्षितो योऽर्थो व्यंग्ययोर्गुणीभावेन प्रवर्त्त
ते नेनासंमिश्रता संकीर्णता मा बाधानुग्राह्यानुग्राहकभावेन स
देहयोगेनैकव्यंजकानुप्रवेशेन वेति यथासंभवमुदाहरण

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व·
लो·
२२३
223

व्यङ्ग्योऽन्या यथाहि मेघदत्यय इत्यादिभिः सर्वैरेवपदार्थैः कर्तेत्यादि
भिन्नविभावादिरूपतया शृङ्गारएवानुगृह्यते कर्तेत्यादेव प्रतिपदं प्र
त्यवान्तरवाक्यं प्रति समासं च व्यङ्ग्यमन्येदिति न शक्यमेवेति लिखि
तम्। पाण्डवायस्यदासाः इति निर्दिष्टोऽन्यप्रकारः तत्र च गुणीभूतव्य
ङ्ग्यतापि योजयितुं शक्या वाक्यस्यैव क्रोधोद्दीपनत्वात् दासैश्छ
न्नकृत्यैः स्वाम्यवदुपेक्ष्यस्य स्यर्थशान्त्यनुसन्धानरूपतापि उ
भयथापि वाक्यत्वादेकपदग्रहणेन प्रमाणाभावः एकव्यञ्जका
नुप्रवेशस्तु तैरेव पदैः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य प्रधानीभूतस्य च रस
स्य विभावादिरूपतयाभिव्यञ्जनात् अत एव च पदार्थाश्रयत्वे गुणी
णीभूतव्यङ्ग्यस्य वाक्यार्थाश्रयत्वे च ध्वनेः संकीर्णतायामविरोधः
स्वप्रभेदान्तरवत् यथाहि प्रभेदान्तराणि परस्परं संकीर्यन्ते पदा
र्थवाक्यार्थाश्रयत्वेन च न विरुद्धानि किं च व्यङ्ग्याश्रयत्वे प्रधान
गुणीभावो न विरुध्यते नेन न व्यङ्ग्यभेदापेक्षया ततोऽप्यविरोधः॥ २२३

स्फुटं च संकरसंसृष्टिव्यवहारो बहूनामेकवाच्यवाचकभाव इव व्यंग्य
व्यंजकभावेपि निर्विरोध एव मंतव्यः अतएवेति यतो त्रलक्ष्ये स्फुट
तेनैतदित्यर्थः ननु व्यंग्यं गुणीभूतं प्रधानं चेति विरुद्धमेतदित्यप
मानमप्ययुक्तं नात्रप्रस्तुते यमित्याशंक्य व्यंजकभेदान्नावत्र विरोध इ
ति दर्शयति स्वेति स्वप्रभेदान्तराणि संकीर्णानि तथा स्वपर्भेदाहना
नीतिनानुवर्त्तयति तदेव व्याचष्टे यथाहीति तथाह्यापी
त्यध्याहारोत्र कर्तव्यः तथाहीति वा पाठः ननु व्यंजकभेदात्पुन
मभेदयोः परिहारवत्तु एकव्यंजकानुप्रवेशेन त्वयामित्याशंक्य
परमार्थिकं परिहारमाह किंचेति तत्रोपीति यतो व्यंग्यस्य गुणी
भूतमन्यच्च प्रधानमिति को विरोधः ननु वाच्यालंकारविषय एव
कीर्यं संकराद्यव्यवहारो न तु व्यंग्यविषय इत्याशंक्याह स्फुटं चे
ति मंतव्य इति मननेनेन प्रतीत्यान्तया निश्चयति उभयत्रापि प्र
तीतेरेव प्रमाणत्वादिति भावः एवं गुणीभूतव्यंग्यं त्रीन्संकरभेदा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व. लो. २२४ 224

नुदाहृत्य संसृष्टिमुदाहरति यत्र तु पदानि कानिचिदविवक्षितवा
च्यानुरणनरूपव्यङ्ग्यवाच्यानि वा तत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः सं
सृष्टत्वं यथा तेषां गोपवधूविलाससुहृदां राधारहःसाक्षिणामित्यादौ अत्र हि विला
ससुहृदां राधारहःसाक्षिणामित्येते पदे ध्वनिप्रभेदरूपे ते जा
ने इत्येतत्तु पदं गुणीभूतव्यङ्ग्यरूपे वाच्यालंकारसंकीर्णत्वमल
क्ष्यक्रमव्यङ्ग्यापेक्षया रसवति सालंकारे काव्ये सर्वत्रैव सुव्य
वस्थितम् कानिचिदित्यनेन सर्वेषां काकाक्षिनिरासं करोति ग
हीतेन सातिशयेन वा विवक्षितवाच्याधाति: ते इत्यादिना सा
धारणगुणगणाभिव्यक्तोपि न गुणत्वमवलम्बते वाच्यस्यैव स
र्वाणस्य प्राधान्येन चारुत्वहेतुत्वात् जाने इत्यनेनोत्प्रेक्षमाण
नेनत्वर्थवाचकेनापि वाच्यमेवात्मलक्षणरूपं प्राधान्येनाङ्गीक्रियते ए
वं गुणीभूतव्यङ्ग्येपि वक्तारो भेदा उदाहृताः अथ नालंकारान्तो
त्वान्दर्शयति वाच्यालंकारेति व्यङ्ग्येनालंकाराणामलक्षमे २२४

दाहरणप्रपञ्चो न भवतीति वाच्यप्राधान्यात्प्रायः काव्य इति एवंविध
मेव हि काव्यं भवति प्रभेदान्तराणामपीति लक्ष्यवर्त्मनि तमिति विव
क्षितान्यपरत्वेनेति द्वितीयोद्योतोक्तमलोदाहरणेभ्यः संकरत्वय एव मे
स हि प्रलभ्यत तत्पदं लापाणा इ शिखिमिन्यत्र हि रूपकव्यतिरेक
सप्राणत्वाख्यात सम्भृगा वानुपादकत्वस्वभावोक्तेः शृङ्गारस्य
चैकानुप्रवेशः उपोढ़ा याइति गाथायां परस्वभावोक्तिर्वाध्वनि
श्चेति त्रयकरणाय भावयकृतर इया दृकं प्रमाणोनास्तियथयम्लंकारो
रसमवश्यमनुरुक्तान्नितयापिनाति निर्वहणोषितेति यदभिप्राये
णोक्तेन त्रसंकराभावात्संसृष्टिरेवालङ्कारेण समथनेयथाबाढ
लतिकापाशेन बद्धा इत्युमित्यत्र प्रभेदान्तराणामपि कदाचित्सं
कीर्णत्वेभवत्येव यथा ममैव या व्यापारवतीरसान्रसयितुं का
चित्कवीनां नवा दृष्टिर्यापरिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चिती ॥
ते द्वे अप्यवलम्ब्य विश्वमनिशं निर्वर्णयन्तो वयं श्रान्ता नैव च लब्धम

ध्व. लो. २२५

चिग्घायनमद्धकिं न लब्धवत्वम् इत्येवं विरोधालंकारेणार्थान्तरसंक्र
मितवाच्यस्य ध्वनिप्रभेदस्य संकीर्णत्वम् प्रभेदान्तराणामपीति वसादि
ध्वनिव्यतिरिक्तानाम् व्यापारवतीति निर्व्याहनाद्याणोदि रमस्त्युके
नत्रविभावादियोजनावर्णनानतः प्रभृति चर्वणापर्यन्ता क्रियाया व्या
पारस्तेन समस्त एवको रसादिरिति तु रस्यमानतामात्रा न्यस्याधिभावान्म
यितं रस्यमानतापत्तियोग्यान्कनं न काचिदिति लोकयात्रापतितबो
धावस्थात्यागेनोन्मीलयती प्रतएव तेकवयोवर्णनायोगात् नवे
तिलक्षणेलक्षणेन तनैनं तनै वैविध्येने गत्या सूचयन्ती दृष्टिरिति प्रति
भात् पानत्वृद्दष्टिग्राद्यपतानघाउपादि रसंभ्योविरोधालंकारेण
एवनवातदनुगृहीतश्च ध्वनिः तथाहि वाल्लषस्तान्नाविवक्षितम
न्यतमसंभवाभावात् नचान्यपरमपि तथान्तवैणोदिद्यकविलाना
भासोहलसितप्रतिभानलक्षणेर्थे संक्रान्तं संक्रमणोपविरोधानुग्राह
कएव तदद्याति विरोधालंकारेणम्यादिना याथैवंविधायहि: २२५

g25

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

परिनिष्ठितो चलस्यार्थे विषये निष्ठितत्वाविषये उन्मेषो यस्या लस्यान्मे
न परिनिष्ठिते विषये उन्मेषः सम्यगवबोधकारी यस्य सर्वप्रमाणला
भलक्षणो यस्याः तथा परिनिष्ठिते लोकासिद्धे येन तत्कार्यं वदृश्यं।
स्थितत्वार्थे उन्मेषो यस्याः सा विपश्चितामिति एवं विपश्चितीति श्रीबलदेवेति
कवीनामिति विपश्चितीति विवचनेन नाहं कविर्नेवाऽऽत तस्मात्त
नोनोऽन्त्ये श्रुतान्मीयमाणपदत्वे विदग्धहृदयाधिपत्यकवर्णनयान्यतत्राह
यमेतत्तथ्या हृदयान्नित्यं चैः तैस्तैरुपपादितं न येनकथाप्यहस्यात्यस्य
ह्रिः वर्णनं तानि वर्णितानि विपश्चिमिः त्वापरं तथा शसितिश्चनः श्रु
न रत्नवदर्त्तनि वर्णयन्तो निशेषेण वर्णयन्तो वर्णनयानुत्याति निष्ठ
यायां वर्णयन्त इदं भिन्न्यानिलि पवामयागु मानादिना निभेज्य ति
वर्णनं किमवसारे स्वासादितानि लक्षणानि बहुवर्य यत्र श्रुति
वर्ण्यते तत्तत्त्वं मध्ये व्याणापगेमाणया मध्ये वार्यादिशेषश्रुतेः
स्थितानां च या निश्चलया हृदयस्य सम्यक्षिवर्णितानि भवति वया।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध॰ लो॰

२२६

226

मितिप्रमित्यानन्दस्वात्मस्वरूपेण यावत्समावेशिनः इत्यर्थः । धन्यांनाइति
न केवलं लोकान्तरं तु यावत्संन्मनोवृद्वः धाम इति भावः । वशाद्भूस्तु
ग्राह्यस्यार्थे बुद्धि प्राप्यतेति योगनिद्रयानन्दमतत्वसारस्वरूपंवे
दोल्लसद्रूपणावस्थित इत्यर्थः । श्लोकसप्रायनस्यताशक्तिवृद्धमानोभ
वतीति मद्रान्कीर्तितमेव परमात्मस्वभावो विष्णुमार्गे तस्य भक्तिः
ब्रह्मादिभिर्वेद्ध्योपासाकृमन्त्रलवदावेशालेन तत्त्वमपि लभ्यमा-
स्मा तज्जातीय एव । प्रथममेव परमेश भक्तिभाजः । उल्लल
मायावलीवितकोविश्रामालिकोभयद्वन्द्वे । पुनरपि परमेश्वरभ
क्तिद्विविधा तेरेव पुकेति सेपानस्येयमुक्तिः । किलश्चनाणपि
निश्चितदृष्ट्वा दृष्ट्वा विषयविशेषजे यन्मदेव यदपि बालाकोलवरस
वर्णात्मकेन तदुभयतोऽपि परमेश्वरविशेषासानंदः । शब्दाद्यते
नदोनेरविन्द्रुपमाद्यावभासादि रसास्वाद इत्यकेपाग्रस्तोमि । लो
किकान्नसत्वनतोऽपि निस्पृहयायबहुनवद्गुः । स्वोनुषमादितिला २२६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वयं च तथैव हृदिशब्दापेक्षयैव पदान्तरवैशद्यः हृदिमवलंब्यापि
वैलीनमितिविरोधालंकारो वाक्यीयत्नामेदुपदन्यायेन दृष्टिप-
दोस्यतन्तिरस्कृतवाच्यो वाक्यान्यैकत्वनिश्चयेनाश्लेषमालाशब्दा
र्थ्वयेनापि हृदयवत्वात् नवशर्वेशाव्येवेवाच्यो नगाशाहेनशाहृशाक
नरणानृतयाविरोधस्यमवेयावलङ्कनान् एवमेकैवाविधिपत्र
दार्हन्ममस्य हिमदाहवति वाक्यालंकारमेस्य शब्दवपदार्थपद्धा-
यैव यत्रादिकानि विनयशनिवाक्यालंकारभाञ्जिकानि विच्छुधानि
प्रभेदयुक्तानि यथा दीर्घीकुर्वन्पटुमदकलं कूजितं सारसी-
नां प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः यत्र स्त्रीणां ह-
रति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थना-
चाटुकारः अत्रादि मैत्रीपदमविवक्षितवाच्यो ध्वनिः पदान्तरेषु
लङ्कारान्तराणि सकलवाक्येऽपि यथालंकारोऽपि व्यंग्यतया तथा प्र-
धानतदान्तराणां नयाद्वृतसंकरः तदभावे च संसृष्टिरित्यलं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कारेणवाधनिनावाच्चगपस्य रविश्रांताभ्यंभाच्यमितिय्वयो भेदः
एवनह्म भीरुत्वस्माबधारणमाह यदापल्लयैवेति गण्यमानयोस्ता
नुयादृक्ष भावं धन्या शकापिनावनवकिनेरनीयमेवप्रकारमुदाह
र्तुमुपक्रमते श्वश्रूरिति यस्मा ध्वस्वकानि विह्नुनियुक्तानि यथा
दीर्घोऊर्ववलिनस्रेति तथा विधेय पदापल्लयैव गाथालंकारसंस्कृ
वमित्याह ह्याद्यस्वयं येशेनलक्षणः दन्तधः ह्रियाह्रोमेत्रीपदमि
त्यस्मानेनरं योन्य इति यथ्यस्वलनानि: दीर्घोऊर्ध्वेव्नुति स्निग्धा
वेनादिह्दयमुग्धसोशाह्तोनीयनेनथा मृडमारपवनेस्पर्शजात
हर्षविकसितरक्तजितेनत्वक्लिन्तवचातान्दोलित मिथानरेण नमधुर
माहमिश्रभवतीति दीर्घवंत पद्विति नथा लोऽजमारवायु यैन
तजः प्राहः मारकाजितमपिनाभिभवति प्रस्तुतमश्वलश्वाशीत
देवदीपयेति नवदीपनेतदीयमनुप्रयोगियतस्तन्मदेनक
लमधुरमाकर्णनीये प्रत्युषेति प्रभातस्यतथाविधावसरवो

हृद्वचनं सदैव नत्रो शोहयन्ते निनिरूपयति मृदितानवर्तमा
नमकरंदभरेणानयामृतरनानिविकसितिनयनहारीणियानि
कमलानि तेषामामोदलेनयामैत्रीग्रन्थानेगाविद्यो तोपरस्पराः
कल्पलाभलेनकषायउपरक्तोमकरंदेनचकषायवर्णीकृतः स्नी
ग्धमिति सर्वेस्नतयाविषमत्रैलोक्यसारभूतस्यापर्वकेवलिन्
वतस्तदा ग्राति धनः संभोगाभिलाषो दीपनेन दर्शनेन च प्रस
ह्यभूतनयापि नरानां कलोहयन्स्पर्शः हृदयानन्दं तत्त्वप्रियतन
मन्दिरयेश्वर्यनो वा दूनिकारयतीति तेनतथाकार्यमिति
परस्परानुरागग्रामण्यप्रकृतानसमवेक्ष्य भंतोमोपवनः शुकेव
नतस्यपनः सिग्धापरिविविनोमेवाननइति नागरिकोनवविदग्धो
ग्रामस्य मान्ययद्रसार्थः प्रियतमो विरलो नेत्रानुकूलः सेवादृनादि
प्रार्थनार्थं वा इकारपवमेवस्मरतुणीनिदूरति हसितवानगी
करणवचनादिभयरधनिनेदीप्तीकरोति वाङ्करणावमते॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वस्तुस्थितिं विकासितं यत्कमलकोलिंगादि वदनं तत्स्वयमेव मैत्रीम
हन्नमोरभणीविवयस्तेन केशाग्रउपमेोक्षभवति गंभोरावक्षोभृत्त्वा
लिंगोष्ठनुकूलः एवं शब्दस्य व्यङ्ग्यस्य प्रतीयमानस्य वाच्यस्य च एवं नोपितं
यावित्यः सोवश्यमभिगो नत्वोदेहादि इति मेघदूते मेघं प्रति कामि
न इत्युक्तिः उदाहरणालं लक्षणं योजयति मैत्रीपदमिति हिश
ह्मानेन रूपाहितत्त्वस्य स्वरूपमेव गले कालं तराणीति उत्प्रेक्षाः स्वभा
वोक्ति रूपकोपमाः क्रमेणान्यत्र एवमियत्तानां गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य
मालंकारैः सह संभेदैः स्वैः संकर संसृष्टिभ्यामित्येतद् नेत्र्या
ख्यातोदाहरणानि वानि इत्यत्र न रूपीति यत्कारिका भाग पद
दयं न स्वार्थे प्रकाशयन्नुदाहरणं कारकैव संसृष्टालंकारसंकी
र्णोध्वनिप्रभेदा इत्यनन्तानिकराजेषु निर्णीतानि गोष्ठ्यां समा
हृत्यलंके भवतः शरीरे दृष्टानि रक्षमनसामत्र राजवध्या जा
नस्यहैमैत्रीनिमित्रव्यवलोकितानि गर्भमसमासोक्तिसंसृष्टेन २२८

विरोधालंकारेण संकीर्णस्यालक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य ध्वनेः प्रकाशनेन
इत्यावीरस्य परमाधिन्तौ वाक्याङ्गीभूतत्वम् तथाशब्दस्यायमर्थः
न केवलं ध्वनेः स्वभेदादिभिः संसृष्टिसंकरौ विविदितौ यावदन्येषाम
न्यान्यमपि स्वप्रभेदानां स्वप्रभेदैरन्यैर्गुणीभूतव्यंग्येन वा संकीर्णा
नां संसृष्टानां संकीर्णत्वं संसृष्टत्वं च दृश्यमिति विस्पष्टोदाहर
णेन भवत्यभिप्रायेणालंकारस्यालंकारेण संसृष्टस्य संकीर्णस्य
वा ध्वनौ संकरसंसृष्टौ प्रदर्शनीयौ तदस्मिन्भेदचतुष्टये प्रथमभे
दस्योदाहरणं दत्तमेवानीति बोधनमन्यस्य स्वकिंशोवभ्रमणाय
वेलोर्मिद्दीप्रतिनिनिनसारीवपृयक्षनः केनविद्यारकङ्क्रियते प्रो
ल्लेन्दुः सोऽङ्कः कुलकः पराथ्यसंपत्तिजनेनानंदभरणायत्र रकेक
यि वमिलत्यायस्यास्यान्तरकवमनीयस्याः मुनयश्चापि तेन म
दनाव घाश्चेति विराय: जोन स्वरे इति वियुयम सपिकृतात्वि
देववाकुलिनिकपदवीमपिराह्यामस्नेदासमपतान्वनयोभवि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध॰ लो॰ २२९ 229

नास्मिन्विमनागन्यथैते ः समासोक्तिश्च नायिकाहृन्नांतघतीते ः
दयावीरस्येतिदयाश्चकनादयथमैत्र्यथमैवीरएवदयावीरशब्दे
नोक्तः औदार्यस्त्रस्मउत्साहस्यैवस्थायिवारितिभावः दयावीरश
ब्देनवाच्यतनमुपदिशन्तिसोत्प्रसः भस्टष्यलक्ष्यवाएणनुरघ्यते ॥
समासोक्तिमाहिम्नायमर्थः सघघते यथाकश्चिन्नायकोरथ्यशतम
भोगावसरेजातश्चलकस्त्याहपरमार्थमपाहनायुक्तभावीवदान्
ध्वनिकुरुणातिशयोनभावस्मपदोद्दीपितः द्वितीयभेदमुदाहर
ति समस्थालंकारमेकदेशविवर्तयथा शुद्धिणोवलेण्यपदिमा
साजेणण दिग्रद्रह्मोहरणमार्सिडग्गो ग्गलणोचिग्गमदवहुए
॥ अत्रसहपमायरूपकाभ्याशेहशालकारावाच्यरणनरूपव्यज्यधनः
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्तिनयोदानामेयानारश्मितयश्चदिवसेश्च
नयाविषयपश्यिकान्युतिश्यामार्थिनेश्चआदेजनकनाद्यावित्
पन्नामाचरेति वन्मयदिवापश्यिकानांश्यामायितदुः खवशा २२९

नरूपाभिकाप्रेभ्यः श्रोभनेश्रमाविन श्रीवाएणां मश्रवहुंदानां त्रुमम् श्र
भिनवपर्योदरमितेश्रयाथिकसमाजेश्रमश्रम्ह सावनानां प्रमावि
नगीतानां श्रृह श्रमावानुमाविगीतानां नथ्या श्रीवावाचकायप्रमा-
विन श्रीवानानन्त्रश्नणभेन पथिकानिश्रूपामाइववर्तीतिप्रम
येनलनसापमानिर्दिशा पथिकसमाजेषिविकमेथावयस्यस्य ह
वाद्यपकेनाभ्याधनेः संकवइनिशेयशाममभित्याश्यायेनादा रू
रणोनवेनदवेनथ्याहिभ्याञ्चाहेनाकृतिगएानेपथिकसमाजोवि-
न्नुपमारूपकाभ्यां मेदरामादलेनमकीर्णाभ्यामभिनवश्याचेवग्रा
हलाभावात् यदिश्यामामगदारुमइमवनेपदेमकीर्णाभ्यानाभ्या
ग्राहश्यानिमलस्यधनेः संकीर्णवमेकव्यंजकानुप्रवेश्णादितिम
कीर्णालंकारसंसृष्टः संसृष्टालंकारसंकीर्णप्रेत्सापिभेदवयमे
नव्युम् ॥ एनद्रुपमंदवति एवंध्वनेः प्रभेदाः प्रभेदभेदाश्र केन
शक्यन्ते संख्यातुम् दिङ्मात्रं तेषामिदमुक्तमस्माभिः श्चेनाहि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व. लो. २२ ध्वनेः प्रकाराः सहृदयानां व्युत्पत्तये येन स्वरूपमेतद्वर्णनीयाः सम्यक्
श्रवणसहृदयमनः प्रीतये इति यत्नाद्वितन्यते हि इदानीं ग्रन्थमात्रमपि
न निर्वहेदमिनाशयेनाह — इत्युक्तलक्षणो यो ध्वनिर्विवेच्यः प्रयत्न
तः सद्भिः सत्काव्यं कर्तुं वा सम्यगभियुक्तैः कृतकसूत्रपर्यनिरूपण
निपुणानि सन्तानवयः सहृदयाश्च नियमेनैवं काव्यविषये परां प्र
230 कर्षपदवीमासादयन्ति । यः प्रयत्नतो विवेचितः एवमादिकलक्षणो
ध्वनिरेतेन देवकाव्यतत्त्वं यथोदितेन प्रपंचनिरूपणेन कर्तुमशक्नु
वद्भिर्वलंकारकारैः रीतयः प्रवर्तिताः इत्युत्तरकारिकया संबंधः
अन्यत्रैतद्व्याख्यानेऽयमिति पठति अदृष्टपूर्वेति निर्माणबोधयस्तेति
भावः ॥ अस्फुटस्फुरितं काव्यतत्त्वमेतद्यथोदितम् । अशक्नुवद्भिर्व्या
कर्तुं रीतयः संप्रवर्तिताः ॥ एतद्ध्वनिवर्णनेन निर्णीतं काव्यतत्त्व २२
मस्फुटस्फुरितं सदशक्नुवद्भिः प्रतिपादयितुं वैदर्भी गौडी या
पाञ्चाली चेति रीतयः प्रवर्तिताः । रीतिलक्षणविधायिनां हि का-

यतत्त्वमेतद्‌स्फुरत्तया मनाक्स्फुरितमाभासीति तिलस्याने तदुच
स्फुरत्तया संयद्दर्शितेनानेन तु तिलस्थेन तु किंचित्‌ व्याकनेम
शङ्कुवद्धीविनश्वद्देन स्फुरत्स्फुरत्तामाम् स्फुरितेतिलनदिनाशति दी
नोद्दिष्टगुणेषु वर्णपर्यन्तमाध्यितायवाद् विशेषोत्तगुणान्नागुणा॰
न्नागुणाश्चरणपर्यन्तसाध्यितपर्वेतिसूक्ते यान्वगुणानिद्रूपणोस्पृशा
रूपत्वमधुरस्पन्दते शाहूतमात्रया: कश्चिद्दर्शितमध्यज्ञोपदः
हेत्रयोः पिशकाशानेज्ञानेऽस्मिन्नामलतत्वे शक्तिमन्त्रणपदमनक
भावविवेचनमध्येकाद्यलक्षणस्त्रानेसतिया: काश्चिन्निष्ठाडपना
गविकाद्याघशाहूतमात्रया हेतयोरयाद्याश्चार्थेन तत्संबद्धा: केचिका
स्तप्रस्ता: समन्वयनीतिपदवी मवतरेति अन्यथा नैतेषां महत्त्वा
र्थानामिव बहूनीनामप्यञ्जयनमेव स्यात्तत्रान्तभावस्सिद्धम् एवस्फु
रतैवबललक्षणीयस्वरूपसामर्थ्यतनेयत्र शाक्तानामर्थानाचके
षाविन्यातिप्रत्यविशेषसंवेद्यजात्यवभासिवरन्त्र विशेषाणामिव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व.
लो.
२३१
231

नसंभवति तेषांलक्षणकारैरव्याकृतरूपाणांनिर्वर्णनानांवानन्तवि
शेषाणांवाऽऽनन्त्यमनाख्येयमवभासते काव्यतत्त्वविद्व्यवहार इति
यत्तल्लक्षणमुच्यतेकेनचिद्रूपकमितिनावयुक्तमर्हतीति यतःश
ब्दानांस्वरूपभेदस्तावदस्ति एवमन्यप्रयुक्तप्रयोगाः वाचकत्वाश्र
यस्तुशब्दानांयत्नकृतेतिविशेषः अर्थानांवस्तुस्वेनावभास
मानत्वेऽप्यपरत्वेनानुरागाविशिष्टत्वेतिविशेषः तौचविशेषौ
व्याख्यातुंशक्यतानाख्यातौचबहुप्रकारत्वम् तद्यतिरिक्ताना
ख्येयविशेषसंभावनानुविवेकावसादगर्भमेवसकलैव यस्मा
दनाख्येयत्वंसर्वशब्दागोचरत्वेननकस्यचित्संभवत्यंततो
नाख्येयशब्देनतस्याभिधानसंभवात् सामान्यसंस्पर्शिविकल्प
शब्दगोचरत्वेसति प्रकाशमानत्वेनयदनाख्येयमुच्यते क्वचित्
तदपिकाव्यविशेषाणांरत्नविशेषाणामिवनसंभवति तेषांल
क्षणकारैर्व्याकृतरूपाणाम् रत्नविशेषाणांचसामान्यसंभा २३१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वनुयैव मूल्यस्यिति विकल्पदर्शनात्तु उभयेषामपि तेषां प्रतिपाद्य
त्रिशाषसंवेद्यत्वेन वैलक्षण्य वैकारिकाप्रवाहिरन्तत्वविदः सहृदयाप्
वचकाव्यानां रमत्वाद् इति कस्यात्र विप्रतिपत्तिः एवमिति इदं स्वरूपं सर्वस
लक्षणविषयं वोऽज्ञानो प्रसिद्धेनतन्मतपरीक्षायां ग्रन्थान्तरे निरूप
यिष्यामः इह तु ग्रंथांतरस्थलक्षणप्रकाशनं सहृदयवैमनस्य
प्रदायित्वेन प्रक्रियते वोऽइमतेनवा यथा शब्दादिलक्षणं तथा
स्याः कथं निलक्षणं भविष्यति तस्याल्लक्षणेन वस्याच रत्नादशास्त्रा
श्रुतस्याकमेवद्य निलक्षणस्थापीयः नहि इदं प्रकृतमू शनाङ्क्षेयोपशा
भाक्तिवेतिनिवोव्याश्रयेत साधने : नलक्षणलक्षणत्वसाधीयो स्वय
योहितम प्रकाशनतु इति पुनुभावभाविडतो काव्यजीवितेन प्रयाती
न्ययें: रीतिपदवीमितित स्वदेववक्षपर्यवसितव्वान प्रतीतिपुर
वीमितिवापाठः नानाविकल्पादुपरमनेनेति पत्नुपासहृत्तिः मृ
गावादो विश्राम्यति प्रकर्षेति दीनप्रयोगादि प्रकोमलेतिहास्यादो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व॰
लो॰
२२२
238

तथाह्यन्तयः काव्यमात्मका इति यदुक्तं मुनिना तत्र दृष्टोवित एव चे·
षां विशेषाकृतिः यदाह कैश्चित्कीशनीयव्याभ्युगाद्यवसंभवे
ति इयतानस्याभावेऽजगद्रूपं देहनभावविकल्पेष्वन्तयोरीतयश्च
ताः प्रवर्त्तमानाचक्षूतद्वितिरिक्तः कोऽयं ध्वनिरिति न चैकथंचिद
भ्युपगमः हन्त कथंचित्स्वरूपेणोदनमस्तु तस्यावितमिति वक्तुं
न इदानीं वाचामस्थितमविषये इति यदुक्तं तस्य शब्दो संभाव्यमे
वानाख्येयवत्प्रमिन्याभिप्रायेण प्रलिप्तवदिति भक्तिकशायमाव
इत्यर्थः प्रथमतस्याचार्ये न कृतम् नाविति शब्दगतोऽर्थगतश्च
विवेकस्यानवसरादूभावनिर्विवेकतो सामान्यस्पर्शी यो विकल्पस्त
तोऽयः प्राहोऽस्त्येतेव्यनावस्तीति दर्शयति एतद्विशेषाणां चेति ॥
ननु सर्वं चेतेत्युक्तंवयतन्मताशकाभ्युपगममेवैवोद्भरयति उभयेषा
मिति एतन्नानाकारव्यानाच ननु···· प्राहुः स्पर्शतीत्यपगम. २२२
निर्देशोवदत्कामिन्यावस्तुनाम्बकमिति निवेदयन्नाह यत्रैति एवं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्विसर्वभावहर्त्तेति तत्त्वपदवर्णनीयोऽर्थानिधाने स्वरूपमनवद्ययमित्युति
व्यापकं लक्षणं स्यादिति भावः ॥ ग्रंथान्तरे इति विनिश्चयटीकायां घ
र्मोत्तमायायाविवृतिरमनाय यहृताकृतानजैवनस्वाख्यातम् उक्तमि
ति मथहार्थमयैवेत्यर्थः अनाद्येषाघाका व्याभा ज्ञोपविघतेयाम
त्काधेनस्वभावस्वलक्षणं धनोरातिसंबंधः श्रुत्रोतः निर्वाका
येनयेनत्वनिर्धानश्रुथं वंशविकल्प्यानाख्येयापाभासिनेयद
नगोरतिव्याबहे तन्नाह्निशदेनश्रसाध्यानिहृष्टत्वमेवाख्यानमेवेति
शिवम् काव्यालोक .... हृतान्सविधास्यानि श्रावक्रितोभेदा
नास्तुरनापनिदायिनीम् त्रिलोचनप्रियां वन्दे मध्यमां परमेष्ठी
म इति श्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्याभिनवगुप्तोन्मीलिते सहृद
यालोकलोचने ध्वनिसंकेते तृतीय उद्योतः ॥ ध्वन्यायानलत्रमल
मा वप्रवस्थितः ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ एवं ध्वनिं सप्रपंचं विप्र
तिपत्तिनिरासार्थं व्युत्पाद्य तद्व्युत्पादने प्रयोजनान्तरमुच्यते ॥ ध

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰ २३२ 233

नेर्यः सगुणीभूतव्यङ्ग्यस्याध्वा प्रदर्शितः अनेनानन्त्यमायाति कवीनां प्र
तिभागुणः य एष ध्वनेर्गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य च मार्गः प्रकाशितस्तस्य फ
लान्तरं कविप्रतिभानन्त्यं कथमिति चेत् अतो ह्यन्यतमेनापि प्रकारेण
विभूषिता वाणी नवत्वमायाति पूर्वार्थान्वयवत्यपि अतो हि ध्वनेरु
क्तप्रभेदमध्यादन्यतमेनापि प्रकारेण विभूषिता सती वाणी पुरातनक
विनिबद्धार्थसंस्पर्शवत्यपि नवत्वमायाति तथा ह्यविवक्षितवाच्यस्य ध्व
नेः प्रकारद्वयसमाश्रयेण नवत्वं पूर्वार्थानुगमेऽपि यथा स्मितं किं
चिन्मुग्धं तरलमधुरो दृष्टिविभवः परिस्पन्दो वाचामभिनवविला
सोक्तिसरसः गतानामारम्भः किसलयितलीलापरिमलः स्प
शन्त्यास्तारुण्यं किमिव हि न रम्यं मृगदृशः इत्यस्य सविभ्रमस्मितो
द्गारा लोलाक्ष्यः प्रस्खलद्गिरः नितम्बालसगामिन्यः कामिन्यः
कस्य न प्रियाः इत्येवमादिषु श्लोकेषु सत्स्वपि तिरस्कृतवाच्यध्वनिस २३२
माश्रयेणापूर्वत्वमेव प्रतिभासते तथा यः प्रथमः प्रथमः स त

तथाहि हन्त हन्त कलिबहलपलाशीश्वापदगणेऽस्मिन्नह : किं ह : केनाथवा॰
क्रियते इत्यस्य खलेतः कीतमहिमा केनान्येनातिशाय्यते महद्भि
र्गुणमाले गो : किं ह : किमभिभूयते इत्येवमादिष्वसन्त्वपाण्येतरसंक्र
मितश्रुतिसमाश्रयेणानुवर्तनम् तथालक्ष्यक्रमप्रकारसमाश्रयेणाप्य
थान यथा निद्राकेतुविनः श्रियस्यवदनेविनास्यवक्रवभवोधवाम
निरुद्धबुद्धवनदत्ताख्याभोगलोलक्षितः वैलस्याद्विमतीभवेदिति
श्रुतस्तस्याप्यनाशुभिणः साकालप्रतिशून्यतामस्टहं विलोकशायना
दृश्यायुक्ति चिह्नैर्निद्रायाजन्मपोगतसत्त्वबिन्दुनिर्वल्पिपदग्रनेवत्
विस्तर्यपरिवृत्त्यन्तातश्रुलकामालीकरगतुस्थलीलज्ञानमत्सर्वावि
येणाहमतानावालाविरेदुबिता इत्यादिष्वसत्त्वपिनवर्तनम् यथावा
तरलश्रमगोप्यादिश्लोकस्यनानाभेगीष्यमनुविन्याहि श्लोकापेतया
प्यवत्स हिश्यानगानुसत्त्वयोरभादिवेहद्विलयः भितोष्यनेततथा
तिकाव्यमार्गीयदाश्रयात बहुविस्तारेयहसभावनेदाभासतत्त्व

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं. लो.
२३४
234

प्रशमनलक्षणो मार्गो यथास्वं विभावानुभावप्रभेदकलनया यथोक्तं प्राः
क् स सर्व एवानया युक्त्यानुसर्तव्यः यस्य रसादेराश्रयादयं काव्यमार्गः
पुरातनैः कविभिः सहस्रसंख्यैरसंख्यैर्वा बहुप्रकारं क्षुण्णत्वान्मितोप्यनंत
तामेति रसभावादीनां हि प्रत्येकं विभावानुभावव्यभिचारिसमाश्रया
दपरिमितत्वम् तेषां चैकैकप्रभेदापेक्षयापि तावज्जगद्वृत्तमुपनिबध्य
मानं सुकविभिस्तदिच्छावशादन्यथा स्थितमप्यन्यथैव विवर्तते
प्रतिपादितं चैतच्चित्रविचारावसरे गाथा चात्र कृतैव महाकविना
अतहट्ठिए वि तहसंठिए व्व हिअअम्मि जा णिवेसेइ अत्थविसेसे सा ज
अइ विकडकइगोअरा वाणी तदित्थं रसभावाद्याश्रयेण काव्यार्था
नामानन्त्यं सुप्रतिपादितं एतदेवोपपादयितुमुच्यते दृष्टपूर्वा अपि
ह्यर्थाः काव्ये रसपरिग्रहात् सर्वे नवा इवाभान्ति मधुमास इव द्रुमाः त २३४
था विवक्षितान्यपरवाच्यस्यैव शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यप्रका
रसमाश्रयेण नवत्वं यथा धरणीधारणायाधुना त्वं शेष इत्यादौ शेषो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हिमगिरिस्तवंचमहान्तोगुरवः स्थिताः यद्दलंचितमयोदाश्रलंनीविभ्र
याः द्वितिमिन्याद्दिशुमनस्वपि तस्मैवार्थशालाज्ञवानुरणेनरूपव्यगय
समाश्रयेणनवनेयया एवंवादिनिदेवर्षौपित्याद्दिश्लोकस्य इतेवर
कयालापेऽकुमार्याः पुलकोद्गमैः सचर्यतिस्फुटामंतलज्जयावनताव
ना इत्याद्दिश्लोकस्वपि गुर्वर्थशालाज्ञवानुरणेनरूपव्यग्यस्यवकविसो
क्तोक्तिनिर्मितशरीरत्वेननवनेयथा महेश्वरभिहरभिमानसम
येपदेवेसहसाप्राद्दुर्भवंतिरूपीयाः रागवतामनल्पलिकाः सहसैव
सहवात्कलिकाभिस्मित्याद्दिशुमनस्व अपूर्वत्वेनैव गुर्वर्थशालाज्ञवानुर
णेनरूपव्यग्यस्यकविनिबद्धवक्तृप्रोढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरत्वेस
तिनवनेयथा साग्रवविश्लेषोवणाद्यालंवेनसुखामंतोद्दि गव
ढणाभिवसमन्मदसाद्दिगान्नवद्दत्यणोद्दि ग्रसाद्दिगाथायोस्य उद्दि
दक ग्रामेग्रामजदजदद्यणाग्रामविणेमिवालाणाउदरउदलहेग्रामो
वमस्सदोद्दिशुग्रमाविमदः एतज्ञायार्थेननपोनरूनाम् वाणाग्र

ध्वं॰ लो॰ २३५

235

ग्रहस्त्रिदशाकर्षो ग्रहाणामवयवकनीगुरु इत्यादिगाथार्थस्य कालिदासीये
हृद्यग्रोमहृमज्ञोपक्रमकांडेविनिवाईहृद्ग्रहणहृ इत हृकज्ञेजहृकाउ
वराउसुवहृइ इत्येवमादिषु स्वन्तरपनालोच्यैव । यथा व्यंग्यभेद
समाश्रयेण ध्वनेः काव्यार्थानां नवत्वमुत्पद्यते तथा व्यंजकभेदस
माश्रयेणापि तत्तु ग्रन्थविस्तरभयान्न लिख्यते स्वयमेव सहृदयैर
भ्यूह्यम् अत्र च पुनः पुनरुक्तमपि सारतयेदमुच्यते व्यंग्यव्यंजकभा
वेऽस्मिन्विविधे संभवत्यपि रसादिमय एकस्मिन्कविः स्यादवधान
वान् अस्मिन्नर्थानन्त्यहेतौ व्यंग्यव्यंजकभावे विचित्रे शब्दानां संभव
त्यपि कविरपूर्वार्थलाभार्थी रसादिमय एकस्मिन्व्यंग्यव्यंजकभावे य
त्नादवदधीत रसभावतदाभासरूपे हि व्यंग्ये तद्व्यंजकेषु च यथानिर्दि
ष्टेषु वर्णपदवाक्यरचनाप्रबन्धेष्ववहितमनसः कवेः सर्वमपूर्वं काव्य
संपद्यते तथा च रामायणमहाभारतादिषु संग्रामादयः पुनः पुनरभि-
हिता अपि नवनवाः प्रकाशन्ते प्रबन्धे चांगी रस एक एवोपनिबध्यमानो

२३५

ये विशेषलाभं छायातिशयं च पुष्णाति कस्मिन्निवेति चेन् यथा रामा
यणे यथा वा महाभारते रामायणे हि करुणो रसः स्वयमादिकविना
सूत्रितः शोकः श्लोकत्वमागत इत्येवंवादिना निर्व्यूढश्च स एव सीता
त्यन्तवियोगपर्यन्तमेव स्वप्रबन्धमुपरचयता महाभारतेपि शास्त्रकाव्य
रूपच्छायान्वयिनि वृष्णिपाण्डवविरसावसानवैमनस्यदायिनीं स
माप्तिमुपनिबध्नता महामुनिना वैराग्यजननतात्पर्यं प्राधान्येन स्वप्र
बन्धस्य दर्शयता मोक्षलक्षणः पुरुषार्थः शान्तो रसश्च मुख्यतया वि
वक्षाविषयत्वेन सूचितः एतच्चांशेन विवृतमेवान्यैर्व्याख्याविधायिभिः
स्वयं चोद्गीर्णं तेन उदीर्णमहामोहमग्नमुज्जिहीर्षता लोकमतिविमल
ज्ञानालोकदायिना लोकनाथेन यथा यथा विपर्येति लोकतन्त्रमसारव
त् तथा तथा विरागोत्र जायते नात्र संशय इत्यादि बहुशः कथयता त
तः शान्तो रसो रसान्तरैर्मोक्षलक्षणः पुरुषार्थः पुरुषान्तरैस्तदुपसर्ज
नत्वेनानुगम्यमानोङ्गित्वेन विवक्षाविषय इति महाभारततात्पर्ये सु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

व्यक्तमेवावभासते अंगांगिभावश्च यथा रसादीनां तथा प्रतिपादितमेव पा
रमार्थिकान्तस्तत्त्वानपेक्षया शरीरस्येवांगभूतस्य रसस्य पुरुषार्थस्य स्व
प्राधान्येन चारुत्वमप्यविरुद्धम् ननु महाभारते यावान्विवक्षाविषयः
सोऽनुक्रमण्यां सर्व एवानुक्रान्तो न चैतत्तत्र दृश्यते प्रत्युत सर्वपुरुषार्थप्र
बोधहेतुत्वं सर्वरसगर्भत्वं च महाभारतस्य तस्मिन्नुद्देशे स्वशब्दनिवेदि
तत्वेन प्रतीयते अत्रोच्यते सत्यं शान्तस्यैव रसस्यांगित्वं महाभारते मो
क्षस्य च सर्वपुरुषार्थेभ्यः प्राधान्यमित्येतन्न स्वशब्दाभिधेयत्वेनानुक्र
मण्यां दर्शितं दर्शितं तु व्यंग्यत्वेन भगवान्वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनात
न इत्यस्मिन्वाक्ये अनेन ह्ययमर्थो व्यंग्यत्वेन विवक्षितो यदत्र महाभारते
पाण्डवादिचरितं यत्कीर्त्यते तत्सर्वमवसानविरसमविद्याप्रपंचरूपं च॥
परमार्थसत्यस्वरूपस्तु भगवान्वासुदेवोऽत्र कीर्त्यते तस्मात्तस्मिन्नेव पर २३६
मेश्वरे भगवति भवत भावितचेतसो मा भूत विभूतिषु निःसारासु रा
गिणो गुणेषु वा नयविनयपराक्रमादिष्वमीषु केवलेषु केषुचित्सर्वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्मनाथतितिनिर्विशुधियस्लयावागेषशुपतिनि: सारवतां सर्वेषामस्य संस्का
रवयवहारसेनान्तमेव वाग्योतिश्रायंयोतयन्त्स्त इमेवाव भासतेयेन व
लानुगृहीतसृशब्दरूपवविधमेववाग्येनाभीहितेसंदृयतोनेनर ब्रह्मा काल
त्वेन सहिमन्यमित्यादय: गुयेवनिगूढ मणीयार्थोमहाभावनाव
सानेदृविशेषवर्णनेनसमासितिदृपतातेनैवुक विवेधसाहुलवैणायने
नमस्यकस्तुतीकृत: शुनेनवाग्येनसंसारतीतेनवृह्मांतदेभक्त्यातिशये
प्रवर्तयन्नामकलयवुसत्साविकोग्यवहार: प्रवर्पदीकृतोपलेणश
कश्यपते देवतातीर्थतय: प्रभृतीनांवृषभावातिशयवर्णनेतसे
वणरव्रलक्ष्ण: शान्तपायनेनतादृशभनिवेनेववादेवतातिशेषाणा
मन्येषांपाण्डवादिचरितवर्णनेनापिवैराग्यजननेतात्पर्यादेवाग्य
सवमानमलवान्मोहत्सवभगवत्यामुपायनमेव परपरयावा
त्देवादिसंज्ञाभिधेयवेनवापरिमितशोनयासदपरब्रह्मणीतादि
प्रदेशानवेशुनदाभिधानेनेनलच्य प्रांसाइमाधुरेशाइभाविनुहः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

धं. लो. २३७

237

नमकलङ्कब्रु पमेश्वित्रपं विवशितं नलमाश्रुरशड्भीं वंशपवमन्ना

ननघाहूविशोषितनानवामायणादिष्वानवामेलयाभगवन्मते

नरेष्ववद्वारदशोनानतिष्ठेतष्ठायमेषाः घाहृतनविद्धिरेव नदे

वमनेनात्रकृमलीनिर्दिहेनवावेनभगवद्यतिरेकिणः तवंसा

नस्यानित्यताषकाशायतामोदललनणएवेकः प्रकषार्थःपूर्ण

न्ननयेकाध्यनयेनवन्नमार्दयसावपवियाषललणः पूर्णतार

सोमहाभावनसांगितेनविवशितं तिप्यतिपादितम श्वेत

मात्मतनाचायमथो वंयवेनदर्शितोनन्ववाच्यवेनमात्म्यो

यर्थः स्वशानानभिषेयवेनप्रकाशितः स्वतामेवप्रोभामाव

हृतिप्रसिद्धिश्वेयमल्पवविद्व्यविवत्माविषन्स्वयदभिमततवेप्स

म्मयवेनप्रकाशयतेनमालाक्षेहवाच्यवेनेवतस्मान्नियतमेनदे

गिभूतरमायाद्वयेणकाचोनिकृयमाणेनवनवार्थलाभोभवति

प्रबंधकायावमदृतीमंपयतर्शन श्रुतपवचरमानेगुणायाव २३७

ष्ठोषोयमिति बंधनमलंकारांतरविरहेपि छायातिशययोगिता लक्ष्ये
दृश्यते यथा मुनिर्जयति योगींद्रो महात्मा कुंभसंभवः येनैकचु
लुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ इत्यादौ अत्र ह्यद्भुतरसानुगुणमे
कचुलुके मत्स्यकच्छपदर्शनं छायातिशयं पुष्णाति अत्र ह्येकचु
लुके सकलजलधिसंनिधानादपि दिव्यमत्स्यकच्छपदर्शनमक्षुण्णत्वाद
द्भुतरसानुगुणतरं क्षुण्णं हि वस्तु लोकप्रसिद्ध्याद्भुतमपि नाश्चर्य
कारि भवति न चाक्षुण्णं वस्तूपनिबध्यमानमद्भुतरसस्यैवानुगुणं
यावद्रसान्तरस्यापि तद्यथा सिज्जइ रोमंचिज्जइ वेवइ रच्छातुलग्गप
डिलग्गो सोपासो अज्जवि सुहअ तीइ जेणासि वोलीणो एतद्गाथा
र्थाद्भाव्यमानाद्या रसप्रतीतिर्भवति सा त्वां स्पृष्ट्वा स्विद्यति रोमांच्य
ते वेपते इत्येवंविधादर्थात्प्रतीयमानान्मनागपि नो जायते त
देवं ध्वनिप्रभेदसमाश्रयेण यथा काव्यार्थानां नवत्वं जायते तथा प्र
तिपादितम् गुणीभूतव्यंग्यस्यापि त्रिभेदव्यंग्यापेक्षया ये प्रकारा
© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वं° लो° २३८

248

तत्समाश्रयेणापि काव्यवस्तूनां नवत्वं भवत्येव तत्त्वतिविस्तारकारी
ति नोदाहृतं सहृदयैः स्वयमुत्प्रेक्षणीयं ध्वनेरित्थं गुणीभूतव्यङ्ग्य
स्य च समाश्रयान्न काव्यार्थविरामोऽस्ति सत्स्वपि पुरातनकविप्र
बन्धेषु यदि स्यात्प्रतिभागुणः तस्मिंस्त्वसति न किंचिदेव कवेर्व
स्ति बन्धच्छायाप्यर्थद्वयानुरूपः शब्दसन्निवेशोऽर्थप्रतिभानाभा
वे कथमुपपद्यते अनपेक्षितार्थविशेषाक्षररचनैव बन्धच्छायेति
नैतन्नेदीयः सहृदयानाम् एवं हि सत्यर्थानपेक्षचतुरमधुरवच
नरचनायां काव्यव्यपदेशः प्रवर्तेत शब्दार्थयोः साहित्येन काव्य
त्वे कथं तथाविधे विषये काव्यव्यवस्थेति चेत् परोपनिबद्धार्थवि
रचने यथा तत्काव्यत्वव्यवहारस्तथा तथाविधानां काव्यसंदर्भा
णाम् न चार्थानन्त्यं व्यङ्ग्यार्थापेक्षयैव यावद्वाच्यार्थापेक्षयेति प्रति २३८
पादयितुमुच्यते अवस्थादेशकालादिविशेषैरपि जायते आ
नन्त्यमेव वाच्यस्य शुद्धस्यापि स्वभावतः शुद्धस्यानपेक्षितव्यङ्ग्य

स्यापि वाच्यस्यानंत्यमेव जायते स्वभावतः स्वभावो ह्ययं वाच्यानां चेतन
नाचेतनानां यदवस्थाभेदाद्देशभेदात्स्वालक्षण्यलक्षणभेदात्का
लभेदाच्चानंता भवंति तैश्च तथाव्यवस्थितैः सद्भिः प्रसिद्धानेकस्व
भावानुसरणरूपया स्वभावोक्त्यापि तावदुपनिबध्यमानैर्निरवधिः
काव्यार्थः संपद्यते तथाह्यवस्थाभेदाद्यथा भगवती पार्वती कुमा
रसंभवे सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेनेत्यादिभिरुक्तिभिः प्रथममेव परिस
मापितरूपवर्णनापि पुनर्भगवतः शंभोर्लोचनगोचरमायांती वसंत
पुष्पाभरणं वहंती मन्मथोपकरणभूतेन भंग्यन्तरेणोपवर्णिता
सैव च पुनर्नवोद्वाहसमये प्रसाध्यमाना तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वी
मित्याद्युक्तिभिर्नवेनैव प्रकारेण निरूपितरूपसौष्ठवा न च ते तस्य
कवेरेकत्रैवासकृत्कृता वर्णनप्रकारा अपुनरुक्तत्वेन नवनवार्थ
निर्भरत्वेन वा प्रतिभासंते दर्शितमेव चैतद्विषमबाणलीलायां
ण अ ताण घडइ ओही ण अ ते दीसंति कह वि पुनरुत्ता जे विब्भ

प्र.
लो.
२३९

मापि प्राणं प्रमातृतया स्वकरवाणीत्येवम् प्रथममपरस्या अवस्थाभेदप्रकारोय
द्वेतनानामसर्वेषां चेतनेन द्वितीयं रूपमभिमानेन प्रशस्ये ऽहमेव मूर्गा
दीनां तथा इति चेतनानां विषयस्वरूपयोजनया परिबुध्यमानमन्यद्
वसंबध्यते यथा कुमारसंभवे पर्वतस्वरूपस्य हिमवतो वर्णनं
पुनः समाधिप्रियोक्ति प्रसंचेतनत्वस्वरूपापत्तया प्रदर्शितं तदपूर्व
मेव प्रतिभाति प्रसिद्धाश्चायं मल्लवीनां मार्गे इदं च प्रस्थानं कावि
चुनयन्येव विषयमवाप्ता लीलायां स्वरूपं च प्रदर्शितम् चेतनानां च
बाल्याद्यवस्थाभिरन्यथात्वं तत्वीनां प्रसिद्धमेव चेतनानामव
स्थाभेदप्रवानतो वस्थानानाविधम् यथा कुमारी लावण्यसमगार
भित्रहृदयानामन्यासां चेतनत्वानि विनीतानां मावनीनां चेतना
नां च भावानां मारं भाय च स्थानां भेदभिन्नमेव कैः स्वरूपमनुपनि
बुध्यमानमानेतमेवोपयाति यथा हमानां निदेश्यैः कुवाल
नैवासमन्यते कुजनामन्यः कोपि कषायकंठलुठनादाचं वेरौवि भ्रमः ॥ २३९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ते संभवत्युक्तो भावरणवभूदं तां ऊर्वस्याधिनो नियोना: क्रमलोकारे ष्ववसि
नीकं दाश्रिमगेश्वय: एवमन्यत्रापि दिक्पूणनयानुसर्तव्यम् देशभेदा
न्नानात्वमचेतनानां तावत् यथा वायूनां नानादिग्देशवर्तिनामेव
मन्येषामपि सलिलज्वलदादीनां भूमिष्ठमेव चेतनानामपि मानुष्याय
भ्युपलिप्रभृतीनां ग्रामारण्यसलिलादिसमेधितानां प्रवस्युमहा
न्विशेष: सम्यग्लक्षित एव सर्वविवेचयथायथमुपनिबध्यमानं
लवानंत्यमाश्रयते तथाहि मानुषाणामेव हि गृहदेशादिभिन्नानां
येषा वहारव्यापारादिषु विविधा विशेषा लक्ष्यन्ते केनात: शक्यते गान्न
विशेषणतो योषितामुपनिबध्यते चेतनस्य व मे वस्तुकाविभिर्यथा भ्रमि
भ्रम कालभेदाच्च नानात्वं यथर्तुभेदाद्धि गवामसलिलादीना
मचेतनानां चेतनानां चोन्मत्तादय: कालविशेषाश्रयिण: प्र
सिद्धा एव स्वालक्षण्यभेदास्त्रकलजगद्गतानानावस्तुनोविवि
वेचनमविगीतमेव तच्च यथावान्स्थितमपि तावदुपनिबध्यमा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नमनंततामेव काव्यार्थस्यापादयंति अत्र केचिदाचक्षीरन् यथा सामा
न्यात्मना वस्तूनि वाच्यतां प्रतिपद्यंते न विशेषात्मना तानि हि स्वय
ध्व. मनुभूतानां सुखादीनां तन्निमित्तानां च स्वरूपमन्यत्रारोपयद्भिः
लो. स्वपरानुभूतरूपसामान्यमात्राश्रयेणोपनिबध्यंते कविभिः न हि
तैरतीतमनागतं वर्तमानं च परचित्तादिस्वलक्षणं योगिभिरिव
२५. प्रत्यक्षीक्रियते तच्चानुभाव्यानुभावकसामान्यं सर्वप्रतिपत्तृसा
250 धारणं परिमितत्वात्पुरातनानामेव गोचरीभूतम् तस्याविषय
त्वानुपपत्तेः अत एव स प्रकारविशेषो यैरद्यतनैरभिनवत्वेन प्र
तीयते तेषामभिमानमात्रमेव भणितिकृतं वैचित्र्यमात्रमत्रास्तीति तत्रो
च्यते यदि सामान्यमात्राश्रयेण काव्यप्रवृत्तिस्तद्दर्शितप्रकारं
काव्यवैचित्र्यमवस्थादिविशेषात्किं पुनरुक्तमेवाल्लनवत्वेन तथा
नन्त्यं न काव्यानन्त्यम् यत्तूक्तं सामान्यमात्राश्रयेण काव्यप्रवृ २५.
त्तेस्तस्य च परिमितत्वेन प्रागेव गोचरीकृतत्वान्नास्ति नवत्वं काव्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वस्तूनामिति तदयुक्तं यतो यदि सामान्यमात्रमाश्रित्य काव्यं प्रवर्त्त
ते किं कृतस्तर्हि महाकविनिबध्यमानानां काव्यानामतिशयवाल्मी
किव्यतिरिक्तस्यान्यस्य भाव्यार्थस्याभावात् सामान्यस्य चादिकवि
नैव प्रदर्शितत्वात् उक्तिवैचित्र्याद्दोष इति चेत् किमिदमुक्तिवैचित्र्यं
उक्तिर्हि वाच्यविशेषप्रतिपादनवचनं तद्वैचित्र्ये कथं न वाच्यवैचि
त्र्यं वाच्यवाचकयोरविनाभावेन प्रवृत्तेर्वाच्यानां वक्ष्यमाणप्रतिभास
मानानां यत्स्वरूपं तत्तदर्थविशेषाभेदेन प्रतीयते तेनोक्तिवैचित्र्य-
वादिना वाच्यवैचित्र्यमनिच्छताप्यवश्यमेवाभ्युपगन्तव्यम् तदय
मत्र संक्षेपः वाल्मीकिव्यतिरिक्तस्य यदेकस्यापि कस्यचित् दृश्यते
प्रतिभानं मे तत्तदानन्त्यमवहतम् किंच उक्तिवैचित्र्यं यत्काव्य
नवत्वेन निबन्धनमुच्यते तदस्मत्पक्षानुगुणमेव यतो यावान
यदुक्तायुक्तानन्तभेदभिन्नः प्रकारः प्रादर्शितः स सर्वोऽपि प्रतन
क्तिवैचित्र्यादिगुणेनाप्युपपद्यते यच्चायमुपमाश्लेषादिरलंकार

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व.
लो.
२४१

241

मार्गः प्रसिद्धः सम्भवति वैचित्र्याद्युपनिबध्यमानः स्वयमनवधिर्
वैगुण्यं पुनः स्वातन्त्र्येणैतेषाम् भवति लिङ्गरूपाभेदेनावस्थितानामसतो
प्रतिनियतभाषागोचरार्थवैचित्र्यनिबन्धनेन चापरेण काव्यार्थाना
न्त्यमापादयति यथा ममैव महुमहइत्तिभणन्तअहो वज्जइ कालो जणस्स
तो वि ण देउ जणद्दणु गोअरीभोदि मणसो इत्यादि यथा यथा
निरूप्यते तथा तथा न लभ्यतेऽन्तः काव्यार्थानाम् इदं तूच्यते॥ अ
वस्थादिविभिन्नानां वाच्यानां विनिबन्धनम् यत्प्रदर्शितं प्राक्तन
भूम्नैव दृश्यते लक्ष्ये न तच्छक्यमपोहितुम् तत्तु भाति रसाश्र
यात् तदिदमत्र संक्षेपेणाभिधीयते सत्कवीनामुपदेशाय रस
भावादिसम्बद्धा यद्यौचित्यानुसारिणी अन्वीयते वस्तुगतिर्देश
कालादिभेदिनी तत्का गणना कवीनामन्येषां परिमितशक्तीनाम्
वाचस्पतिसहस्राणां सहस्रैरपि यत्नतः निबद्धा सा क्षयं नैति
प्रकृतिर्जगतामिव यथा जगत्प्रकृतिरतीतकल्पपरम्पराविर्भू

२४१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तविविबवस्तप्रपंचं वा भासते ॥ ३ ॥ नविदानीं परिमितपदार्थनिर्माणशक्ति-
नाशाकारतेभिप्रायानुतत्स्वरूपवैचित्र्यकार्यव्याप्तिनिरनेनाभिः कार्यमतिभि
रूपभङ्कानिनेदानीं परिदृश्यन्ते प्रत्युत तनवनवाभिव्यक्तिभिः प
रिवर्धन्ते इत्याशङ्क्यातेपि सर्वावभासभवनस्यैव बाहुल्येन स्वमेय सामा
न्यतेयत्तत्त्वं बाह्येन्योमेयानुविनाश इयः किन्न नैकरूपता यासर्वे
तेमेतत्सावियाच्छिन्ना कर्थमितिवेत् सर्वावभासन्यासारस्थपतेस्तनः
परिबिम्बवत् शालेरव्याकारवत्सत्यदेहिवत्प्रशरीरिणाम् सर्वाहो
हिकाव्यार्थस्योभ्यन यदन्येनकाम्यवस्तुनामाहरूपतेस्वनः शरी
रिणां प्रतिबिम्बवदालेख्याकारवत्मूल्य देहिवच्छतिविभाव्यवस्थि
तम् किंविडिकाग्रवस्तुवस्तुतरस्य शरीरिणः प्रतिबिम्बः प्रति
बिंबकस्य मन्यदालेख्याव्यमन्यन्मूल्येन शरीरिणाम स्वरूपम्
तत्र सर्वमनन्यात्मनच्छात्मतदुन्नतरम् स्तनीयत्नप्रसिद्धान्तः
नान्यमासंन्यजेत्वांवि: तत्र सर्वे प्रतिबिम्बकस्यकार्यवस्तु परि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व॰
लो॰
२५२
252

हृतत्वं समतिना यत्तत्त्वदनन्यात्मतात्विकशारीरत्वमत्त्वम् तदनंतरं
तालेख्य प्रत्यक्षमन्यस्मात्मान्तरसाम्यं शरीरान्तरयुक्तमपि तद्बाह्ये न
न्यत्वमत्त्वम् तृतीयं तत्वकमनीयं शरीरसमावेशेऽपि समवादकायुक्त
नत्वमत्वमुक विना नाहं शरीरी शरीरेण न्यन्येन समट शोभ्यकपवेतिश
स्यतेवकम् एतत्त्वेपणाशायितत्त्वमुच्यते तत्त्वस्मात्समस्मावेशत्वे
स्थितत्वनुपायात्मापि वस्तुभातितत्वांतन्यात् शशिकायामिवाननम्
तत्त्वस्यसारभूतस्यात्मनः समावेशस्य स्वभवेऽस्थितत्वनुपायाद्यपि वस्तुभा
तितराम् शशाङ्कवमणीयच्छायायां तत्शृदृत्तेव वस्तु शरीरवत्सुशोभे
भोगृह्यति तन्तुभनमकेनाव भासते तन्यात् शशिकायामिवान
नम् एवंतावत्त्वेवान्तानां वाक्यवेत्तानां काव्यार्थानां विभक्तानामी
मानः पदार्थरूपाणां शब्दोत्तररूपणानां काव्यवस्तूनां नानात्वेव
हेव इति प्रतिपादयितुमुच्यते शृङ्गारादिवनैवयाज्यते यात्र
वस्तुरचनाश्रातनीनतनेस्फुरानेकाव्यवस्तानि व्यक्तमेव खल् २५२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मानइच्छति नाङ्गिवावसति नापि ग्रहणानि पदानि वा कानि विदुः
वाणिज्युद्रायनं शक्यते नानि ता न्यवैपनि बद्धानि नका। च्यादि
श नवतानि विरुद्धेत नथैपदाशेष पाणिन्ने पादि भूयानस्ये नवाति
तस्मात् यदपि तदपि वमंघ यद्लोकस्यांकि विनस्मा रितनामि दामनी
यच्चाद्धि रन्यानुद्धीते गुरुगानमपि सर्वेहा यथा वस्त्रताहस्कन्दु
विरुपानि बघ्नांवयनानो पयाति यद्यपि तदपि वंस्यकाम्य शरीरं
यच्चलोकस्यांके विनस्मा रितनामि दामनी यच्चाद्धि रन्यानुद्धीते स्यु वलो
यकाविदितिमह द्यानो वमन्कृतिरु पणघेत नदनुगानमपि स
वेह्वायथा वस्त्रताहस्कन्दु कविविव द्विनच्य रयवायाार्थ ममपे गा
ममर्थ गाहूव वना द्रण्यावेघ ह्वाययायनि वभ्रांत्रियने ने वयाति
ति नदनियास्थिने प्रताय नावावो निमिन विविपार्श्यो मन नरसान
साद: कर्तव्य: काविभिरतवेघस्या विषये परह्लादाने ह्वावि वतम
नमोवस्त्रस्वकवे: मरस्वत्यै वैष्णवस्याति यश्वसुभगावनी॥ सति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri